साहित्यरत्नकोशे

द्वितीयः खण्डः

साहित्यरत्नकोशे

द्वितीयः खण्डः

साहित्य अकादेमी
नूतन देहली

पुराणेतिहाससंग्रहः

AN ANTHOLOGY OF THE EPICS AND PURĀṆAS

EDITED BY

S. K. DE, M.A., D.LIT.

AND

R. C. HAZRA, M.A., PH.D., D.LIT.

SAHITYA AKADEMI

NEW DELHI

Sāhitya-ratna-kośaḥ : Purāṇetihāsa-saṃgrahaḥ (Treasures of Sanskrit Literature : Vol. II—Selections from the *Mahābhārata*, the *Rāmāyaṇa* and the Purāṇas). Edited by Dr S. K. De and Dr R. C. Hazra. Sahitya Akademi, 1959.

Published by Sahitya Akademi, 74 Theatre Comm. Bldgs., Connaught Circus, New Delhi; and printed by S. N. Guha Ray at Sree Saraswaty Press Ltd., 32 Acharya Prafulla Chandra Road, Calcutta-9. Rights of distribution with the Publications Division, Old Secretariat, Delhi-8

PREFACE

The present Anthology consists of selections from what is known as Itihāsa and Purāṇa, the former comprising the two Great Epics of India, namely the Mahābhārata and the Rāmāyaṇa, and the latter including the Purāṇas and Upa-purāṇas. Broadly speaking, the Epic, if not the entire Purāṇa, occupies an intermediate stage between the Vedic and the classical Sanskrit literature.

Both the Epics and the Purāṇas cover an astonishingly extensive literature, growing, as they did, with the growth of centuries; and their contents possess interest of a widely diverse character. Apart from religious significance, they present to us most graphic pictures of the culture and civilization, the political and social life, and the philosophy and thought of Ancient India. The two Epics come up to a total of much more than a hundred thousand stanzas and constitute eight times the size of the Iliad and Odyssey put together; while leaving aside the innumerable Upa-purāṇas, the extent of the eighteen Purāṇas would be no less.

Of the two Epics, the more balanced and poetical Rāmāyaṇa is not unjustly regarded as the first great Kāvya, which gives expression to a more developed artistic sense; but the immense and less polished Mahābhārata, apart from its inexhaustible legendary, mythological, didactic and philosophical content, is more truly a heroic poem, rough-hewn and gigantic in proportion. The Rāmāyaṇa delineates the softer emotions of everyday life, with all its tenderness and sweetness, its endurance and devotion; and its characters are accordingly more often ideals of stea

fast regard for truth, womanly faithfulness and domestic virtues of affection and friendship. The Mahābhārata, on the other hand, mainly depicts, on a much larger canvas, the roughness of political life, with its valour and heroism, ambition and lofty rivalry; and we have characters of flesh and blood, with the good and bad qualities of great actors in a semi-historic world.

Apart from the historical, legendary and geographical information they contain in a greater degree, the Purāṇas are no less valuable documents than the Epics for a study of the life and thought of ancient times, especially with regard to folk-lore, mythology, morals and religion. None of them presents a consecutive or systematic narrative; but as repositories of ancient lore they string together varied tales, anecdotes and legends of gods and men. Some of them include sections on philosophy and statecraft, law and legal institutions, popular rites and festivals, manners and customs, as well as on fine and useful arts, grammar, lexicon, rhetoric, prosody, and even such curious pursuits as elephant-lore. Some of the Purāṇas, again, are of a distinctly sectarian bias, meant to glorify this or that deity, and incidentally describe sacred places of pilgrimage and legends connected with them; while others are almost encyclopaedic in scope and include a vast amount of miscellaneous but instructive information.

It is clear that to make selections from such a vast literature of diverse content and interest is not an easy task; and we must confess at once that it is well nigh impossible to produce, within the limits of space at our disposal, an anthology which would satisfy all tastes. With regard to the Epics some

would prefer the main story, while others would favour particular episodes, incidents, or characters. Those who are interested in history, philosophy or politics would fancy passages bearing on these specialized subjects in the Epics as well as in the Purāṇas; while those who are of religious bent of mind would seek passages of a pious import for particular sects or cults. Others, again, would be interested in the description of rites and festivals, in the Dharmaśāstra topics on manners and morals, or in the technical sections on the arts and sciences. Obviously these subjects are not of a wider and more general interest. There is a large number of *Subhāṣitas* or Wise Sayings scattered throughout the Epics and Purāṇas, and their appeal by themselves is perennial; but since a separate anthology is being compiled for them, they are not included by us.

It should also be noted that some of the passages worthy of selection are of inordinate length. The deservedly popular stories, for instance, of Śakuntalā, Sāvitrī and Damayantī, fine as they are, cover in the Epic several hundred stanzas each, which could not be accommodated in their entirety. We have, therefore, selected episodes from such well-known stories, although they themselves are episodes in the Epic. We have tried to reduce the length of some passages here and there by small omissions, but this could not be always done without the risk of damage to Epic (or Purāṇic) method, environment and context. These works have been subjected through centuries to unlimited expansion; and prolixity and diffuseness appear to be not incidental but essential to their leisurely style of exuberant narration. As such, they are the despair of the anthologist. Even

the leading narrative in both the Epics cannot be adequately represented by selected passages, for it covers about one-fourth of the Mahābhārata and the major portion of the Rāmāyaṇa, which itself is about one-fourth of the other epic. Nor can the main features of the major characters or all the important episodes and incidents be presented, in the same way, even in a condensed form. To the incident of the actual fight in the two Epics one whole Kāṇḍa (namely, the Yuddha-) in the Rāmāyaṇa, and four extensive battle-books (namely, the Bhīṣma-, Droṇa-, Karṇa- and Śalya-Parvans) in the Mahābhārata are devoted. The transactions of the war (in the Mahābhārata we have a series of eighteen battles fought on eighteen consecutive days) are narrated with almost inconceivable prolixity and endless repetition; and it is impossible to represent them by a few selected passages. We have taken only one short passage from the Rāmāyaṇa, which describes the fight of Rāma and Rāvaṇa, and two from the Mahābhārata, which depict some curious incidents in the battle-field. For the same reason of extraordinary length we could not, to our regret, reproduce, even in a reduced form, the passages describing the fall of the heroic figures of Bhīṣma, Droṇa and Karṇa respectively, although the incidents are narrated with considerable grandeur and pathos. With regard to the Rāmāyaṇa, again, the Kāṇḍas I and VII, no doubt, abound in interesting legends, but we leave them aside because their authenticity is not yet beyond question. The fire-ordeal of Sītā in Kāṇḍa VI could not also be included, as it is now known definitely to be a Southern interpolation.

In selecting passages from the Purāṇas we

follow generally the principles indicated above, but we do not overlook the five traditional topics of these works nor do we forget their comparatively late character, in which much greater importance came to be attached to matters of religious, social and moral value. Among the eighteen major Purāṇas there are two, namely, the Agni and the Garuḍa, which deal mostly with technical topics; and there are others, such as the Nāradīya, which are of late origin and contain little of general interest or literary excellence. Such works are naturally excluded from the list of our sources. Of the extant Upa-purāṇas, which number more than a hundred, only a few are available in print. They are, again, practically religious manuals of a sectarian character, mostly written in more recent times. Our scope of selection from the Upa-purāṇa literature, therefore, is very limited.

It will be seen that our chief problem in compiling this anthology is not what to include but what to exclude. For reasons mentioned above, our guiding principle has been not to emphasize the narrowly pious or purely philosophical, historical and other extraneous interest, but to select, within the prescribed limits of space, such passages as possess a wider and more human appeal and are of literary distinction and ethical quality.

In the case of the Rāmāyaṇa we have used the Bombay (Gujarati Press) edition, as no critical edition of its text is yet published. With regard to the Mahābhārata the text of those Parvans which have already been published in the critical edition of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, is followed in our selection; but for the unpublished

Parvans we had no other alternative than to accept the current Bombay edition of the Vulgate text. There are as yet no critical editions of the individual Purāṇas. We have, therefore, used different available editions printed at Calcutta, Bombay and Poona, to which relevant references are given in the table of contents. Some passages in the printed texts are obviously corrupt and have to be emended; but emendations have been avoided as far as possible.

It is our pleasant duty to thank the members of the Sanskrit Advisory Committee of the Sahitya Akademi and its distinguished Vice-chairman, Dr. S. Radhakrishnan, for the honour of being invited to prepare this Anthology. To the courtesy of its Secretary, Sri Krishna Kripalani, we are indebted for assistance in various ways. We have profited by the suggestions of Professor Dr. V. Raghavan, who took the trouble of looking over the galley-proofs,— for which we thank him sincerely. We have also to thank Dr. Mrs. Sibani Dasgupta M.A., D. Phil. for ungrudging assistance in preparing the press copy.

S. K. De
R. C. Hazra

विषयानुक्रमणिका

महाभारते

रामायणे

पुराणे

वायवीये

(ed. Ānandāśrama Press, Poona)

मार्कण्डेये

(ed. Bibliotheca Indica, Calcutta)

वैष्णवे

(ed. Vaṅgavāsī Press, Calcutta)

मात्स्ये

(ed. Ānandāśrama Press, Poona)

ब्राह्मे

(ed. Ānandāśrama Press, Poona)

स्कान्दे

(ed. Veṅkaṭeśvara Press, Bombay)

ब्रह्मवैवर्ते

(ed. Ānandāśrama Press, Poona)

नारसिंहे

(ed. Gopal Narayan & Co., Bombay)

विष्णुधर्मोत्तरे

(ed. Veṅkaṭeśvara Press, Bombay)

देवीभागवते

(ed. Rāmateja Pāṇḍeya, Banaras)

कालिकापुराणे

(ed. Veṅkaṭeśvara Press, Bombay)

THE EPICS

विश्वरूपदर्शनम्

(म० ६।३३।९-५०)

संजय उवाच।

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ।।
तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ।।
ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ।।

अर्जुन उवाच।

पश्यामि देवांस्तव देव देहे
सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान्।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-
मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ।।
अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं
पश्यामि त्वा सर्वतोऽनन्तरूपम्।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं
पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप।।
किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च
तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम्।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ता-
द्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ।।
त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं
त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता
सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ।।

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-
मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं
स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ।।
द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि
व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं
लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ।।
अमी हि त्वा सुरसंघा विशन्ति
केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघा
स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ।।
रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या
विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा
वीक्षन्ते त्वा विस्मिताश्चैव सर्वे ।।
रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं
महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं
दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ।।
नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं
व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा
धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ।।
दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म
प्रसीद देवेश जगन्निवास ।।
अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ।

भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ।।
वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु
संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ।।
यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः
समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा
विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ।।
यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा
विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोका-
स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ।।
लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ता-
ल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं
भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ।।
आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं
न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ।।

श्रीभगवानुवाच ।

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो
लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वा न भविष्यन्ति सर्वे
येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ।।
तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व
जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।

मयैवैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ।।
द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च
कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ।।

अर्जुन उवाच ।

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ।।
कस्माच्च ते न नमेरन्महात्म-
न्गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
अनन्त देवेश जगन्निवास
त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ।।
त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम
त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ।।
वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः
प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ।।
नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं
सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ।।
सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।

अजानता महिमानं तवेदं
मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ।।
यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि
विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथ वाप्यच्युत तत्समक्षं
तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ।।
पितासि लोकस्य चराचरस्य
त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ।।
तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं
प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः
प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ।।
अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा
भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं
प्रसीद देवेश जगन्निवास ।।
किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-
मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन
सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ।।

श्रीभगवानुवाच ।

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं
रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं
यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ।।
न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-
र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके
द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ।।
मा ते व्यथा मा च विमूढभावो
दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं
तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ।।

संजय उवाच ।

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा
स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं
भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ।।

अमृतमथनम्

(म० १।१५-१६)

शौनक उवाच।

कथं तदमृतं देवैर्मथितं क्व च शंस मे।
यत्र जज्ञे महावीर्यः सोऽश्वराजो महाद्युतिः ॥

सूत उवाच।

ज्वलन्तमचलं मेरुं तेजोराशिमनुत्तमम्।
आक्षिपन्तं प्रभां भानोः स्वशृङ्गैः काञ्चनोज्ज्वलैः ॥
काञ्चनाभरणं चित्रं देवगन्धर्वसेवितम्।
अप्रमेयमनाधृष्यमधर्मबहुलैर्जनैः ॥
व्यालैराचरितं घोरैर्दिव्यौषधिविदीपितम्।
नाकमावृत्य तिष्ठन्तमुच्छ्रयेण महागिरिम् ॥
अगम्यं मनसाप्यन्यैर्नदीवृक्षसमन्वितम्।
नानापतगसंघैश्च नादितं सुमनोहरैः ॥
तस्य पृष्ठमुपारुह्य बहुरत्नाचितं शुभम्।
अनन्तकल्पमुद्विद्धं सुराः सर्वे महौजसः ॥
ते मन्त्रयितुमारब्धास्तत्रासीना दिवौकसः।
अमृतार्थे समागम्य तपोनियमसंस्थिताः ॥
तत्र नारायणो देवो ब्रह्माणमिदमब्रवीत्।
चिन्तयत्सु सुरेष्वेवं मन्त्रयत्सु च सर्वशः ॥
देवैरसुरसंघैश्च मथ्यतां कलशोदधिः।
भविष्यत्यमृतं तत्र मथ्यमाने महोदधौ ॥
सर्वौषधीः समावाप्य सर्वरत्नानि चैव हि।
मन्थध्वमुदधिं देवा वेत्स्यध्वममृतं ततः ॥
ततोऽभ्रशिखराकारैर्गिरिशृङ्गैरलंकृतम्।
मन्दरं पर्वतवरं लताजालसमावृतम् ॥

नानाविहगसंघुष्टं नानादंष्ट्रिसमाकुलम् ।
किंनरैरप्सरोभिश्च देवैरपि च सेवितम् ।।
एकादश सहस्राणि योजनानां समुच्छ्रितम् ।
अधो भूमेः सहस्रेषु तावत्स्वेव प्रतिष्ठितम् ।।
तमुद्धर्तुं न शक्ता वै सर्वे देवगणास्तदा ।
विष्णुमासीनमभ्येत्य ब्रह्माणं चेदमब्रुवन् ।।
भवन्तावत्र कुरुतां बुद्धिं नैःश्रेयसीं पराम् ।
मन्दरोद्धरणे यत्नः क्रियतां च हिताय नः ।।
तथेति चाब्रवीद्विष्णुर्ब्रह्मणा सह भार्गव ।
ततोऽनन्तः समुत्थाय ब्रह्मणा परिचोदितः ।
नारायणेन चाप्युक्तस्तस्मिन्कर्मणि वीर्यवान् ।।
अथ पर्वतराजानं तमनन्तो महाबलः ।
उज्जहार बलाद्ब्रह्मन्सवनं सवनौकसम् ।।
ततस्तेन सुराः सार्धं समुद्रमुपतस्थिरे ।
तमूचुरमृतार्थाय निर्मथिष्यामहे जलम् ।।
अपांपतिरथोवाच ममाप्यंशो भवेत्ततः ।
सोढास्मि विपुलं मर्दं मन्दरभ्रमणादिति ।।
ऊचुश्च कूर्मराजानमकूपारं सुरासुराः ।
गिरेरधिष्ठानमस्य भवान्भवितुमर्हति ।।
कूर्मेण तु तथेत्युक्त्वा पृष्ठमस्य समर्पितम् ।
तस्य शैलस्य चाग्रं वै यन्त्रेणेन्द्रोऽभ्यपीडयत् ।।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रं च वासुकिम् ।
देवा मथितुमारब्धाः समुद्रं निधिमम्भसाम् ।
अमृतार्थिनस्ततो ब्रह्मन्सहिता दैत्यदानवाः ।।
एकमन्तमुपाश्लिष्टा नागराज्ञो महासुराः ।
विबुधाः सहिताः सर्वे यतः पुच्छं ततः स्थिताः ।।
अनन्तो भगवान्देवो यतो नारायणस्ततः ।
शिर उद्यम्य नागस्य पुनः पुनरवाक्षिपत् ।।
वासुकेरथ नागस्य सहसाक्षिप्यतः सुरैः ।
सधूमाः सार्चिषो वाता निष्पेतुरसकृन्मुखात् ।।

ते धूमसंघाः संभूता मेघसंघाः सविद्युतः ।
अभ्यवर्षन्सुरगणाञ्श्रमसंतापकर्शितान् ॥
तस्माच्च गिरिकूटाग्रात्प्रच्युताः पुष्पवृष्टयः ।
सुरासुरगणान्माल्यैः सर्वतः समवाकिरन् ॥
बभूवात्र महाघोषो महामेघरवोपमः ।
उदधेर्मथ्यमानस्य मन्दरेण सुरासुरैः ॥
तत्र नानाजलचरा विनिष्पिष्टा महाद्रिणा ।
विलयं समुपाजग्मुः शतशो लवणाम्भसि ॥
वारुणानि च भूतानि विविधानि महीधरः ।
पातालतलवासीनि विलयं समुपानयत् ॥
तस्मिंश्च भ्राम्यमाणेऽद्रौ संघृष्यन्तः परस्परम् ।
न्यपतन्पतगोपेताः पर्वताग्रान्महाद्रुमाः ॥
तेषां संघर्षजश्चाग्निरर्चिर्भिः प्रज्वलन्मुहुः ।
विद्युद्भिरिव नीलाभ्रमावृणोन्मन्दरं गिरिम् ॥
ददाह कुञ्जरांश्चैव सिंहांश्चैव विनिःसृतान् ।
विगतासूनि सर्वाणि सत्त्वानि विविधानि च ॥
तमग्निममरश्रेष्ठः प्रदहन्तं ततस्ततः ।
वारिणा मेघजेनेन्द्रः शमयामास सर्वतः ॥
ततो नानाविधास्तत्र सुस्रुवुः सागराम्भसि ।
महाद्रुमाणां निर्यासा बहवश्चौषधीरसाः ॥
तेषाममृतवीर्याणां रसानां पयसैव च ।
अमरत्वं सुरा जग्मुः काञ्चनस्य च निःस्रवात् ॥
अथ तस्य समुद्रस्य तज्जातमुदकं पयः ।
रसोत्तमैर्विमिश्रं च ततः क्षीरादभूद्घृतम् ॥
ततो ब्रह्माणमासीनं देवा वरदमब्रुवन् ।
श्रान्ताः स्म सुभृशं ब्रह्मन्नोद्भवत्यमृतं च तत् ॥
ऋते नारायणं देवं दैत्या नागोत्तमास्तथा ।
चिरारब्धमिदं चापि सागरस्यापि मन्थनम् ॥
ततो नारायणं देवं ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
विधत्स्वैषां बलं विष्णो भवानत्र परायणम् ॥

विष्णुरुवाच ।

बलं ददामि सर्वेषां कर्मैतद्ये समास्थिताः ।
क्षोभ्यतां कलशः सर्वैर्मन्दरः परिवर्त्यताम् ।।

सूत उवाच ।

नारायणवचः श्रुत्वा बलिनस्ते महोदधेः ।
तत्पयः सहिता भूयश्चक्रिरे भृशमाकुलम् ।।
ततः शतसहस्रांशुः समान इव सागरात् ।
प्रसन्नभाः समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः ।।
श्रीरनन्तरमुत्पन्ना घृतात्पाण्डुरवासिनी ।
सुरा देवी समुत्पन्ना तुरगः पाण्डुरस्तथा ।।
कौस्तुभश्च मणिर्दिव्य उत्पन्नोऽमृतसंभवः ।
मरीचिविकचः श्रीमान्नारायणउरोगतः ।।
श्रीः सुरा चैव सोमश्च तुरगश्च मनोजवः ।
यतो देवास्ततो जग्मुरादित्यपथमाश्रिताः ।।
धन्वन्तरिस्ततो देवो वपुष्मानुदतिष्ठत ।
श्वेतं कमण्डलुं बिभ्रदमृतं यत्र तिष्ठति ।।
एतदत्यद्भुतं दृष्ट्वा दानवानां समुत्थितः ।
अमृतार्थे महान्नादो ममेदमिति जल्पताम् ।।
ततो नारायणो मायामास्थितो मोहिनीं प्रभुः ।
स्त्रीरूपमद्भुतं कृत्वा दानवानभिसंश्रितः ।।
ततस्तदमृतं तस्यै ददुस्ते मूढचेतसः ।
स्त्रियै दानवदैतेयाः सर्वे तद्गतमानसाः ।।
अथावरणमुख्यानि नानाप्रहरणानि च ।
प्रगृह्याभ्यद्रवन्देवान्सहिता दैत्यदानवाः ।।
ततस्तदमृतं देवो विष्णुरादाय वीर्यवान् ।
जहार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रभुः ।।
ततो देवगणाः सर्वे पपुस्तदमृतं तदा ।
विष्णोः सकाशात्संप्राप्य संभ्रमे तुमुले सति ।।

ततः पिबत्सु तत्कालं देवेष्वमृतमीप्सितम् ।
राहुर्विबुधरूपेण दानवः प्रापिबत्तदा ।।
तस्य कण्ठमनुप्राप्ते दानवस्यामृते तदा ।
आख्यातं चन्द्रसूर्याभ्यां सुराणां हितकाम्यया ।।
ततो भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलंकृतम् ।
चक्रायुधेन चक्रेण पिबतोऽमृतमोजसा ।।
तच्छैलशृङ्गप्रतिमं दानवस्य शिरो महत् ।
चक्रेणोत्कृत्तमपतच्चालयद्वसुधातलम् ।।
ततो वैरविनिर्बन्धः कृतो राहुमुखेन वै ।
शाश्वतश्चन्द्रसूर्याभ्यां ग्रसत्यद्यापि चैव तौ ।।
विहाय भगवांश्चापि स्त्रीरूपमतुलं हरिः ।
नानाप्रहरणैर्भीमैर्दानवान्समकम्पयत् ।।
ततः प्रवृत्तः संग्रामः समीपे लवणाम्भसः ।
सुराणामसुराणां च सर्वघोरतरो महान् ।।
प्रासाः सुविपुलास्तीक्ष्णा न्यपतन्त सहस्रशः ।
तोमराश्च सुतीक्ष्णाग्राः शस्त्राणि विविधानि च ।।
ततोऽसुराश्चक्रभिन्ना वमन्तो रुधिरं बहु ।
असिशक्तिगदारुग्णा निपेतुर्धरणीतले ।।
छिन्नानि पट्टिशैश्चापि शिरांसि युधि दारुणे ।
तप्तकाञ्चनजालानि निपेतुरनिशं तदा ।।
रुधिरेणावलिप्ताङ्गा निहताश्च महासुराः ।
अद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते ।।
हाहाकारः समभवत्तत्र तत्र सहस्रशः ।
अन्योन्यं छिन्दतां शस्त्रैरादित्ये लोहितायति ।।
परिघैश्चायसैः पीतैः संनिकर्षे च मुष्टिभिः ।
निघ्नतां समरेऽन्योन्यं शब्दो दिवमिवास्पृशत् ।।
छिन्धि भिन्धि प्रधावध्वं पातयाभिसरेति च ।
व्यश्रूयन्त महाघोराः शब्दास्तत्र समन्ततः ।।
एवं सुतुमुले युद्धे वर्तमाने भयावहे ।
नरनारायणौ देवौ समाजग्मतुराहवम् ।।

तत्र दिव्यं धनुर्दृष्ट्वा नरस्य भगवानपि ।
चिन्तयामास वै चक्रं विष्णुर्दानवसूदनम् ।।
ततोऽम्बराच्चिन्तितमात्रमागतं
महाप्रभं चक्रमित्रतापनम् ।
विभावसोस्तुल्यमकुण्ठमण्डलं
सुदर्शनं भीममजय्यमुत्तमम् ।।
तदागतं ज्वलितहुताशनप्रभं
भयंकरं करिकरबाहुरच्युतः ।
मुमोच वै चपलमुदग्रवेगव-
न्महाप्रभं परनगरावदारणम् ।।
तदन्तकज्वलनसमानवर्चसं
पुनः पुनर्न्यपतत वेगवत्तदा ।
विदारयद्दितिदनुजान्सहस्रशः
करेरितं पुरुषवरेण संयुगे ।।
दहत्क्वचिज्ज्वलन इवावलेलिह-
त्प्रसह्य तानसुरगणान्न्यकृन्तत ।
प्रवेरितं वियति मुहुः क्षितौ तदा
पपौ रणे रुधिरमथो पिशाचवत् ।।
अथासुरा गिरिभिरदीनचेतसो
मुहुर्मुहुः सुरगणमर्दयंस्तदा ।
महाबला विगलितमेघवर्चसः
सहस्रशो गगनमभिप्रपद्य ह ।।
अथाम्बराद्भयजननाः प्रपेदिरे
सपादपा बहुविधमेघरूपिणः ।
महाद्रयः प्रविगलिताग्रसानवः
परस्परं द्रुतमभिहत्य सस्वनाः ।।
ततो मही प्रविचलिता सकानना
महाद्रिपाताभिहता समन्ततः ।
परस्परं भृशमभिगर्जतां मुहू
रणाजिरे भृशमभिसंप्रवर्तिते ।।

नरस्ततो वरकनकाग्रभूषणै-
र्महेषुभिर्गगनपथं समावृणोत् ।
विदारयन्गिरिशिखराणि पत्रिभि-
र्महाभयेऽसुरगणविग्रहे तदा ।।
ततो महीं लवणजलं च सागरं
महासुराः प्रविविशुरर्दिताः सुरैः ।
वियद्गतं ज्वलितहुताशनप्रभं
सुदर्शनं परिकुपितं निशाम्य च ।।
ततः सुरैर्विजयमवाप्य मन्दरः
स्वमेव देशं गमितः सुपूजितः ।
विनाद्य खं दिवमपि चैव सर्वश-
स्ततो गताः सलिलधरा यथागतम् ।।
ततोऽमृतं सुनिहितमेव चक्रिरे
सुराः परां मुदमभिगम्य पुष्कलाम् ।
ददौ च तं निधिममृतस्य रक्षितुं
किरीटिने बलभिदथामरैः सह ।।

राजसभायां शकुन्तला

(म० १।६८—६९)

वैशंपायन उवाच ।

प्रतिज्ञाय तु दुःषन्ते प्रतियाते शकुन्तला ।
गर्भं सुषाव वामोरुः कुमारममितौजसम् ।।
त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु दीप्तानलसमद्युतिम् ।
रूपौदार्यगुणोपेतं दौःषन्ति जनमेजय ।।
जातकर्मादिसंस्कारं कण्वः पुण्यकृतां वरः ।
तस्याथ कारयामास वर्धमानस्य धीमतः ।।
दन्तैः शुक्लैः शिखरिभिः सिंहसंहननो युवा ।
चक्राङ्कितकरः श्रीमान्महामूर्धा महाबलः ।
कुमारो देवगर्भाभः स तत्राशु व्यवर्धत ।।
षड्वर्ष एव बालः स कण्वाश्रमपदं प्रति ।
व्याघ्रान्सिंहान्वराहांश्च गजांश्च महिषांस्तथा ।।
बद्ध्वा वृक्षेषु बलवानाश्रमस्य समन्ततः ।
आरोहन्दमयंश्चैव क्रीडंश्च परिधावति ।।
ततोऽस्य नाम चक्रुस्ते कण्वाश्रमनिवासिनः ।
अस्त्वयं सर्वदमनः सर्वं हि दमयत्ययम् ।।
स सर्वदमनो नाम कुमारः समपद्यत ।
विक्रमेणौजसा चैव बलेन च समन्वितः ।।
तं कुमारमृषिर्दृष्ट्वा कर्म चास्यातिमानुषम् ।
समयो यौवराज्यायेत्यब्रवीच्च शकुन्तलाम् ।।
तस्य तद्बलमाज्ञाय कण्वः शिष्यानुवाच ह ।
शकुन्तलामिमां शीघ्रं सहपुत्रामितोऽश्रमात् ।
भर्त्रे प्रापयताद्यैव सर्वलक्षणपूजिताम् ।।
नारीणां चिरवासो हि बान्धवेषु न रोचते ।
कीर्तिचारित्रधर्मघ्नस्तस्मान्नयत माचिरम् ।।

तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रातिष्ठन्तामितौजसः ।
शकुन्तलां पुरस्कृत्य सपुत्रां गजसाह्वयम् ।।
गृहीत्वामरगर्भाभं पुत्रं कमललोचनम् ।
आजगाम ततः शुभ्रा दुःषन्तविदिताद्वनात् ।।
अभिसृत्य च राजानं विदिता सा प्रवेशिता ।
सह तेनैव पुत्रेण तरुणादित्यवर्चसा ।।
पूजयित्वा यथान्यायमब्रवीत्तं शकुन्तला ।
अयं पुत्रस्त्वया राजन्यौवराज्येऽभिषिच्यताम् ।।
त्वया ह्ययं सुतो राजन्मय्युत्पन्नः सुरोपमः ।
यथासमयमेतस्मिन्वर्तस्व पुरुषोत्तम ।।
यथा समागमे पूर्वं कृतः स समयस्त्वया ।
तं स्मरस्व महाभाग कण्वाश्रमपदं प्रति ।।
सोऽथ श्रुत्वैव तद्वाक्यं तस्या राजा स्मरन्नपि ।
अब्रवीन्न स्मरामीति कस्य त्वं दुष्टतापसि ।।
धर्मकामार्थसंबन्धं न स्मरामि त्वया सह ।
गच्छ वा तिष्ठ वा कामं यद्वापीच्छसि तत्कुरु ।।
सैवमुक्ता वरारोहा व्रीडितेव मनस्विनी ।
विसंज्ञेव च दुःखेन तस्थौ स्थाणुरिवाचला ।।
संरम्भामर्षताम्राक्षी स्फुरमाणोष्ठसंपुटा ।
कटाक्षैर्निर्दहन्तीव तिर्यग्राजानमैक्षत ।।
आकारं गूहमाना च मन्युनाभिसमीरिता ।
तपसा संभृतं तेजो धारयामास वै तदा ।।
सा मुहूर्तमिव ध्यात्वा दुःखामर्षसमन्विता ।
भर्तारमभिसंप्रेक्ष्य क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ।।
जानन्नपि महाराज कस्मादेवं प्रभाषसे ।
न जानामीति निःसङ्गं यथान्यः प्राकृतस्तथा ।।
अत्र ते हृदयं वेद सत्यस्यैवानृतस्य च ।
कल्याण बत साक्षी त्वं मात्मानमवमन्यथाः ।।
योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ।।

स्वयं प्राप्तेति मामेवं मावमंस्थाः पतिव्रताम् ।
अर्घ्यार्हां नार्चयसि मां स्वयं भार्यामुपस्थिताम् ।।
किमर्थं मां प्राकृतवदुपप्रेक्षसि संसदि ।
न खल्वहमिदं शून्ये रौमि किं न शृणोषि मे ।।
यदि मे याचमानाया वचनं न करिष्यसि ।
दुःषन्त शतधा मूर्धा ततस्तेऽद्य फलिष्यति ।।

दुःषन्त उवाच ।

न पुत्रमभिजानामि त्वयि जातं शकुन्तले ।
असत्यवचना नार्यः कस्ते श्रद्धास्यते वचः ।।
मेनका निरनुक्रोशा बन्धकी जननी तव ।
यया हिमवतः पृष्ठे निर्माल्येव प्रवेरिता ।।
स चापि निरनुक्रोशः क्षत्रयोनिः पिता तव ।
विश्वामित्रो ब्राह्मणत्वे लुब्धः कामपरायणः ।।
मेनकाप्सरसां श्रेष्ठा महर्षीणां च ते पिता ।
तयोरपत्यं कस्मात्त्वं पुंश्चलीवाभिधास्यसि ।।
अश्रद्धेयमिदं वाक्यं कथयन्ती न लज्जसे ।
विशेषतो मत्सकाशे दुष्टतापसि गम्यताम् ।।
क्व महर्षिः सदैवोग्रः साप्सरा क्व च मेनका ।
क्व च त्वमेवं कृपणा तापसीवेषधारिणी ।।
अतिकायश्च पुत्रस्ते बालोऽपि बलवानयम् ।
कथमल्पेन कालेन शालस्कन्ध इवोद्गतः ।।
सुनिकृष्टा च योनिस्ते पुंश्चली प्रतिभासि मे ।
यदृच्छया कामरागाज्जाता मेनकया ह्यसि ।।
सर्वमेतत्परोक्षं मे यत्त्वं वदसि तापसि ।
नाहं त्वामभिजानामि यथेष्टं गम्यतां त्वया ।।

शकुन्तलोवाच ।

राजन्सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यसि ।
आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यसि ।।

मेनका त्रिदशेष्वेव त्रिदशाश्चानु मेनकाम् ।
ममैवोद्रिच्यते जन्म दुःषन्त तव जन्मतः ।।
क्षितावटसि राजंस्त्वमन्तरिक्षे चराम्यहम् ।
आवयोरन्तरं पश्य मेरुसर्षपयोरिव ।।
स्वयमुत्पाद्य वै पुत्रं सदृशं योऽवमन्यते ।
तस्य देवाः श्रियं घ्नन्ति न च लोकानुपाश्नुते ।।
कुलवंशप्रतिष्ठां हि पितरः पुत्रमब्रुवन् ।
उत्तमं सर्वधर्माणां तस्मात्पुत्रं न संत्यजेत् ।।
स त्वं नृपतिशार्दूल न पुत्रं त्यक्तुमर्हसि ।
आत्मानं सत्यधर्मौ च पालयानो महीपते ।
नरेन्द्रसिंह कपटं न वोढुं त्वमिहार्हसि ।।
वरं कूपशताद्वापी वरं वापीशतात्क्रतुः ।
वरं क्रतुशतात्पुत्रः सत्यं पुत्रशताद्वरम् ।।
राजन्सत्यं परं ब्रह्म सत्यं च समयः परः ।
मा त्याक्षीः समयं राजन्सत्यं संगतमस्तु ते ।।
अनृते चेत्प्रसङ्गस्ते श्रद्दधासि न चेत्स्वयम् ।
आत्मनो हन्त गच्छामि त्वादृशे नास्ति संगतम् ।।
ऋतेऽपि त्वयि दुःषन्त शैलराजावतंसकाम् ।
चतुरन्तामिमामुर्वीं पुत्रो मे पालयिष्यति ।।

वैशंपायन उवाच ।

एतावदुक्त्वा वचनं प्रातिष्ठत शकुन्तला ।
अथान्तरिक्षे दुःषन्तं वागुवाचाशरीरिणी ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चावृतं तदा ।।
भस्त्रा माता पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
भरस्व पुत्रं दुःषन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ।।
जाया जनयते पुत्रमात्मनोऽङ्गं द्विधा कृतम् ।
तस्माद्भरस्व दुःषन्त पुत्रं शाकुन्तलं नृप ।।
अभूतिरेषा कस्त्यज्याज्जीवञ्जीवन्तमात्मजम् ।
शाकुन्तलं महात्मानं दौःषन्तिं भर पौरव ।।

भर्तव्योऽयं त्वया यस्मादस्माकं वचनादपि ।
तस्माद्भवत्वयं नाम्ना भरतो नाम ते सुतः ॥
तच्छ्रुत्वा पौरवो राजा व्याहृतं वै दिवौकसाम् ।
पुरोहितममात्यांश्च संप्रहृष्टोऽब्रवीदिदम् ॥
शृण्वन्त्वेतद्भवन्तोऽस्य देवदूतस्य भाषितम् ।
अहमप्येवमेवैनं जानामि स्वयमात्मजम् ॥
यद्यहं वचनादेव गृह्णीयामिममात्मजम् ।
भवेद्धि शङ्का लोकस्य नैवं शुद्धो भवेदयम् ॥
तं विशोध्य तदा राजा देवदूतेन भारत ।
हृष्टः प्रमुदितश्चापि प्रतिजग्राह तं सुतम् ॥
मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय सस्नेहं परिषस्वजे ।
सभाज्यमानो विप्रैश्च स्तूयमानश्च बन्दिभिः ।
स मुदं परमां लेभे पुत्रसंस्पर्शजां नृपः ॥
तां चैव भार्यां धर्मज्ञः पूजयामास धर्मतः ।
अब्रवीच्चैव तां राजा सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥
कृतो लोकपरोक्षोऽयं संबन्धो वै त्वया सह ।
तस्मादेतन्मया देवि त्वच्छुद्ध्यर्थं विचारितम् ॥
मन्यते चैव लोकस्ते स्त्रीभावान्मयि संगतम् ।
पुत्रश्चायं वृतो राज्ये मया तस्माद्विचारितम् ॥
यच्च कोपितयात्यर्थं त्वयोक्तोऽस्म्यप्रियं प्रिये ।
प्रणयिन्या विशालाक्षि तत्क्षान्तं ते मया शुभे ॥
तामेवमुक्त्वा राजर्षिर्दुःषन्तो महिषीं प्रियाम् ।
वासोभिरन्नपानैश्च पूजयामास भारत ॥
दुःषन्तश्च ततो राजा पुत्रं शाकुन्तलं तदा ।
भरतं नामतः कृत्वा यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥

सर्वस्वान्तकरं द्यूतम्

(म० २।५८-६१)

शकुनिरुवाच ।

बहु वित्तं पराजैषीः पाण्डवानां युधिष्ठिर ।
आचक्ष्व वित्तं कौन्तेय यदि तेऽस्त्यपराजितम् ।।

युधिष्ठिर उवाच ।

मम वित्तमसंख्येयं यदहं वेद सौबल ।
अथ त्वं शकुने कस्माद्वित्तं समनुपृच्छसि ।।
अयुतं प्रयुतं चैव खर्वं पद्मं तथार्बुदम् ।
शङ्खं चैव निखर्वं च समुद्रं चात्र पण्यताम् ।
एतन्मम धनं राजंस्तेन दीव्याम्यहं त्वया ।।

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ।।

युधिष्ठिर उवाच ।

गवाश्वं बहुधेनूकमसंख्येयमजाविकम् ।
यत्किंचिदनुवर्णानां प्राक्सिन्धोरपि सौबल ।
एतन्मम धनं राजंस्तेन दीव्याम्यहं त्वया ।।

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ।।

युधिष्ठिर उवाच ।

पुरं जनपदो भूमिरब्राह्मणधनैः सह ।
अब्राह्मणाश्च पुरुषा राजञ्शिष्टं धनं मम ।
एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ।।

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ।।

युधिष्ठिर उवाच ।

राजपुत्रा इमे राजञ्शोभन्ते येन भूषिताः ।
कुण्डलानि च निष्काश्च सर्वं चाङ्गविभूषणम् ।
एतन्मम धनं राजंस्तेन दीव्याम्यहं त्वया ।।

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ।।

युधिष्ठिर उवाच ।

श्यामो युवा लोहिताक्षः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
नकुलो ग्लह एको मे यच्चैतत्स्वगतं धनम् ।।

शकुनिरुवाच ।

प्रियस्ते नकुलो राजन्राजपुत्रो युधिष्ठिर ।
अस्माकं धनतां प्राप्तो भूयस्त्वं केन दीव्यसि ।

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु शकुनिस्तानक्षान्प्रत्यपद्यत ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ।।

युधिष्ठिर उवाच।

अयं धर्मान्सहदेवोऽनुशास्ति
लोके ह्यस्मिन्पण्डिताख्यां गतश्च।
अनर्हता राजपुत्रेण तेन
त्वया दीव्याम्यप्रियवत्प्रियेण॥

वैशंपायन उवाच।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत॥

शकुनिरुवाच।

माद्रीपुत्रौ प्रियौ राजंस्तवेमौ विजितौ मया।
गरीयांसौ तु ते मन्ये भीमसेनधनंजयौ॥

युधिष्ठिर उवाच।

अधर्मं चरसे नूनं यो नावेक्षसि वै नयम्।
यो नः सुमनसां मूढ विभेदं कर्तुमिच्छसि॥

शकुनिरुवाच।

गर्ते मत्तः प्रपतति प्रमत्तः स्थाणुमृच्छति।
ज्येष्ठो राजन्वरिष्ठोऽसि नमस्ते भरतर्षभ॥
स्वप्ने न तानि पश्यन्ति जाग्रतो वा युधिष्ठिर।
कितवा यानि दीव्यन्तः प्रलपन्त्युत्कटा इव॥

युधिष्ठिर उवाच।

यो नः संख्ये नौरिव पारनेता
जेता रिपूणां राजपुत्रस्तरस्वी।
अनर्हता लोकवीरेण तेन
दीव्याम्यहं शकुने फल्गुनेन॥

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ।।

शकुनिरुवाच ।

अयं मया पाण्डवानां धनुर्धरः
पराजितः पाण्डवः सव्यसाची ।
भीमेन राजन्दयितेन दीव्य
यत्कैतव्यं पाण्डव तेऽवशिष्टम् ।।

युधिष्ठिर उवाच ।

यो नो नेता यो युधां नः प्रणेता
यथा वज्री दानवशत्रुरेकः ।
तिर्यक्प्रेक्षी संहतभ्रूर्महात्मा
सिंहस्कन्धो यश्च सदात्यमर्षी ।।
बलेन तुल्यो यस्य पुमान्न विद्यते
गदाभृतामग्र्य इहारिमर्दनः ।
अनर्हता राजपुत्रेण तेन
दीव्याम्यहं भीमसेनेन राजन् ।।

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ।।

शकुनिरुवाच ।

बहु वित्तं पराजैषीर्भ्रातॄंश्च सहयद्विपान् ।
आचक्ष्व वित्तं कौन्तेय यदि तेऽस्त्यपराजितम् ।।

युधिष्ठिर उवाच ।

अहं विशिष्टः सर्वेषां भ्रातॄणां दयितस्तथा ।
कुर्यामस्ते जिताः कर्म स्वयमात्मन्युपप्लवे ।।

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ।।

शकुनिरुवाच ।

एतत्पापिष्ठमकरोर्यदात्मानं पराजितः ।
शिष्टे सति धने राजन्पाप आत्मपराजयः ।।

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा मताक्षस्तान्ग्लहे सर्वानवस्थितान् ।
पराजयल्लोकवीरानाक्षेपेण पृथक्पृथक् ।।

शकुनिरुवाच ।

अस्ति वै ते प्रिया देवी ग्लह एकोऽपराजितः ।
पणस्व कृष्णां पाञ्चालीं तयात्मानं पुनर्जय ।।

युधिष्ठिर उवाच ।

नैव ह्रस्वा न महती नातिकृष्णा न रोहिणी ।
सरागरक्तनेत्रा च तया दीव्याम्यहं त्वया ।।

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन भारत ।
धिग्धिगित्येव वृद्धानां सभ्यानां निःसृता गिरः ।।
चुक्षुभे सा सभा राजन्राज्ञां संजज्ञिरे कथाः ।
भीष्मद्रोणकृपादीनां स्वेदश्च समजायत ।।

शिरो गृहीत्वा विदुरो गतसत्त्व इवाभवत् ।
आस्ते ध्यायन्नधोवक्त्रो निःश्वसन्पन्नगो यथा ॥
धृतराष्ट्रस्तु संहृष्टः पर्यपृच्छत्पुनः पुनः ।
किं जितं किं जितमिति ह्याकारं नाभ्यरक्षत ॥
जहर्ष कर्णोऽतिभृशं सह दुःशासनादिभिः ।
इतरेषां तु सभ्यानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥
सौबलस्त्वविचार्यैव जितकाशी मदोत्कटः ।
जितमित्येव तानक्षान्पुनरेवान्वपद्यत ॥

दुर्योधन उवाच ।

एहि क्षत्तर्द्रौपदीमानयस्व
प्रियां भार्यां संमतां पाण्डवानाम् ।
संमार्जतां वेश्म परैतु शीघ्र-
मानन्दो नः सह दासीभिरस्तु ॥

विदुर उवाच ।

दुर्विभाव्यं भवति त्वादृशेन
न मन्द संबुध्यसि पाशबद्धः ।
प्रपाते त्वं लम्बमानो न वेत्सि
व्याघ्रान्मृगः कोपयसेऽतिबाल्यात् ॥
आशीविषाः शिरसि ते पूर्णकोशा महाविषाः ।
मा कोपिष्ठाः सुमन्दात्मन्मा गमस्त्वं यमक्षयम् ॥
न हि दासीत्वमापन्ना कृष्णा भवति भारत ।
अनीशेन हि राज्ञैषा पणे न्यस्तेति मे मतिः ॥

वैशंपायन उवाच ।

धिगस्तु क्षत्तारमिति ब्रुवाणो
दर्पेण मत्तो धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ।
अवैक्षत प्रातिकामीं सभाया-
मुवाच चैनं परमार्यमध्ये ॥

त्वं प्रातिकामिन्द्रौपदीमानयस्व
न ते भयं विद्यते पाण्डवेभ्यः ।
क्षत्ता ह्ययं विवदत्येव भीरु-
र्न चास्माकं वृद्धिकामः सदैव ॥
एवमुक्तः प्रातिकामी स सूतः
प्रायाच्छीघ्रं राजवचो निशम्य ।
प्रविश्य च श्वेव स सिंहगोष्ठं
समासदन्महिषीं पाण्डवानाम् ॥

प्रातिकाम्युवाच ।

युधिष्ठिरे द्यूतमदेन मत्ते
दुर्योधनो द्रौपदि त्वामजैषीत् ।
सा प्रपद्य त्वं धृतराष्ट्रस्य वेश्म
नयामि त्वां कर्मणे याज्ञसेनि ॥

द्रौपद्युवाच ।

कथं त्वेवं वदसि प्रातिकामि-
न्को वै दीव्येद्भार्यया राजपुत्रः ।
मूढो राजा द्यूतमदेन मत्त
आहो नान्यत्कैतवमस्य किंचित् ॥

प्रातिकाम्युवाच ।

यदा नाभूत्कैतवमन्यदस्य
तदादेवीत्पाण्डवोऽजातशत्रुः ।
न्यस्ताः पूर्वं भ्रातरस्तेन राज्ञा
स्वयं चात्मा त्वमथो राजपुत्रि ॥

द्रौपद्युवाच ।

गच्छ त्वं कितवं गत्वा सभायां पृच्छ सूतज ।
किं नु पूर्वं पराजैषीरात्मानं मां नु भारत ।
एतज्ज्ञात्वा त्वमागच्छ ततो मां नय सूतज ॥

वैशंपायन उवाच ।

सभां गत्वा स चोवाच द्रौपद्यास्तद्वचस्तदा ।
कस्येशो नः पराजैषीरिति त्वामाह द्रौपदी ।
किं नु पूर्वं पराजैषीरात्मानमथ वापि माम् ॥
युधिष्ठिरस्तु निश्चेष्टो गतसत्त्व इवाभवत् ।
न तं सूतं प्रत्युवाच वचनं साध्वसाधु वा ॥

दुर्योधन उवाच ।

इहैत्य कृष्णा पाञ्चाली प्रश्नमेतं प्रभाषताम् ।
इहैव सर्वे शृण्वन्तु तस्या अस्य च यद्वचः ॥

वैशंपायन उवाच ।

स गत्वा राजभवनं दुर्योधनवशानुगः ।
उवाच द्रौपदीं सूतः प्रातिकामी व्यथन्निव ॥
सभ्यास्त्वमी राजपुत्र्याह्वयन्ति
मन्ये प्राप्तः संक्षयः कौरवाणाम् ।
न वै समृद्धिं पालयते लघीया-
न्यत्त्वं सभामेष्यसि राजपुत्रि ॥

द्रौपद्युवाच ।

एवं नूनं व्यदधात्संविधाता
स्पर्शावुभौ स्पृशतो धीरबालौ ।
धर्मं त्वेकं परमं प्राह लोके
स नः शमं धास्यति गोप्यमानः ॥

दुर्योधन उवाच ।

दुःशासनैष मम सूतपुत्रो
वृकोदरादुद्विजतेऽल्पचेताः ।
स्वयं प्रगृह्यानय याज्ञसेनीं
किं ते करिष्यन्त्यवशाः सपत्नाः ॥

ततः समुत्थाय स राजपुत्रः
श्रुत्वा भ्रातुः कोपविरक्तदृष्टिः ।
प्रविश्य तद्वेश्म महारथाना-
मित्यब्रवीद् द्रौपदीं राजपुत्रीम् ।
एह्येहि पाञ्चालि जितासि कृष्णे
दुर्योधनं पश्य विमुक्तलज्जा ।
कुरून्भजस्वायतपद्मनेत्रे
धर्मेण लब्धासि सभां परैहि ।।
ततः समुत्थाय सुदुर्मनाः सा
विवर्णमामृज्य मुखं करेण ।
आर्ता प्रदुद्राव यतः स्त्रियस्ता
वृद्धस्य राज्ञः कुरुपुंगवस्य ।।
ततो जवेनाभिससार रोषा-
द्दुःशासनस्तामभिगर्जमानः ।
दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्मिमत्सु
जग्राह केशेषु नरेन्द्रपत्नीम् ।।
ये राजसूयावभृथे जलेन
महाक्रतौ मन्त्रपूतेन सिक्ताः ।
ते पाण्डवानां परिभूय वीर्यं
बलात्प्रमृष्टा धृतराष्ट्रजेन ।।
स तां परामृश्य सभासमीप-
मानीय कृष्णामतिकृष्णकेशीम् ।
दुःशासनो नाथवतीमनाथव-
च्चकर्ष वायुः कदलीमिवार्ताम् ।।
प्रकीर्णकेशी पतितार्धवस्त्रा
दुःशासनेन व्यवधूयमाना ।
ह्रीमत्यमर्षेण च दह्यमाना
शनैरिदं वाक्यमुवाच कृष्णा ।।
इमे सभायामुपदिष्टशास्त्राः
क्रियावन्तः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ।

गुरुस्थाना गुरवश्चैव सर्वे
तेषामग्रे नोत्सहे स्थातुमेवम् ।।
नृशंसकर्मस्त्वमनार्यवृत्त
मा मां विवस्त्रां कृधि मा विकार्षीः ।
न मर्षयेयुस्तव राजपुत्राः
सेन्द्रापि देवा यदि ते सहायाः ।।
तथा ब्रुवन्ती करुणं सुमध्यमा
काक्षेण भर्तॄन्कुपितानपश्यत् ।
सा पाण्डवान्कोपपरीतदेहा-
न्संदीपयामास कटाक्षपातैः ।।
हृतेन राज्येन तथा धनेन
रत्नैश्च मुख्यैर्न तथा बभूव ।
यथार्तया कोपसमीरितेन
कृष्णाकटाक्षेण बभूव दुःखम् ।।
दुःशासनश्चापि समीक्ष्य कृष्णा-
मवेक्षमाणां कृपणान्पतींस्तान् ।
आधूय वेगेन विसंज्ञकल्पा-
मुवाच दासीति हसन्निवोग्रः ।।
कर्णस्तु तद्वाक्यमतीव हृष्टः
संपूजयामास हसन्सशब्दम् ।
गान्धारराजः सुबलस्य पुत्र-
स्तथैव दुःशासनमभ्यनन्दत् ।।
सभ्यास्तु ये तत्र बभूवुरन्ये
ताभ्यामृते धार्तराष्ट्रेण चैव ।
तेषामभूद्दुःखमतीव कृष्णां
दृष्ट्वा सभायां परिकृष्यमाणाम् ।।

वैशंपायन उवाच ।

ततो दुःशासनो राजन्द्रौपद्या वसनं बलात् ।
सभामध्ये समाक्षिप्य व्यपक्रष्टुं प्रचक्रमे ।।

आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्यास्तु विशां पते ।
तद्रूपमपरं वस्त्रं प्रादुरासीदनेकशः ।।
ततो हलहलाशब्दस्तत्रासीद् घोरनिस्वनः ।
तदद्भुततमं लोके वीक्ष्य सर्वमहीक्षिताम् ।।
यदा तु वाससां राशिः सभामध्ये समाचितः ।
ततो दुःशासनः श्रान्तो व्रीडितः समुपाविशत् ।।

दमयन्तीपरित्यागः

(म० ३।५५-५९)

बृहदश्व उवाच ।

वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
यान्तो ददृशुरायान्तं द्वापरं कलिना सह ।
अथाब्रवीत्कलिं शक्रः संप्रेक्ष्य बलवृत्रहा ।
द्वापरेण सहायेन कले ब्रूहि क्व यास्यसि ।।
ततोऽब्रवीत्कलि. शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
गत्वाहं वरयिष्ये तां मनो हि मम तद्गतम् ।।
तमब्रवीत्प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयंवरः ।
वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः ।।
एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः ।
देवानामन्त्र्य तान्सर्वानुवाचेदं वचस्तदा ।।
देवानां मानुषं मध्ये यत्सा पतिमविन्दत ।
ननु तस्या भवेन्न्याय्यं विपुलं दण्डधारणम् ।।
एवमुक्ते तु कलिना प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः ।
अस्माभिः समनुज्ञातो दमयन्त्या नलो वृतः ।।
कश्च सर्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् ।
यो वेद धर्मानखिलान्यथावच्चरितव्रतः ।।
यस्मिन्सत्यं धृतिर्दानं तपः शौचं दमः शमः ।
ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे ।।
आत्मानं स शपेन्मूढो हन्याच्चात्मानमात्मना ।
एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ।।
कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुलेऽप्लवे ।
एवमुक्त्वा कलिं देवा द्वापरं च दिवं ययुः ।।
ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत् ।
संहर्तुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर ।।

भ्रंशयिष्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह रंस्यते ।
त्वमप्यक्षान्समाविश्य कर्तुं साहाय्यमर्हसि ।।
एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह ।
आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः ।।
स नित्यमन्तरप्रेक्षी निषधेष्ववसच्चिरम् ।
अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्तरम् ।।
कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य संध्यामास्ते स्म नैषधः ।
अकृत्वा पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविशत् ।।
स समाविश्य तु नलं समीपं पुष्करस्य ह ।
गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै ।।
अक्षद्यूते नलं जेता भवान्हि सहितो मया ।
निषधान्प्रतिपद्यस्व जित्वा राजन्नलं नृपम् ।।
एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात् ।
कलिश्चैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्ययात् ।।
आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा ।
दीव्यावेत्यब्रवीद्भ्राता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ।।
न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः ।
वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः पणकालममन्यत ।।
हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् ।
आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा ।।
तमक्षमदसंमत्तं सुहृदां न तु कश्चन ।
निवारणेऽभवच्छक्तो दीव्यमानमचेतसम् ।।
ततः पौरजनः सर्वो मन्त्रिभिः सह भारत ।
राजानं द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ।।
ततः सूत उपागम्य दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
एष पौरजनः सर्वो द्वारि तिष्ठति कार्यवान् ।।
निवेद्यतां नैषधाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः ।
अमृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदर्शिनः ।।
ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्शिता ।
उवाच नैषधं भैमी शोकोपहतचेतना ।।

राजन्पौरजनो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः।
मन्त्रिभिः सहितः सर्वै राजभक्तिपुरस्कृत.।
तं द्रष्टुमर्हसीत्येवं पुनः पुनरभाषत ॥
तां तथा रुचिरापाङ्गीं विलपन्तीं सुमध्यमाम्।
आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किंचन ॥
ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः।
नायमस्तीति दुःखार्ता व्रीडिता जग्मुरालयान् ॥
तथा तदभवद् द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च।
युधिष्ठिर बहून्मासान्पुण्यश्लोकस्त्वजीयत ॥
दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं नराधिपम्।
उन्मत्तवदनुन्मत्ता देवने गतचेतसम् ॥
भयशोकसमाविष्टा राजन्भीमसुता ततः।
चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्पार्थिवं प्रति ॥
सा शङ्कमाना तत्पापं चिकीर्षन्ती च तत्प्रियम्।
नलं च हृतसर्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ॥
बृहत्सेने व्रजामात्यानानाय्य नलशासनात्।
आचक्ष्व यद्धृतं द्रव्यमवशिष्टं च यद्वसु ॥
ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे विज्ञाय नलशासनम्।
अपि नो भागधेयं स्यादित्युक्त्वा पुनराव्रजन् ॥
तास्तु सर्वाः प्रकृतयो द्वितीयं समुपस्थिताः।
न्यवेदयद्भीमसुता न च तत्प्रत्यनन्दत ॥
वाक्यमप्रतिनन्दन्तं भर्तारमभिवीक्ष्य सा।
दमयन्ती पुनर्वेश्म व्रीडिता प्रविवेश ह ॥
निशम्य सततं चाक्षान्पुण्यश्लोकपराङ्मुखान्।
नलं च हृतसर्वस्वं धात्रीं पुनरुवाच ह ॥
बृहत्सेने पुनर्गच्छ वार्ष्णेयं नलशासनात्।
सूतमानय कल्याणि महत्कार्यमुपस्थितम् ॥
बृहत्सेना तु तच्छ्रुत्वा दमयन्त्याः प्रभाषितम्।
वार्ष्णेयमानयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ॥
वार्ष्णेयं तु ततो भैमी सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया गिरा॥

उवाच देशकालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता ।।
जानीषे त्वं यथा राजा सम्यग्वृत्तः सदा त्वयि ।
तस्य त्वं विषमस्थस्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ।।
यथा यथा हि नृपतिः पुष्करेणेह जीयते ।
तथा तथास्य द्यूते वै रागो भूयोऽभिवर्धते ।।
यथा च पुष्करस्याक्षा वर्तन्ते वशवर्तिनः ।
तथा विपर्ययश्चापि नलस्याक्षेषु दृश्यते ।।
सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथावन्न शृणोति च ।
नूनं मन्ये न शेषोऽस्ति नैषधस्य महात्मनः ।।
यत्र मे वचनं राजा नाभिनन्दति मोहितः ।
शरणं त्वां प्रपन्नास्मि सारथे कुरु मद्वचः ।
न हि मे शुध्यते भावः कदाचिद्विनशेदिति ।।
नलस्य दयितानश्वान्योजयित्वा महाजवान् ।
इदमारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुमर्हसि ।।
मम ज्ञातिषु निक्षिप्य दारकौ स्यन्दनं तथा ।
अश्वांश्चैतान्यथाकामं वस वान्यत्र गच्छ वा ।।
दमयन्त्यास्तु तद्वाक्यं वार्ष्णेयो नलसारथिः ।
न्यवेदयदशेषेण नलामात्येषु मुख्यशः ।।
तैः समेत्य विनिश्चित्य सोऽनुज्ञातो महीपते ।
ययौ मिथुनमारोप्य विदर्भांस्तेन वाहिना ।।
हयांस्तत्र विनिक्षिप्य सूतो रथवरं च तम् ।
इन्द्रसेनां च तां कन्यामिन्द्रसेनं च बालकम् ।।
आमन्त्र्य भीमं राजानमार्तः शोचन्नलं नृपम् ।
अटमानस्ततोऽयोध्यां जगाम नगरीं तदा ।।
ऋतुपर्णं स राजानमुपतस्थे सुदुःखितः ।
भृतिं चोपययौ तस्य सारथ्येन महीपतेः ।।
ततस्तु याते वार्ष्णेये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः ।
पुष्करेण हृतं राज्यं यच्चान्यद्वसु किंचन ।।
हृतराज्यं नलं राजन्प्रहसन्पुष्करोऽब्रवीत् ।
द्यूतं प्रवर्ततां भूयः प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव ।।

शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यद्धृतं मया ।
दमयन्त्याः पणः साधु वर्ततां यदि मन्यसे ।।
पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना ।
व्यदीर्यतेव हृदयं न चैनं किंचिदब्रवीत् ।।
ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्युमान् ।
उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशाः ।।
एकवासा असंवीतः सुहृच्छोकविवर्धनः ।
निश्चक्राम तदा राजा त्यक्त्वा सुविपुलां श्रियम् ।।
दमयन्त्येकवस्त्रा तं गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वियात् ।
स तया बाह्यतः सार्धं त्रिरात्रं नैषधोऽवसत् ।।
पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे ।
नले यः सम्यगातिष्ठेत्स गच्छेद्वध्यतां मम ।।
पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्वेषणेन च ।
पौरा न तस्मिन्सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ।।
स तथा नगराभ्याशे सत्कारार्हो न सत्कृतः ।
त्रिरात्रमुषितो राजा जलमात्रेण वर्तयन् ।।
क्षुधासंपीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि ।
अपश्यच्छकुनान्कांश्चिद्धिरण्यसदृशच्छदान् ।।
स चिन्तयामास तदा निषधाधिपतिर्बली ।
अस्ति भक्षो ममाद्यायं वसु चेदं भविष्यति ।।
ततस्तानन्तरीयेण वाससा समवास्तृणोत् ।
तस्यान्तरीयमादाय जग्मुः सर्वे विहायसा ।।
उत्पतन्तः खगास्ते तु वाक्यमाहुस्तदा नलम् ।
दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखम् ।।
वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः ।
आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ।।
तान्समीक्ष्य गतानक्षानात्मानं च विवाससम् ।
पुण्यश्लोकस्ततो राजा दमयन्तीमथाब्रवीत् ।।
येषां प्रकोपादैश्वर्यात्प्रच्युतोऽहमनिन्दिते ।
प्राणयात्रां न विन्दे च दुःखितः क्षुधयार्दितः ।।

येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्मयि नैषधाः ।
त इमे शकुना भूत्वा वासोऽप्यपहरन्ति मे ।।
वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः ।
भर्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ।।
एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् ।
अवन्तीमृक्षवन्तं च समतिक्रम्य पर्वतम् ।।
एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा ।
आश्रमाश्च महर्षीणाममी पुष्पफलान्विताः ।।
एष पन्था विदर्भाणामयं गच्छति कोसलान् ।
अतः परं च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ।।
ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्शिता ।
उवाच दमयन्ती तं नैषधं करुणं वचः ।।
उद्वेपते मे हृदयं सीदन्त्यङ्गानि सर्वशः ।
तव पार्थिव संकल्पं चिन्तयन्त्याः पुनः पुनः ।।
हृतराज्यं हृतधनं विवस्त्रं क्षुच्छ्रमान्वितम् ।
कथमुत्सृज्य गच्छेयमहं त्वां विजने वने ।।
श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य चिन्तयानस्य तत्सुखम् ।
वने घोरे महाराज नाशयिष्यामि ते क्लमम् ।।
न च भार्यासमं किंचिद्विद्यते भिषजां मतम् ।
औषधं सर्वदुःखेषु सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ।।

नल उवाच ।

एवमेतद्यथात्थ त्वं दमयन्ति सुमध्यमे ।
नास्ति भार्यासमं मित्रं नरस्यार्तस्य भेषजम् ।।
न चाहं त्यक्तुकामस्त्वां किमर्थं भीरु शङ्कसे ।
त्यजेयमहमात्मानं न त्वेव त्वामनिन्दिते ।।

दमयन्त्युवाच ।

यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिहेच्छसि ।
तत्किमर्थं विदर्भाणां पन्थाः समुपदिश्यते ।।

अवैमि चाहं नृपते न त्वं मां त्यक्तुमर्हसि ।
चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेथा महीपते ॥
पन्थानं हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि नरसत्तम ।
अतोनिमित्तं शोकं मे वर्धयस्यमरप्रभ ॥
यदि चायमभिप्रायस्तव राजन्व्रजेदिति ।
सहितावेव गच्छावो विदर्भान्यदि मन्यसे ॥
विदर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति मानद ।
तेन त्वं पूजितो राजन्सुखं वत्स्यसि नो गृहे ॥

नल उवाच ।

यथा राज्यं पितुस्ते तत्तथा मम न संशयः ।
न तु तत्र गमिष्यामि विषमस्थः कथंचन ॥
कथं समृद्धो गत्वाहं तव हर्षविवर्धनः ।
परिद्यूनो गमिष्यामि तव शोकविवर्धनः ॥

बृहदश्व उवाच ।

इति ब्रुवन्नलो राजा दमयन्तीं पुनः पुनः ।
सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोऽर्धेन संवृताम् ॥
तावेकवस्त्रसंवीतावटमानावितस्ततः ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ सभां कांचिदुपेयतुः ॥
तां सभामुपसंप्राप्य तदा स निषधाधिपः ।
वैदर्भ्या सहितो राजा निषसाद महीतले ॥
स वै विवस्त्रो मलिनो विकचः पांसुगुण्ठितः ।
दमयन्त्या सह श्रान्तः सुष्वाप धरणीतले ॥
दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयापहृता ततः ।
सहसा दुःखमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥
सुप्तायां दमयन्त्यां तु नलो राजा विशां पते ।
शोकोन्मथितचित्तात्मा न स्म शेते यथा पुरा ॥
स तद्राज्यापहरणं सुहृत्त्यागं च सर्वशः ।
वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयिवान् ॥
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
किं नु मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा ॥

मामियं ह्यनुरक्तेदं दुःखमाप्नोति मत्कृते ।
मद्विहीना त्वियं गच्छेत्कदाचित्स्वजनं प्रति ।।
मया निःसंशयं दुःखमियं प्राप्स्यत्यनुत्तमा ।
उत्सर्गे संशयः स्यात्तु विन्देतापि सुखं क्वचित् ।।
स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ।
उत्सर्गेऽमन्यत श्रेयो दमयन्त्या नराधिपः ।।
सोऽवस्त्रतामात्मनश्च तस्याश्चाप्येकवस्त्रताम् ।
चिन्तयित्वाध्यगाद्राजा वस्त्रार्धस्यावकर्तनम् ।।
कथं वासो विकर्तेयं न च बुध्येत मे प्रिया ।
चिन्त्यैवं नैषधो राजा सभां पर्यचरत्तदा ।।
परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत ।
आससाद सभोद्देशे विकोशं खड्गमुत्तमम् ।।
तेनार्धं वाससश्छित्वा निवस्य च परंतपः ।
सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवद् गतचेतनः ।।
ततो निबद्धहृदयः पुनरागम्य तां सभाम् ।
दमयन्तीं तथा दृष्ट्वा रुरोद निषधाधिपः ।।
यां न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियाम् ।
सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनाथवत् ।।
इयं वस्त्रावकर्तेन संवीता चारुहासिनी ।
उन्मत्तेव वरारोहा कथं बुद्ध्वा भविष्यति ।।
कथमेका सती भैमी मया विरहिता शुभा ।
चरिष्यति वने घोरे मृगव्यालनिषेविते ।।
गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति सभां मुहुः ।
आकृष्यमाणः कलिना सौहृदेनापकृष्यते ।।
द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत्तदा ।
दोलेव मुहुरायाति याति चैव सभां मुहुः ।।
सोऽपकृष्टस्तु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः ।
सुप्तामुत्सृज्य तां भार्यां विलप्य करुणं बहु ।।
नष्टात्मा कलिना स्पृष्टस्तत्तद्विगणयन्नृप ।
जगामैव वने शून्ये भार्यामुत्सृज्य दुःखितः ।।

काम्यकवनप्रवेशः

(म० ३।१७९)

वैशंपायन उवाच।

निदाघान्तकरः कालः सर्वभूतसुखावहः।
तत्रैव वसतां तेषां प्रावृट् समभिपद्यत ॥
छादयन्तो महाघोषाः खं दिशश्च बलाहकाः।
प्रववर्षुर्दिवारात्रमसिताः सततं तदा ॥
तपात्ययनिकेताश्च शतशोऽथ सहस्रशः।
अपेतार्कप्रभाजालाः सविद्युद्विमलप्रभाः ॥
विरूढशष्पा पृथिवी मत्तदंशसरीसृपा।
बभूव पयसा सिक्ता शान्तधूमरजोरुणा ॥
न स्म प्रज्ञायते किंचिदम्भसा समवस्तृते।
समं वा विषमं वापि नद्यो वा स्थावराणि वा ॥
क्षुब्धतोया महाघोषाः श्वसमाना इवाशुगाः।
सिन्धवः शोभयांचक्रुः काननानि तपात्यये ॥
नदतां काननान्तेषु श्रूयन्ते विविधाः स्वनाः।
वृष्टिभिस्ताड्यमानानां वराहमृगपक्षिणाम् ॥
स्तोकका. शिखिनश्चैव पुंस्कोकिलगणैः सह।
मत्ताः परिपतन्ति स्म दर्दुराश्चैव दर्पिताः ॥
तथा बहुविधाकारा प्रावृण्मेघानुनादिता।
अभ्यतीता शिवा तेषां चरतां मरुधन्वसु ॥
क्रौञ्चहंसगणाकीर्णा शरत्प्रणिहिताभवत्।
रूढकक्षवनप्रस्था प्रसन्नजलनिम्नगा ॥
विमलाकाशनक्षत्रा शरत्तेषां शिवाभवत्।
मृगद्विजसमाकीर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥
पश्यन्तः शान्तरजसः क्षपा जलदशीतलाः।
ग्रहनक्षत्रसंघैश्च सोमेन च विराजिताः ॥

कुमुदैः पुण्डरीकैश्च शीतवारिधराः शिवाः ।
नदीः पुष्करिणीश्चैव ददृशुः समलंकृताः ।।
आकाशनीकाशतटां नीपनीवारसंकुलाम् ।
बभूव चरतां हर्षः पुण्यतीर्थां सरस्वतीम् ।।
ते वै मुमुदिरे वीराः प्रसन्नसलिलां शिवाम् ।
पश्यन्तो दृढधन्वानः परिपूर्णां सरस्वतीम् ।।
तेषां पुण्यतमा रात्रिः पर्वसंधौ स्म शारदी ।
तत्रैव वसतामासीत्कार्तिकी जनमेजय ।।
पुण्यकृद्भिर्महासत्त्वैस्तापसैः सह पाण्डवाः ।
तत्सर्वं भरतश्रेष्ठाः समूहुर्योगमुत्तमम् ।।
तमिस्राभ्युदये तस्मिन्धौम्येन सह पाण्डवाः ।
सूतैः पौरोगवैश्चैव काम्यकं प्रययुर्वनम् ।।

मत्स्योपाख्यानम्

(म० ३।१८५।२-५२)

मार्कण्डेय उवाच ।

विवस्वतः सुतो राजन्परमर्षिः प्रतापवान् ।
बभूव नरशार्दूल प्रजापतिसमद्युतिः ।।
ओजसा तेजसा लक्ष्म्या तपसा च विशेषतः ।
अतिचक्राम पितरं मनुः स्वं च पितामहम् ।।
ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्यां स नराधिपः ।
एकपादस्थितस्तीव्रं चचार सुमहत्तपः ।।
अवाक्शिरास्तथा चापि नेत्रैरनिमिषैर्दृढम् ।
सोऽतप्यत तपो घोरं वर्षाणामयुतं तदा ।।
तं कदाचित्तपस्यन्तमार्द्रचीरजटाधरम् ।
वीरिणीतीरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत् ।।
भगवन्क्षुद्रमत्स्योऽस्मि बलवद्भ्यो भयं मम ।
मत्स्येभ्यो हि ततो मां त्वं त्रातुमर्हसि सुव्रत ।।
दुर्बलं बलवन्तो हि मत्स्यं मत्स्या विशेषतः ।
भक्षयन्ति यथा वृत्तिर्विहिता नः सनातनी ।।
तस्माद्भयौघान्महतो मज्जन्तं मां विशेषतः ।
त्रातुमर्हसि कर्तास्मि कृते प्रतिकृतं तव ।।
स मत्स्यवचनं श्रुत्वा कृपयाभिपरिप्लुतः ।
मनुर्वैवस्वतोऽगृह्णात्तं मत्स्यं पाणिना स्वयम् ।।
उदकान्तमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ।
अलिञ्जरे प्राक्षिपत्स चन्द्रांशुसदृशप्रभम् ।।
स तत्र ववृधे राजन्मत्स्यः परमसत्कृतः ।
पुत्रवच्चाकरोत्तस्मिन्मनुर्भावं विशेषतः ।।
अथ कालेन महता स मत्स्यः सुमहानभूत् ।
अलिञ्जरे जले चैव नासौ समभवत्किल ।।

अथ मत्स्यो मनुं दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ।
भगवन्साधु मेऽद्यान्यत्स्थानं संप्रतिपादय ।।
उद्धृत्यालिञ्जरात्तस्मात्ततः स भगवान्मुनिः ।
तं मत्स्यमनयद्वापीं महतीं स मनुस्तदा ।।
तत्र तं प्राक्षिपच्चापि मनुः परपुरंजय ।
अथावर्धत मत्स्यः स पुनर्वर्षगणान्बहून् ।।
द्वियोजनायता वापी विस्तृता चापि योजनम् ।
तस्यां नासौ समभवन्मत्स्यो राजीवलोचन ।
विचेष्टितुं वा कौन्तेय मत्स्यो वाप्यां विशां पते ।।
मनुं मत्स्यस्ततो दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ।
नय मां भगवन्साधो समुद्रमहिषीं प्रभो ।
गङ्गां तत्र निवत्स्यामि यथा वा तात मन्यसे ।।
एवमुक्तो मनुर्मत्स्यमनयद्भगवान्वशी ।
नदीं गङ्गां तत्र चैनं स्वयं प्राक्षिपदच्युतः ।।
स तत्र ववृधे मत्स्यः किंचित्कालमरिंदम ।
ततः पुनर्मनुं दृष्ट्वा मत्स्यो वचनमब्रवीत् ।।
गङ्गायां हि न शक्नोमि बृहत्त्वाच्चेष्टितुं प्रभो ।
समुद्रं नय मामाशु प्रसीद भगवन्निति ।।
उद्धृत्य गङ्गासलिलात्ततो मत्स्यं मनुः स्वयम् ।
समुद्रमनयत्पार्थ तत्र चैनमवासृजत् ।।
सुमहानपि मत्स्यः सन्स मनोर्मनसस्तदा ।
आसीद्यथेष्टहार्यश्च स्पर्शगन्धसुखश्च वै ।।
यथा समुद्रे प्रक्षिप्तः स मत्स्यो मनुना तदा ।
तत एनमिदं वाक्यं स्मयमान इवाब्रवीत् ।।
भगवन्कृता हि मे रक्षा त्वया सर्वा विशेषतः ।
प्राप्तकालं तु यत्कार्यं त्वया तच्छ्रूयतां मम ।।
अचिराद्भगवन्भौममिदं स्थावरजङ्गमम् ।
सर्वमेव महाभाग प्रलयं वै गमिष्यति ।।
संप्रक्षालनकालोऽयं लोकानां समुपस्थितः ।
तस्मात्त्वां बोधयाम्यद्य यत्ते हितमनुत्तमम् ।।

त्रसानां स्थावराणां च यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ।
तस्य सर्वस्य संप्राप्तः कालः परमदारुणः ।।
नौश्च कारयितव्या ते दृढा युक्तवटाकरा ।
तत्र सप्तर्षिभिः सार्धमारुहेथा महामुने ।।
बीजानि चैव सर्वाणि यथोक्तानि मया पुरा ।
तस्यामारोहयेर्नावि सुसंगुप्तानि भागशः ।।
नौस्थश्च मां प्रतीक्षेथास्तद्वा मुनिजनप्रिय ।
आगमिष्याम्यहं शृङ्गी विज्ञेयस्तेन तापस ।।
एवमेतत्त्वया कार्यमापृष्टोऽसि व्रजाम्यहम् ।
नातिशङ्क्यमिदं चापि वचनं ते ममाभिभो ।।
एवं करिष्य इति तं स मत्स्यं प्रत्यभाषत ।
जग्मतुश्च यथाकाममनुज्ञाप्य परस्परम् ।।
ततो मनुर्महाराज यथोक्तं मत्स्यकेन ह ।
बीजान्यादाय सर्वाणि सागरं पुप्लुवे तदा ।
नावा तु शुभया वीर महोर्मिणमरिंदम ।।
चिन्तयामास च मनुस्तं मत्स्यं पृथिवीपते ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा मत्स्यः परपुरंजय ।
शृङ्गी तत्राजगामाशु तदा भरतसत्तम ।।
तं दृष्ट्वा मनुजेन्द्रेन्द्र मनुर्मत्स्यं जलार्णवे ।
शृङ्गिणं तं यथोक्तेन रूपेणाद्रिमिवोच्छ्रितम् ।।
वटाकरमयं पाशमथ मत्स्यस्य मूर्धनि ।
मनुर्मनुजशार्दूल तस्मिञ्शृङ्गे न्यवेशयत् ।।
संयतस्तेन पाशेन मत्स्यः परपुरंजय ।
वेगेन महता नावं प्राकर्षल्लवणाम्भसि ।।
स ततार तया नावा समुद्रं मनुजेश्वर ।
नृत्यमानमिवोर्मीभिर्गर्जमानमिवाम्भसा ।।
क्षोभ्यमाणा महावातैः सा नौस्तस्मिन्महोदधौ ।
घूर्णते चपलेव स्त्री मत्ता परपुरंजय ।।
नैव भूमिर्न च दिशः प्रदिशो वा चकाशिरे ।
सर्वमाम्भसमेवासीत्खं द्यौश्च नरपुंगव ।।

एवंभूते तदा लोके संकुले भरतर्षभ ।
अदृश्यन्त सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यः सहैव ह ।।
एवं बहून्वर्षगणांस्तां नावं सोऽथ मत्स्यकः ।
चकर्षातन्द्रितो राजंस्तस्मिन्सलिलसंचये ।।
ततो हिमवतः शृङ्गं यत्परं पुरुषर्षभ ।
तत्राकर्षत्ततो नावं स मत्स्यः कुरुनन्दन ।।
ततोऽब्रवीत्तदा मत्स्यस्तानृषीन्प्रहसञ्शनैः ।
अस्मिन्हिमवतः शृङ्गे नावं बध्नीत माचिरम् ।।
सा बद्धा तत्र तैस्तूर्णमृषिभिर्भरतर्षभ ।
नौर्मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा शृङ्गे हिमवतस्तदा ।।
तच्च नौबन्धनं नाम शृङ्गं हिमवतः परम् ।
ख्यातमद्यापि कौन्तेय तद्विद्धि भरतर्षभ ।।
अथाब्रवीदनिमिषस्तानृषीन्सहितांस्तदा ।
अहं प्रजापतिर्ब्रह्मा मत्परं नाधिगम्यते ।
मत्स्यरूपेण यूयं च मयास्मान्मोक्षिता भयात् ।।
मनुना च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
स्रष्टव्याः सर्वलोकाश्च यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ।।
तपसा चातितीव्रेण प्रतिभास्य भविष्यति ।
मत्प्रसादात्प्रजासर्गे न च मोहं गमिष्यति ।।
इत्युक्त्वा वचनं मत्स्यः क्षणेनादर्शनं गतः ।
स्रष्टुकामः प्रजाश्चापि मनुर्वैवस्वतः स्वयम् ।
प्रमूढोऽभूत्प्रजासर्गे तपस्तेपे महत्ततः ।।
तपसा महता युक्तः सोऽथ स्रष्टुं प्रचक्रमे ।
सर्वाः प्रजा मनुः साक्षाद्यथावद्भरतर्षभ ।।

यमसावित्रीसंवादः

(म० ३।२८१)

मार्कण्डेय उवाच

अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय वीर्यवान् ।
कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपाटयत् ॥
तस्य पाटयतः काष्ठं स्वेदो वै समजायत ।
व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना ॥
सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच श्रमपीडितः ।
व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ॥
अङ्गानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च ।
अस्वस्थमिव चात्मानं लक्षये मितभाषिणि ॥
शूलैरिव शिरो विद्धमिदं संलक्षयाम्यहम् ।
तत्स्वप्तुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं शक्तिरस्ति मे ॥
समासाद्याथ सावित्री भर्तारमुपगूह्य च ।
उत्सङ्गेऽस्य शिरः कृत्वा निषसाद महीतले ॥
ततः सा नारदवचो विमृशन्ती तपस्विनी ।
तं मुहूर्तं क्षणं वेलां दिवसं च युयोज ह ॥
मुहूर्तादिव चापश्यत्पुरुषं पीतवाससम् ।
बद्धमौलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ॥
श्यामावदातं रक्ताक्षं, पाशहस्तं भयावहम् ।
स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥
तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः ।
कृताञ्जलिरुवाचार्ता हृदयेन प्रवेपता ॥
दैवतं त्वाभिजानामि वपुरेतद्ध्यमानुषम् ।
कामया ब्रूहि मे देव कस्त्वं किं च चिकीर्षसि ॥

यम उवाच।

पतिव्रतासि सावित्रि तथैव च तपोन्विता।
अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम्॥
अयं ते सत्यवान्भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः।
नेष्याम्येनमहं बद्ध्वा विद्ध्येतन्मे चिकीर्षितम्॥

मार्कण्डेय उवाच।

इत्युक्त्वा पितृराजस्तां भगवान्स्वं चिकीर्षितम्।
यथावत्सर्वमाख्यातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे॥
अयं हि धर्मसंयुक्तो रूपवान्गुणसागरः।
नार्हो मत्पुरुषैर्नेतुमतोऽस्मि स्वयमागतः॥
ततः सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम्।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्॥
ततः समुद्धृतप्राणं गतश्वासं हृतप्रभम्।
निर्विचेष्टं शरीरं तद्बभूवाप्रियदर्शनम्॥
यमस्तु तं तथा बद्ध्वा प्रयातो दक्षिणामुखः।
सावित्री चापि दुःखार्ता यममेवान्वगच्छत।
नियमव्रतसंसिद्धा महाभागा पतिव्रता॥

यम उवाच।

निवर्त गच्छ सावित्रि कुरुष्वास्यौर्ध्वदेहिकम्।
कृतं भर्तुस्त्वयानृण्यं यावद्गम्यं गतं त्वया॥

सावित्र्युवाच।

यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति।
मयापि तत्र गन्तव्यमेष धर्मः सनातनः॥
तपसा गुरुवृत्त्या च भर्तुः स्नेहाद्व्रतेन च।
तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः॥
प्राहुः साप्तपदं मित्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः।
मित्रतां च पुरस्कृत्य किंचिद्वक्ष्यामि तच्छृणु॥

नानात्मवन्तस्तु वने चरन्ति
धर्मं च वासं च परिश्रमं च ।
विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति
तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ।।
एकस्य धर्मेण सतां मतेन
सर्वे स्म तं मार्गमनुप्रपन्नाः ।
मा वै द्वितीयं मा तृतीयं च वाञ्छे
तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ।।

यम उवाच ।

निवर्त तुष्टोऽस्मि तवानया गिरा
स्वराक्षरव्यञ्जनहेतुयुक्तया ।
वरं वृणीष्वेह विनास्य जीवितं
ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरम् ।।

सावित्र्युवाच ।

च्युतः स्वराज्याद्वनवासमाश्रितो
विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे ।
स लब्धचक्षुर्बलवान्भवेन्नृप-
स्तव प्रसादाज्ज्वलनार्कसंनिभः ।।

यम उवाच ।

ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरं
यथा त्वयोक्तं भविता च तत्तथा ।
तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्षये
निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ।।

सावित्र्युवाच ।

कुतः श्रमो भर्तृसमीपतो हि मे
यतो हि भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा ।

यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः
सुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ।।
सतां सकृत्संगतमीप्सितं परं
ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ।
न चाफलं सत्पुरुषेण संगतं
ततः सतां संनिवसेत्समागमे ।।

यम उवाच ।

मनोनुकूलं बुधबुद्धिवर्धनं
त्वयाहमुक्तो वचनं हिताश्रयम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं द्वितीयं वरयस्व भामिनि ।।

सावित्र्युवाच ।

हृतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः
स्वमेव राज्यं स लभेत पार्थिवः ।
जह्यात्स्वधर्मं न च मे गुरुर्यथा
द्वितीयमेतं वरयामि ते वरम् ।।

यम उवाच ।

स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरा-
न्न च स्वधर्मात्परिहास्यते नृपः ।
कृतेन कामेन मया नृपात्मजे
निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ।।

सावित्र्युवाच ।

प्रजास्त्वयेमा नियमेन संयता
नियम्य चैता नयसे न कामया ।
अतो यमत्वं तव देव विश्रुतं
निबोध चेमां गिरमीरितां मया ।।

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा।
अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः॥
एवंप्रायश्च लोकोऽयं मनुष्याः शक्तिपेशलाः।
सन्तस्त्वेवाप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते॥

यम उवाच।

पिपासितस्येव यथा भवेत्पय-
स्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम्।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि॥

सावित्र्युवाच।

ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता
भवेत्पितुः पुत्रशतं ममौरसम्।
कुलस्य संतानकरं च यद्भवे-
त्तृतीयमेतं वरयामि ते वरम्॥

यम उवाच।

कुलस्य संतानकरं सुवर्चसं
शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे।
कृतेन कामेन नराधिपात्मजे
निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता॥

सावित्र्युवाच।

न दूरमेतन्मम भर्तृसंनिधौ
मनो हि मे दूरतरं प्रधावति।
तथा व्रजन्नेव गिरं समुद्यतां
मयोच्यमानां शृणु भूय एव च॥
विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवां-
स्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः।

शमेन धर्मेण च रञ्जिताः प्रजा-
स्ततस्तवेहेश्वर धर्मराजता ।।
आत्मन्यपि न विश्वासस्तावान्भवति सत्सु यः ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ।।
सौहृदात्सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ।।

यम उवाच ।

उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने
शुभे न तादृक्त्वदृते मया श्रुतम् ।
अनेन तुष्टोऽस्मि विनास्य जीवितं
वरं चतुर्थं वरयस्व गच्छ च ।।

सावित्र्युवाच ।

ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं
भवेदुभाभ्यामिह यत्कुलोद्वहम् ।
शतं सुतानां बलवीर्यशालिना-
मिदं चतुर्थं वरयामि ते वरम् ।।

यम उवाच ।

शतं सुतानां बलवीर्यशालिनां
भविष्यति प्रीतिकरं तवाबले ।
परिश्रमस्ते न भवेन्नृपात्मजे
निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ।।

सावित्र्युवाच ।

सतां सदा शाश्वती धर्मवृत्तिः
सन्तो न सीदन्ति न च व्यथन्ति ।
सतां सद्भिर्नाफलः संगमोऽस्ति
सद्भ्यो भयं नानुवर्तन्ति सन्तः ।।

सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं
सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।
सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राज-
न्सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ।।
आर्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् ।
सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ते प्रतिक्रियाम् ।।
न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो
न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।
यस्मादेतन्नियतं सत्सु नित्यं
तस्मात्सन्तो रक्षितारो भवन्ति ।।

यम उवाच ।

यथा यथा भाषसि धर्मसंहितं
मनोनुकूलं सुपदं महार्थवत् ।
तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा
वरं वृणीष्वाप्रतिमं यतव्रते ।।

सावित्र्युवाच ।

न तेऽपवर्गः सुकृताद्विनाकृत-
स्तथा यथान्येषु वरेषु मानद ।
वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
यथा मृता ह्येवमहं विना पतिम् ।।
न कामये भर्तृविनाकृता सुखं
न कामये भर्तृविनाकृता दिवम् ।
न कामये भर्तृविनाकृता श्रियं
न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ।।
वरातिसर्गः शतपुत्रता मम
त्वयैव दत्तो ह्रियते च मे पतिः ।
वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ।।

मार्कण्डेय उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु तान्पाशान्मुक्त्वा वैवस्वतो यमः ।
धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ।।
एष भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ।
अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थश्च भविष्यति ।।
एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।
निवर्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ।।

उत्तरगोग्रहे बृहन्नडासारथ्यम्

(म० ४।३४-३६)

उत्तर उवाच ।

अद्याहमनुगच्छेयं दृढधन्वा गवां पदम् ।
यदि मे सारथिः कश्चिद्भवेदश्वेषु कोविदः ।।
तमेव नाधिगच्छामि यो मे यन्ता भवेन्नरः ।
पश्यध्वं सारथिं क्षिप्रं मम युक्तं प्रयास्यतः ।।
अष्टाविंशतिरात्रं वा मासं वा नूनमन्ततः ।
यत्तदासीन्महद्युद्धं तत्र मे सारथिर्हतः ।।
स लभेयं यदि त्वन्यं हययानविदं नरम् ।
त्वरावानद्य यात्वाहं समुच्छ्रितमहाध्वजम् ।।
विगाह्य तत्परानीकं गजवाजिरथाकुलम् ।
शस्त्रप्रतापनिर्वीर्यान्कुरूञ्जित्वानये पशून् ।।
दुर्योधनं शांतनवं कर्णं वैकर्तनं कृपम् ।
द्रोणं च सह पुत्रेण महेष्वासान्समागतान् ।।
वित्रासयित्वा संग्रामे दानवानिव वज्रभृत् ।
अनेनैव मुहूर्तेन पुनः प्रत्यानये पशून् ।।
शून्यमासाद्य कुरवः प्रयान्त्यादाय गोधनम् ।
किं नु शक्यं मया कर्तुं यदहं तत्र नाभवम् ।।
पश्येयुरद्य मे वीर्यं कुरवस्ते समागताः ।
किं नु पार्थोऽर्जुनः साक्षादयमस्मान्प्रबाधते ।।

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं स्त्रीषु भाषतः स्म पुनः पुनः ।
नामर्षयत पाञ्चाली बीभत्सोः परिकीर्तनम् ।।
अथैनमुपसंगम्य स्त्रीमध्यात्सा तपस्विनी ।
व्रीडमानेव शनकैरिदं वचनमब्रवीत् ।।

योऽसौ बृहद्वारणाभो युवा सुप्रियदर्शनः।
बृहन्नडेति विख्यातः पार्थस्यासीत्स सारथिः॥
धनुष्यनवरश्चासीत्तस्य शिष्यो महात्मनः।
दृष्टपूर्वो मया वीर चरन्त्या पाण्डवान्प्रति॥
यदा तत्पावको दावमदहत्खाण्डवं महत्।
अर्जुनस्य तदानेन संगृहीता हयोत्तमाः॥
तेन सारथिना पार्थः सर्वभूतानि सर्वशः।
अजयत्खाण्डवप्रस्थे न हि यन्तास्ति तादृशः॥
येयं कुमारी सुश्रोणी भगिनी ते यवीयसी।
अस्याः स वचनं वीर करिष्यति न संशयः॥
यदि वै सारथिः स स्यात्कुरून्सर्वानसंशयम्।
जित्वा गाश्च समादाय ध्रुवमागमनं भवेत्॥
एवमुक्तः स सैरन्ध्र्या भगिनीं प्रत्यभाषत।
गच्छ त्वमनवद्याङ्गि तामानय बृहन्नडाम्॥
सा भ्रात्रा प्रेषिता शीघ्रमगच्छन्नर्तनागृहम्।
यत्रास्ते स महाबाहुश्छन्नः सत्रेण पाण्डवः॥
सा तां दृष्ट्वा विशालाक्षीं राजपुत्रीं सखीं सखा।
प्रहसन्नब्रवीद्राजन्कुत्रागमनमित्युत॥
तामब्रवीद्राजपुत्री समुपेत्य नरर्षभम्।
प्रणयं भावयन्ती स्म सखीमध्य इदं वचः॥
गावो राष्ट्रस्य कुरुभिः काल्यन्ते नो बृहन्नडे।
तान्विजेतुं मम भ्राता प्रयास्यति धनुर्धरः॥
नचिरं च हतस्तस्य संग्रामे रथसारथिः।
तेन नास्ति समः सूतो योऽस्य सारथ्यमाचरेत्॥
तस्मै प्रयतमानाय सारथ्यर्थं बृहन्नडे।
आचचक्षे हयज्ञाने सैरन्ध्री कौशलं तव॥
सा सारथ्यं मम भ्रातुः कुरु साधु बृहन्नडे।
पुरा दूरतरं गावो ह्रियन्ते कुरुभिर्हि नः॥
एवमुक्तस्तु सुश्रोण्या तया सख्या परंतपः।
जगाम राजपुत्रस्य सकाशममितौजसः॥

दूरादेव तु तं प्रेक्ष्य राजपुत्रोऽभ्यभाषत ।
त्वया सारथिना पार्थः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।।
पृथिवीमजयत्कृत्स्नां कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
सैरन्ध्री त्वां समाचष्ट सा हि जानाति पाण्डवान् ।।
संयच्छ मामकानश्वांस्तथैव त्वं बृहन्नडे ।
कुरुभिर्योत्स्यमानस्य गोधनानि परीप्सतः ।।
एवमुक्ता प्रत्युवाच राजपुत्रं बृहन्नडा ।
का शक्तिर्मम सारथ्यं कर्तुं संग्राममूर्धनि ।।
गीतं वा यदि वा नृत्तं वादित्रं वा पृथग्विधम् ।
तत्करिष्यामि भद्रं ते सारथ्यं तु कुतो मयि ।।

उत्तर उवाच ।

बृहन्नडे गायनो वा नर्तनो वा पुनर्भव ।
क्षिप्रं मे रथमास्थाय निगृह्णीष्व हयोत्तमान् ।।

वैशंपायन उवाच ।

स तत्र नर्मसंयुक्तमकरोत्पाण्डवो बहु ।
उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नरिंदम ।।
ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य कवचं शरीरे प्रत्यमुञ्चत ।
कुमार्यस्तत्र तं दृष्ट्वा प्राहसन्पृथुलोचनाः ।।
स तु दृष्ट्वा विमुह्यन्तं स्वयमेवोत्तरस्ततः ।
कवचेन महार्हेण समनह्यद्बृहन्नडाम् ।।
स बिभ्रत्कवचं चाग्र्यं स्वयमप्यंशुमत्प्रभम् ।
ध्वजं च सिंहमुच्छ्रित्य सारथ्ये समकल्पयत् ।।
धनूंषि च महार्हाणि बाणांश्च रुचिरान्बहून् ।
आदाय प्रययौ वीरः स बृहन्नडसारथिः ।।
स राजधान्या निर्याय वैराटिः पृथिवींजयः ।
प्रयाहीत्यब्रवीत्सूतं यत्र ते कुरवो गताः ।।
समवेतान्कुरून्यावज्जिगीषूनवजित्य वै ।
गाश्चैषां क्षिप्रमादाय पुनरायामि स्वं पुरम् ।।

ततस्तांश्चोदयामास सदश्वान्पाण्डुनन्दनः।
ते हया नरसिंहेन चोदिता वातरंहसः।
आलिखन्त इवाकाशमूहुः काञ्चनमालिनः॥
नातिदूरमथो यात्वा मत्स्यपुत्रधनंजयौ।
अवेक्षेताममित्रघ्नौ कुरूणां बलिनां बलम्।
श्मशानमभितो गत्वा आससाद कुरूनथ॥
तदनीकं महत्तेषां विबभौ सागरस्वनम्।
सर्पमाणमिवाकाशे वनं बहुलपादपम्॥
ददृशे पार्थिवो रेणुर्जनितस्तेन सर्पता।
दृष्टिप्रणाशो भूतानां दिवस्पृङ्नरसत्तम॥
तदनीकं महद्दृष्ट्वा गजाश्वरथसंकुलम्।
कर्णदुर्योधनकृपैर्गुप्तं शांतनवेन च॥
द्रोणेन च सपुत्रेण महेष्वासेन धीमता।
हृष्टरोमा भयोद्विग्नः पार्थं वैराटिरब्रवीत्॥
नोत्सहे कुरुभिर्योद्धुं रोमहर्षं हि पश्य मे।
बहुप्रवीरमत्युग्रं देवैरपि दुरासदम्।
प्रतियोद्धुं न शक्ष्यामि कुरुसैन्यमनन्तकम्॥
नाशंसे भारतीं सेनां प्रवेष्टुं भीमकार्मुकाम्।
रथनागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम्।
दृष्ट्वैव हि परानाजावात्मा प्रव्यथतीव मे॥
यत्र द्रोणश्च भीष्मश्च कृपः कर्णो विविंशतिः।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः॥
दुर्योधनस्तथा वीरो राजा च रथिनां वरः।
द्युतिमन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः॥
दृष्ट्वैव हि कुरूनेतान्व्यूढानीकान्प्रहारिणः।
हृषितानि च रोमाणि कश्मलं चागतं मम॥

वैशंपायन उवाच

अवियातो वियातस्य मौर्ख्याद्धूर्तस्य पश्यतः।
परिदेवयते मन्दः सकाशे सव्यसाचिनः॥

त्रिगर्तान्मे पिता यातः शून्ये संप्रणिधाय माम् ।
सर्वां सेनामुपादाय न मे सन्तीह सैनिकाः ।।
सोऽहमेको बहून्बालः कृतास्त्रानकृतश्रमः ।
प्रतियोद्धुं न शक्ष्यामि निवर्तस्व बृहन्नडे ।।

अर्जुन उवाच ।

भयेन दीनरूपोऽसि द्विषतां हर्षवर्धनः ।
न च तावत्कृतं किंचित्परैः कर्म रणाजिरे ।।
स्वयमेव च मामात्थ वह मां कौरवान्प्रति ।
सोऽहं त्वां तत्र नेष्यामि यत्रैते बहुला ध्वजाः ।।
मध्यमामिषगृध्राणां कुरूणामाततायिनाम् ।
नेष्यामि त्वां महाबाहो पृथिव्यामपि युध्यताम् ।।
तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च ।
कत्थमानोऽभिनिर्याय किमर्थं न युयुत्ससे ।।
न चेद्विजित्य गास्तास्त्वं गृहान्वै प्रतियास्यसि ।
प्रहसिष्यन्ति वीर त्वां नरा नार्यश्च संगताः ।।
अहमप्यत्र सैरन्ध्र्या स्तुतः सारथ्यकर्मणि ।
न हि शक्ष्याम्यनिर्जित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ।।
स्तोत्रेण चैव सैरन्ध्र्यास्तव वाक्येन तेन च ।
कथं न युध्येयमहं कुरून्सर्वान्स्थिरो भव ।।

उत्तर उवाच ।

कामं हरन्तु मत्स्यानां भूयांसं कुरवो धनम् ।
प्रहसन्तु च मां नार्यो नरा वापि बृहन्नडे ।।

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा प्राद्रवद्भीतो रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
त्यक्त्वा मानं स मन्दात्मा विसृज्य सशरं धनुः ।।

एवं ब्रुवाणो बीभत्सुर्वैराटिमपराजितः ।
समाश्वास्य मुहूर्तं तमुत्तरं भरतर्षभ ।।
तत एनं विचेष्टन्तमकामं भयपीडितम् ।
रथमारोपयामास पार्थः प्रहरतां वरः ।।

विदुरापुत्रानुशासनम्

(म० ५।१३१-१३४)

कुन्त्युवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
विदुरायाश्च संवादं पुत्रस्य च परंतप ।।
अत्र श्रेयश्च भूयश्च यथा सा वक्तुमर्हति ।
यशस्विनी मन्युमती कुले जाता विभावरी ।।
क्षत्रधर्मरता धन्या विदुरा दीर्घदर्शिनी ।
विश्रुता राजसंसत्सु श्रुतवाक्या बहुश्रुता ।।
विदुरा नाम वै सत्या जगर्हे पुत्रमौरसम् ।
निर्जित सिन्धुराजेन शयानं दीनचेतसम् ।
अनन्दनमधर्मज्ञं द्विपतां हर्षवर्धनम् ।।

मातोवाच ।

न मया त्वं न पित्रासि जातः क्वाभ्यागतो ह्यसि ।
निर्मन्युरुपशाखीयः पुरुषः क्लीबसाधनः ।।
यावज्जीवं निराशोऽसि कल्याणाय धुरं वह ।
मात्मानमवमन्यस्व मैनमल्पेन बीभरः ।
मनः कृत्वा सुकल्याणं मा भैस्त्वं प्रतिसंस्तभ ।।
उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा शेष्वैवं पराजितः ।
अमित्रान्नन्दयन्सर्वान्निर्मानो बन्धुशोकदः ।।
सुपूरा वै कुनदिका सुपूरो मूषिकाञ्जलिः ।
सुसंतोषः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ।।
अप्यरेरारुजन्दंष्ट्रामाश्वेव निधनं व्रज ।
अपि वा संशयं प्राप्य जीवितेऽपि पराक्रम ।।
अप्यरेः श्येनवच्छिद्रं पश्येस्त्वं विपरिक्रमन् ।
विनदन्वाथ वा तूष्णीं व्योम्नि वापरिशङ्कितः ।।
त्वमेवं प्रेतवच्छेषे कस्माद्वज्रहतो यथा ।

उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा शेष्वेवं पराजितः ।।
मास्तं गमस्त्वं कृपणो विश्रूयस्व स्वकर्मणा ।
मा मध्ये मा जघन्ये त्वं माधो भूस्तिष्ठ चोर्जितः ।।
अलातं तिन्दुकस्येव मुहूर्तमपि विज्वल ।
मा तुषाग्निरिवानर्चिः काकरङ्खा जिजीविषुः ।
मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न तु धूमायितं चिरम् ।।
मा ह स्म कस्यचिद्गेहे जनी राज्ञः खरीमृदुः ।
कृत्वा मानुष्यकं कर्म सृत्वाजिं यावदुत्तमम् ।
धर्मस्यानृण्यमाप्नोति न चात्मानं विगर्हते ।।
अलब्ध्वा यदि वा लब्ध्वा नानुशोचन्ति पण्डिताः ।
आनन्तर्यं चारभते न प्राणानां धनायते ।।
उद्भावयस्व वीर्यं वा तां वा गच्छ ध्रुवां गतिम् ।
धर्मं पुत्राग्रतः कृत्वा किंनिमित्तं हि जीवसि ।।
इष्टापूर्तं हि ते क्लीब कीर्तिश्च सकला हता ।
विच्छिन्नं भोगमूलं ते किंनिमित्तं हि जीवसि ।।
शत्रुर्निमज्जता ग्राह्यो जङ्घायां प्रपतिष्यता ।
विपरिच्छिन्नमूलोऽपि न विषीदेत्कथंचन ।
उद्यम्य धुरमुत्कर्षेदाजानेयकृतं स्मरन् ।।
कुरु सत्त्वं च मानं च विद्धि पौरुषमात्मनः ।
उद्भावय कुलं मग्नं त्वत्कृते स्वयमेव हि ।।
यस्य वृत्तं न जल्पन्ति मानवा महदद्भुतम् ।
राशिवर्धनमात्रं स नैव स्त्री न पुनः पुमान् ।।
दाने तपसि शौर्ये च यस्य न प्रथितं यशः ।
विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः ।।
श्रुतेन तपसा वापि श्रिया वा विक्रमेण वा ।
जनान्योऽभिभवत्यन्यान्कर्मणा हि स वै पुमान् ।।
न त्वेव जाल्मीं कापालीं वृत्तिमेषितुमर्हसि ।
नृशंस्यामयशस्यां च दुःखां कापुरुषोचिताम् ।।
यमेनमभिनन्देयुरमित्राः पुरुषं कृशम् ।
लोकस्य समवज्ञातं निहीनाशनवाससम् ।।

अहोलाभकरं दीनमल्पजीवनमल्पकम् ।
नेदृशं बन्धुमासाद्य बान्धवः सुखमेधते ॥
अवृत्त्यैव विपत्स्यामो वयं राष्ट्रात्प्रवासिताः ।
सर्वकामरसैर्हीनाः स्थानभ्रष्टा अकिंचनाः ॥
अवर्णकारिणं सत्सु कुलवंशस्य नाशनम् ।
कलिं पुत्रप्रवादेन संजय त्वामजीजनम् ॥
निरमर्षं निरुत्साहं निर्वीर्यमरिनन्दनम् ।
मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥
मा धूमाय ज्वलात्यन्तमाक्रम्य जहि शात्रवान् ।
ज्वल मूर्धन्यमित्राणां मुहूर्तमपि वा क्षणम् ॥
एतावानेव पुरुषो यदमर्षी यदक्षमी ।
क्षमावान्निरमर्षश्च नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥
संतोषो वै श्रियं हन्ति तथानुक्रोश एव च ॥
अनुत्थानभये चोभे निरीहो नाश्नुते महत् ॥
एभ्यो निकृतिपापेभ्यः प्रमुञ्चात्मानमात्मना ।
आयसं हृदयं कृत्वा मृगयस्व पुनः स्वकम् ॥
पुरं विषहते यस्मात्तस्मात्पुरुष उच्यते ।
तमाहुर्व्यर्थनामानं स्त्रीवद्य इह जीवति ॥
शूरस्योर्जितसत्त्वस्य सिंहविक्रान्तगामिनः ।
दिष्टभावं गतस्यापि विघसे मोदते प्रजा ॥
य आत्मनः प्रियसुखे हित्वा मृगयते श्रियम् ।
अमात्यानामथो हर्षमादधात्यचिरेण सः ॥

पुत्र उवाच ।

किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया ।
किमाभरणकृत्यं ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥

मातोवाच ।

किमद्यकानां ये लोका द्विषन्तस्तानवाप्नुयुः ।
ये त्वादृतात्मनां लोकाः सुहृदस्तान्व्रजन्तु नः ॥
भृत्यैर्विहीयमानानां परपिण्डोपजीविनाम् ।

कृपणानामसत्त्वानां मा वृत्तिमनुवर्तिथाः ।।
अनु त्वां तात जीवन्तु ब्राह्मणाः सुहृदस्तथा ।
पर्जन्यमिव भूतानि देवा इव शतक्रतुम् ।।
यमाजीवन्ति पुरुषं सर्वभूतानि संजय ।
पक्वं द्रुममिवासाद्य तस्य जीवितमर्थवत् ।।
यस्य शूरस्य विक्रान्तैरेधन्ते बान्धवाः सुखम् ।
त्रिदशा इव शक्रस्य साधु तस्येह जीवितम् ।।
स्वबाहुबलमाश्रित्य योऽभ्युज्जीवति मानवः ।
स लोके लभते कीर्तिं परत्र च शुभां गतिम् ।।
अथैतस्यामवस्थायां पौरुषं हातुमिच्छसि ।
निहीनसेवितं मार्गं गमिष्यस्यचिरादिव ।।
यो हि तेजो यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात् ।
क्षत्रियो जीविताकाङ्क्षी स्तेन इत्येव तं विदुः ।।
अर्थवन्त्युपपन्नानि वाक्यानि गुणवन्ति च ।
नैव संप्राप्नुवन्ति त्वां मुमूर्षुमिव भेषजम् ।।
सन्ति वै सिन्धुराजस्य संतुष्टा बहवो जनाः ।
दौर्बल्यादासते मूढा व्यसनौघप्रतीक्षिणः ।।
सहायोपचयं कृत्वा व्यवसाय्य ततस्ततः ।
अनुदुष्येयुरपरे पश्यन्तस्तव पौरुषम् ।।
तैः कृत्वा सह संघातं गिरिदुर्गालयांश्चर ।
काले व्यसनमाकाङ्क्षन्नैवायमजरामरः ।।
संजयो नामतश्च त्वं न च पश्यामि तत्त्वयि ।
अन्वर्थनामा भव मे पुत्र मा व्यर्थनामकः ।।
सम्यग्दृष्टिर्महाप्राज्ञो बालं त्वां ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
अयं प्राप्य महत्कृच्छ्रं पुनर्वृद्धिं गमिष्यति ।।
तस्य स्मरन्ती वचनमाशंसे विजयं तव ।
तस्मात्तात ब्रवीमि त्वां वक्ष्यामि च पुनः पुनः ।।
यस्य ह्यर्थाभिनिर्वृत्तौ भवन्त्याप्यायिता परे ।
तस्यार्थसिद्धिर्नियता नयेष्वर्थानुसारिणः ।।
समृद्धिरसमृद्धिर्वा पूर्वेषां मम संजय ।

एवं विद्वान्युद्धमना भव मा प्रत्युपाहर ।।
नातः पापीयसीं कांचिदवस्थां शम्बरोऽब्रवीत् ।
यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ।।
पतिपुत्रवधादेतत्परमं दुःखमब्रवीत् ।
दारिद्र्यमिति यत्प्रोक्तं पर्यायमरणं हि तत् ।।
अहं महाकुले जाता ह्रदाद्ध्रदमिवागता ।
ईश्वरी सर्वकल्याणैर्भर्त्रा परमपूजिता ।।
महार्हमाल्याभरणा सुमृष्टाम्बरवाससम् ।
पुरा दृष्ट्वा सुहृद्वर्गो मामपश्यत्सुदुर्गताम् ।।
यदा मां चैव भार्यां च द्रष्टासि भृशदुर्बले ।
न तदा जीवितेनार्थो भविता तव संजय ।
दासकर्मकरान्भृत्यानाचार्यर्त्विक्पुरोहितान् ।।
अवृत्त्यास्मान्प्रजहतो दृष्ट्वा किं जीवितेन ते ।।
यदि कृत्यं न पश्यामि तवाद्येह यथा पुरा ।
श्लाघनीयं यशस्यं च का शान्तिर्हृदयस्य मे ।।
नेति चेद्ब्राह्मणान्ब्रूयां दीर्यते हृदयं मम ।
न ह्यहं न च मे भर्ता नेति ब्राह्मणमुक्तवान् ।।
वयमाश्रयणीयाः स्म नाश्रितारः परस्य च ।
सान्यानाश्रित्य जीवन्ती परित्यक्ष्यामि जीवितम् ।।
अपारे भव नः पारमप्लवे भव नः प्लवः ।
कुरुष्व स्थानमस्थाने मृतान्संजीवयस्व नः ।।
सर्वे ते शत्रवः सह्या न चेज्जीवितुमिच्छसि ।
अथ चेदीदृशीं वृत्तिं क्लीबामभ्युपपद्यसे ।।
निर्विण्णात्मा हतमना मुञ्चैतां पापजीविकाम् ।
एकशत्रुवधेनैव शूरो गच्छति विश्रुतिम् ।।
इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्रः समपद्यत ।
माहेन्द्रं च ग्रहं लेभे लोकानां चेश्वरोऽभवत् ।।
नाम विश्राव्य वा संख्ये शत्रूनाहूय दंशितान् ।
सेनाग्रं वापि विद्राव्य हत्वा वा पुरुषं वरम् ।।
यदैव लभते वीरः सुयुद्धेन महद्यशः ।

तदैव प्रव्यथन्तेऽस्य शत्रवो विनमन्ति च ।।
त्यक्त्वात्मानं रणे दक्षं शूरं कापुरुषा जनाः ।
अवशाः पूरयन्ति स्म सर्वकामसमृद्धिभिः ।।
राज्यं वाप्युग्रविभ्रंशं संशयो जीवितस्य वा ।
प्रलब्धस्य हि शत्रोर्वै शेषं कुर्वन्ति साधवः ।।
स्वर्गद्वारोपमं राज्यमथ वाप्यमृतोपमम् ।
रुद्धमेकायने मत्वा पतोल्मुक इवारिषु ।।
जहि शत्रून्रणे राजन्स्वधर्ममनुपालय ।
मा त्वा पश्येत्सुकृपणं शत्रुः श्रीमान्कदाचन ।।
अस्मदीयैश्च शोचद्भिर्नदद्भिश्च परैर्वृतम् ।
अपि त्वां नानुपश्येयं दीना दीनमवस्थितम् ।।
उष्य सौवीरकन्याभिः श्लाघस्वार्थैर्यथा पुरा ।
मा च सैन्धवकन्यानामवसन्नो वशं गमः ।।
युवा रूपेण संपन्नो विद्ययाभिजनेन च ।
यस्त्वादृशो विकुर्वीत यशस्वी लोकविश्रुतः ।
वोढव्ये धुर्यनडुवन्मन्ये मरणमेव तत् ।।
यदि त्वामनुपश्यामि परस्य प्रियवादिनम् ।
पृष्ठतोऽनुव्रजन्तं वा का शान्तिर्हृदयस्य मे ।
नास्मिञ्जातु कुले जातो गच्छेद्योऽन्यस्य पृष्ठतः ।
न त्वं परस्यानुधुरं तात जीवितुमर्हसि ।।
अहं हि क्षत्रहृदयं वेद यत्परिशाश्वतम् ।
पूर्वैः पूर्वतरैः प्रोक्तं परैः परतरैरपि ।।
यो वै कश्चिदिहाजातः क्षत्रियः क्षत्रधर्मवित् ।
भयाद्वृत्तिसमीक्षो वा न नमेदिह कस्यचित् ।।
उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कस्यचित् ।।
मातङ्गो मत्त इव च परीयात्सुमहामनाः ।
ब्राह्मणेभ्यो नमेन्नित्यं धर्मायैव च संजय ।।
नियच्छन्नितरान्वर्णान्विनिघ्नन्सर्वदुष्कृतः ।
ससहायोऽसहायो वा यावज्जीवं तथा भवेत् ।।

पुत्र उवाच।

कृष्णायसस्येव च ते संहृत्य हृदयं कृतम्।
मम मातस्त्वकरुणे वैरप्रज्ञे ह्यमर्षणे।।
अहो क्षत्रसमाचारो यत्र मामपरं यथा।
ईदृशं वचनं ब्रूयाद्भवती पुत्रमेकजम्।।
किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया।
किमाभरणकृत्यं ते किं भोगैर्जीवितेन वा।।

मातोवाच।

सर्वारम्भा हि विदुषां तात धर्मार्थकारणात्।
तानेवाभिसमीक्ष्याहं संजय त्वामचूचुदम्।।
स समीक्ष्यक्रमोपेतो मुख्यः कालोऽयमागतः।
अस्मिंश्चेदागते काले कार्यं न प्रतिपद्यसे।
असंभावितरूपस्त्वं सुनृशंसं करिष्यसि।।
तं त्वामयशसा स्पृष्टं न ब्रूयां यदि संजय।
खरीवात्सल्यमाहुस्तन्निःसामर्थ्यमहेतुकम्।।
सद्भिर्विगर्हितं मार्गं त्यज मूर्खनिषेवितम्।
अविद्या वै महत्यस्ति यामिमां संश्रिताः प्रजाः।।
तव स्याद्यदि सद्वृत्तं तेन मे त्वं प्रियो भवेः।
धर्मार्थगुणयुक्तेन नेतरेण कथंचन।
दैवमानुषयुक्तेन सद्भिराचरितेन च।।
यो ह्येवमविनीतेन रमते पुत्रनप्तृणा।
अनुत्थानवता चापि मोघं तस्य प्रजाफलम्।।
अकुर्वन्तो हि कर्माणि कुर्वन्तो निन्दितानि च।
सुखं नैवेह नामुत्र लभन्ते पुरुषाधमाः।।
युद्धाय क्षत्रियः सृष्टः संजयेह जयाय च।
क्रूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने।
जयन्वा वध्यमानो वा प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम्।।
न शक्रभवने पुण्ये दिवि तद्विद्यते सुखम्।
यदमित्रान्वशे कृत्वा क्षत्रियः सुखमश्नुते।।

मन्युना दह्यमानेन पुरुषेण मनस्विना ।
निकृतेनेह बहुशः शत्रून्प्रतिजिगीषया ।।
आत्मानं वा परित्यज्य शत्रून्वा विनिपात्य वै ।
अतोऽन्येन प्रकारेण शान्तिरस्य कुतो भवेत् ।।
इह प्राज्ञो हि पुरुषः स्वल्पमप्रियमिच्छति ।
यस्य स्वल्पं प्रियं लोके ध्रुवं तस्याल्पमप्रियम् ।
प्रियाभावाच्च पुरुषो नैवं प्राप्नोति शोभनम् ।
ध्रुवं चाभावमभ्येति गत्वा गङ्गेव सागरम् ।।

पुत्र उवाच ।

नेयं मतिस्त्वया वाच्या मातः पुत्रे विशेषतः ।
कारुण्यमेवात्र पश्य भूत्वेह जडमूकवत् ।।

मातोवाच ।

अतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमनुपश्यसि ।
चोद्यं मां चोदयस्येतद्भृशं वै चोदयामि ते ।।
अथ त्वां पूजयिष्यामि हत्वा वै सर्वसैन्धवान् ।
अहं पश्यामि विजयं कृत्स्नं भाविनमेव ते ।।

पुत्र उवाच ।

अकोशस्यासहायस्य कुतः स्विद्विजयो मम ।
इत्यवस्थां विदित्वेमामात्मनात्मनि दारुणाम् ।
राज्याद्भावो निवृत्तो मे त्रिदिवादिव दुष्कृतेः ।।
ईदृशं भवती कंचिदुपायमनुपश्यति ।
तन्मे परिणतप्रज्ञे सम्यक्प्रब्रूहि पृच्छते ।
करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ।।

मातोवाच ।

पुत्रात्मा नावमन्तव्यः पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
अभूत्वा हि भवन्त्यर्था भूत्वा नश्यन्ति चापरे ।।

अमर्षेणैव चाप्यर्था नारब्धव्याः सुबालिशैः ।
सर्वेषां कर्मणां तात फले नित्यमनित्यता ।।
अनित्यमिति जानन्तो न भवन्ति भवन्ति च ।
अथ ये नैव कुर्वन्ति नैव जातु भवन्ति ते ।।
ऐकगुण्यमनीहायामभावः कर्मणां फलम् ।
अथ द्वैगुण्यमीहायां फलं भवति वा न वा ।
यस्य प्रागेव विदिता सर्वार्थानामनित्यता ।
नुदेद्वृद्धिसमृद्धी स प्रतिकूले नृपात्मज ।।
उत्थातव्यं जागृतव्यं योक्तव्यं भूतिकर्मसु ।
भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा सततमव्यथैः ।
मङ्गलानि पुरस्कृत्य ब्राह्मणैश्चेश्वरैः सह ।।
प्राज्ञस्य नृपतेराशु वृद्धिर्भवति पुत्रक ।
अभिवर्तति लक्ष्मीस्तं प्राचीमिव दिवाकरः ।।
निदर्शनान्युपायांश्च बहून्युद्धर्षणानि च ।
अनुदर्शितरूपोऽसि पश्यामि कुरु पौरुषम् ।
पुरुषार्थमभिप्रेतं समाहर्तुमिहार्हसि ।।
क्रुद्धाँल्लुब्धान्परिक्षीणानवक्षिप्तान्विमानितान् ।
स्पर्धिनश्चैव ये केचित्तान्युक्त उपधारय ।।
एतेन त्वं प्रकारेण महतो भेत्स्यसे गणान् ।।
महावेग इवोद्धूतो मातरिश्वा बलाहकान् ।।
तेषामग्रप्रदायी स्याः कल्योत्थायी प्रियंवदः ।
ते त्वां प्रियं करिष्यन्ति पुरो धास्यन्ति च ध्रुवम् ।।
यदैव शत्रुर्जानीयात्सपत्नं त्यक्तजीवितम् ।
तदैवास्मादुद्विजते सर्पाद्वेश्मगतादिव ।।
तं विदित्वा पराक्रान्तं वशे न कुरुते यदि ।
निर्वादैर्निर्वदेदेनमन्ततस्तद्भविष्यति ।।
निर्वादादास्पदं लब्ध्वा धनवृद्धिर्भविष्यति ।
धनवन्तं हि मित्राणि भजन्ते चाश्रयन्ति च ।।
स्खलितार्थं पुनस्तात संत्यजन्त्यपि बान्धवाः ।
अप्यस्मिन्नाश्रयन्ते च जुगुप्सन्ति च तादृशम् ।।

शत्रुं कृत्वा यः सहायं विश्वासमुपगच्छति ।
अतः संभाव्यमेवैतद्यद्राज्यं प्राप्नुयादिति ।।
नैव राज्ञा दरः कार्यो जातु कस्यांचिदापदि ।
अथ चेदपि दीर्णः स्यान्नैव वर्तेत दीर्णवत् ।।
दीर्णं हि दृष्ट्वा राजानं सर्वमेवानुदीर्यते ।
राष्ट्रं बलममात्याश्च पृथक्कुर्वन्ति ते मतिम् ।
शत्रूनेके प्रपद्यन्ते प्रजहत्यपरे पुनः ।
अन्वेके प्रजिहीर्षन्ति ये पुरस्ताद्विमानिताः ।।
य एवात्यन्तसुहृदस्त एनं पर्युपासते ।
अशक्तयः स्वस्तिकामा बद्धवत्सा इडा इव ।
शोचन्तमनुशोचन्ति प्रतीतानिव बान्धवान् ।।
अपि ते पूजिताः पूर्वमपि ते सुहृदो मताः ।
ये राष्ट्रमभिमन्यन्ते राज्ञो व्यसनमीयुषः ।
मा दीदरस्त्वं सुहृदो मा त्वां दीर्णं प्रहासिषुः ।।
प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जिज्ञासन्त्या मया तव ।
उल्लपन्त्या समाश्वासं बलवानिव दुर्बलम् ।।
यद्येतत्संविजानासि यदि सम्यग्ब्रवीम्यहम् ।
कृत्वासौम्यमिवात्मानं जयायोत्तिष्ठ संजय ।।
अस्ति नः कोशनिचयो महानविदितस्तव ।
तमहं वेद नान्यस्तमुपसंपादयामि ते ।।
सन्ति नैकशता भूयः सुहृदस्तव संजय ।
सुखदुःखसहा वीर शतार्हा अनिवर्तिनः ।
तादृशा हि सहाया वै पुरुषस्य बुभूषतः ।
ईषदुज्जिहतः किंचित्सचिवाः शत्रुकर्शनाः ।।

पुत्र उवाच ।

कस्य त्वीदृशकं वाक्यं श्रुत्वापि स्वल्पचेतसः ।
तमो न व्यपहन्येत सुचित्रार्थपदाक्षरम् ।।
उदके धूरियं धार्या सर्तव्यं प्रवणे मया ।
यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद्भूतदर्शिनी ।।

अहं हि वचनं त्वत्तः शुश्रूषुरपरापरम् ॥
किंचित्किंचित्प्रतिवदंस्तूष्णीमासं मुहुर्मुहुः ॥
अतृप्यन्नमृतस्येव कृच्छ्राल्लब्धस्य बान्धवात् ।
उद्यच्छाम्येष शत्रूणां नियमाय जयाय च ॥

कुन्त्युवाच ।

सदश्व इव स क्षिप्तः प्रणुन्नो वाक्यसायकैः ।
तच्चकार तथा सर्वं यथावदनुशासनम् ॥

कर्णोपनिवादः

(म० ५।१३८-१६१)

वासुदेव उवाच।

उपासितास्ते राधेय ब्राह्मणा वेदपारगाः।
तत्त्वार्थं परिपृष्टाश्च नियतेनानसूयया ।।
त्वमेव कर्ण जानासि वेदवादान्सनातनान् ।।
त्वं ह्येव धर्मशास्त्रेषु सूक्ष्मेषु परिनिष्ठितः ।।
कानीनश्च सहोढश्च कन्यायां यश्च जायते।
वोढारं पितरं तस्य प्राहुः शास्त्रविदो जनाः ।।
सोऽसि कर्ण तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्मतः।
निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामेहि राजा भविष्यसि ।।
पितृपक्षे हि ते पार्था मातृपक्षे च वृष्णयः।
द्वौ पक्षावभिजानीहि त्वमेतौ पुरुषर्षभ ।।
मया सार्धमितो यातमद्य त्वां तात पाण्डवाः।
अभिजानन्तु कौन्तेयं पूर्वजातं युधिष्ठिरात् ।।
पादौ तव ग्रहीष्यन्ति भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः।
द्रौपदेयास्तथा पञ्च सौभद्रश्चापराजितः ।।
राजानो राजपुत्राश्च पाण्डवार्थे समागताः।
पादौ तव ग्रहीष्यन्ति सर्वे चान्धकवृष्णयः ।।
हिरण्मयांश्च ते कुम्भान्राजतान्पार्थिवांस्तथा।
ओषध्यः सर्वबीजानि सर्वरत्नानि वीरुधः ।।
राजन्या राजकन्याश्चाप्यानयन्त्वभिषेचनम्।
षष्ठे च त्वां तथा काले द्रौपद्युपगमिष्यति ।।
अद्य त्वामभिषिञ्चन्तु चातुर्वैद्या द्विजातयः।
पुरोहितः पाण्डवानां व्याघ्रचर्मण्यवस्थितम् ।।
तथैव भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः पुरुषर्षभाः।
द्रौपदेयास्तथा पञ्च पाञ्चालाश्चेदयस्तथा ।।

अहं च त्वाभिषेक्ष्यामि राजानं पृथिवीपतिम् ।
युवराजोऽस्तु ते राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥
गृहीत्वा व्यजनं श्वेतं धर्मात्मा संशितव्रतः ।
उपान्वारोहतु रथं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥
छत्रं च ते महच्छ्वेतं भीमसेनो महाबलः ।
अभिषिक्तस्य कौन्तेय कौन्तेयो धारयिष्यति ॥
किङ्किणीशतनिर्घोषं वैयाघ्रपरिवारणम् ।
रथं श्वेतहयैर्युक्तमर्जुनो वाहयिष्यति ॥
अभिमन्युश्च ते नित्यं प्रत्यासन्नो भविष्यति ।
नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च पञ्च ये ॥
पाञ्चालास्त्वानुयास्यन्ति शिखण्डी च महारथः ।
अहं च त्वानुयास्यामि सर्वे चान्धकवृष्णयः ।
दाशार्हाः परिवारास्ते दाशार्णाश्च विशां पते ॥
भुङ्क्ष्व राज्यं महाबाहो भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।
जपैर्होमैश्च संयुक्तो मङ्गलैश्च पृथग्विधैः ॥
पुरोगमाश्च ते सन्तु द्रविडाः सह कुन्तलैः ।
आन्ध्रास्तालचराश्चैव चूचुपा वेणुपास्तथा ॥
स्तुवन्तु त्वाद्य बहुशः स्तुतिभिः सूतमागधाः ।
विजयं वसुषेणस्य घोषयन्तु च पाण्डवाः ॥
स त्वं परिवृतः पार्थैर्नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
प्रशाधि राज्यं कौन्तेय कुन्तीं च प्रतिनन्दय ॥
मित्राणि ते प्रहृष्यन्तु व्यथन्तु रिपवस्तथा ।
सौभ्रात्रं चैव तेऽद्यास्तु भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ॥

कर्ण उवाच ।

असंशयं सौहृदान्मे प्रणयाच्चात्थ केशव ।
सख्येन चैव वार्ष्णेय श्रेयस्कामतयैव च ॥
सर्वं चैवाभिजानामि पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।
निग्रहाद्धर्मशास्त्राणां यथा त्वं कृष्ण मन्यसे ॥
कन्या गर्भं समाधत्त भास्करान्मां जनार्दन ।

आदित्यवचनाच्चैव जातं मां सा व्यसर्जयत् ॥
सोऽस्मि कृष्ण तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।
कुन्त्या त्वहमपाकीर्णो यथा न कुशलं तथा ॥
सूतो हि मामधिरथो दृष्ट्वैव अनयद्गृहान् ।
राधायाश्चैव मां प्रादात्सौहार्दान्मधुसूदन ॥
मत्स्नेहाच्चैव राधायाः सद्यः क्षीरमवातरत् ॥
सा मे मूत्रं पुरीषं च प्रतिजग्राह माधव ॥
तस्याः पिण्डव्यपनयं कुर्यादस्मद्विधः कथम् ।
धर्मविद्धर्मशास्त्राणां श्रवणे सततं रतः ॥
तथा मामभिजानाति सूतश्चाधिरथः सुतम् ।
पितरं चाभिजानामि तमहं सौहृदात्सदा ॥
स हि मे जातकर्मादि कारयामास माधव ।
शास्त्रदृष्टेन विधिना पुत्रप्रीत्या जनार्दन ॥
नाम मे वसुषेणेति कारयामास वै द्विजैः ।
भार्याश्चोढा मम प्राप्ते यौवने तेन केशव ॥
तासु पुत्राश्च पौत्राश्च मम जाता जनार्दन ।
तासु मे हृदयं कृष्ण संजातं कामबन्धनम् ॥
न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः ।
हर्षाद्भयाद्वा गोविन्द अनृतं वक्तुमुत्सहे ॥
धृतराष्ट्रकुले कृष्ण दुर्योधनसमाश्रयात् ।
मया त्रयोदश समा भुक्तं राज्यमकण्टकम् ॥
इष्टं च बहुभिर्यज्ञैः सह सूतैर्मयासकृत् ।
आवाहाश्च विवाहाश्च सह सूतैः कृता मया ॥
मां च कृष्ण समाश्रित्य कृतः शस्त्रसमुद्यमः ।
दुर्योधनेन वार्ष्णेय विग्रहश्चापि पाण्डवैः ॥
तस्माद्रणे द्वैरथे मां प्रत्युद्यातारमच्युत ।
वृतवान्परमं हृष्टः प्रतीपं सव्यसाचिनः ॥
वधाद्बन्धाद्भयाद्वापि लोभाद्वापि जनार्दन ।
अनृतं नोत्सहे कर्तुं धार्तराष्ट्रस्य धीमतः ॥
यदि ह्यद्य न गच्छेयं द्वैरथं सव्यसाचिना ।

अकीर्तिः स्याद्धृषीकेश मम पार्थस्य चोभयोः ।।
असंशयं हितार्थाय ब्रूयास्त्वं मधुसूदन ।
सर्वं च पाण्डवाः कुर्युस्त्वद्वशित्वान्न संशयः ।।
मन्त्रस्य नियमं कुर्यास्त्वमत्र पुरुषोत्तम ।
एतदत्र हितं मन्ये सर्वयादवनन्दन ।।
यदि जानाति मां राजा धर्मात्मा संशितव्रतः ।
कुन्त्याः प्रथमजं पुत्रं न स राज्यं ग्रहीष्यति ।।
प्राप्य चापि महद्राज्यं तदहं मधुसूदन ।
स्फीतं दुर्योधनायैव संप्रदद्यामरिंदम ।।
स एव राजा धर्मात्मा शाश्वतोऽस्तु युधिष्ठिरः ।
नेता यस्य हृषीकेशो योद्धा यस्य धनंजयः ।।
पृथिवी तस्य राष्ट्रं च यस्य भीमो महारथः ।
नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च माधव ।।
महानयं कृष्ण कृतः क्षत्रस्य समुदानयः ।
राज्यं प्राप्तमिदं दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ।।
धार्तराष्ट्रस्य वार्ष्णेय शस्त्रयज्ञो भविष्यति ।
अस्य यज्ञस्य वेत्ता त्वं भविष्यसि जनार्दन ।
आध्वर्यवं च ते कृष्ण क्रतावस्मिन्भविष्यति ।।
होता चैवात्र बीभत्सुः संनद्धः स कपिध्वजः ।
गाण्डीवं स्रुक्तथाज्यं च वीर्यं पुंसां भविष्यति ।।
ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं स्थूणाकर्णं च माधव ।
मन्त्रास्तत्र भविष्यन्ति प्रयुक्ताः सव्यसाचिना ।।
अनुयातश्च पितरमधिको वा पराक्रमे ।
ग्रावस्तोत्रं स सौभद्रः सम्यक्तत्र करिष्यति ।।
उद्गातात्र पुनर्भीमः प्रस्तोता सुमहाबलः ।
विनदन्स नरव्याघ्रो नागानीकान्तकृद्रणे ।।
स चैव तत्र धर्मात्मा शश्वद्राजा युधिष्ठिरः ।
जपैर्होमैश्च संयुक्तो ब्रह्मत्वं कारयिष्यति ।।
शङ्खशब्दाः समुरजा भेर्यश्च मधुसूदन ।
उत्कृष्टसिंहनादाश्च सुब्रह्मण्यो भविष्यति ।।

नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ यशस्विनौ ।
शामित्रं तौ महावीर्यौ सम्यक्तत्र करिष्यतः ।।
कल्माषदण्डा गोविन्द विमला रथशक्तयः ।
यूपाः समुपकल्पन्तामस्मिन्यज्ञे जनार्दन ।।
कर्णिनालीकनाराचा वत्सदन्तोपबृंहणाः ।
तोमराः सोमकलशाः पवित्राणि धनूंषि च ।।
असयोऽत्र कपालानि पुरोडाशाः शिरांसि च ।
हविस्तु रुधिरं कृष्ण अस्मिन्यज्ञे भविष्यति ।।
इध्माः परिधयश्चैव शक्त्योऽथ विमला गदाः ।
सदस्या द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ।।
इषवोऽत्र परिस्तोमा मुक्ता गाण्डीवधन्वना ।
महारथप्रयुक्ताश्च द्रोणद्रौणिप्रचोदिताः ।
प्रातिप्रस्थानिकं कर्म सात्यकिः स करिष्यति ।।
दीक्षितो धार्तराष्ट्रोऽत्र पत्नी चास्य महाचमूः ।
घटोत्कचोऽत्र शामित्रं करिष्यति महाबलः ।
अतिरात्रे महाबाहो वितते यज्ञकर्मणि ।।
दक्षिणा त्वस्य यज्ञस्य धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
वैताने कर्मणि तते जातो यः कृष्ण पावकात् ।।
यदब्रुवमहं कृष्ण कटुकानि स्म पाण्डवान् ।
प्रियार्थं धार्तराष्ट्रस्य तेन तप्येऽद्य कर्मणा ।।
यदा द्रक्ष्यसि मां कृष्ण निहतं सव्यसाचिना ।
पुनश्चितिस्तदा चास्य यज्ञस्याथ भविष्यति ।।
दुःशासनस्य रुधिरं यदा पास्यति पाण्डवः ।
आनर्दं नर्दतः सम्यक्तदा सुत्यं भविष्यति ।।
यदा द्रोणं च भीष्मं च पाञ्चाल्यौ पातयिष्यतः ।
तदा यज्ञावसानं तद्भविष्यति जनार्दन ।।
दुर्योधनं यदा हन्ता भीमसेनो महाबलः ।
तदा समाप्स्यते यज्ञो धार्तराष्ट्रस्य माधव ।।
स्नुषाश्च प्रस्नुषाश्चैव धृतराष्ट्रस्य संगताः ।
हतेश्वरा हतसुता हतनाथाश्च केशव ।।

गान्धार्या सह रोदन्त्यः श्वगृध्रकुरराकुले ।
स यज्ञेऽस्मिन्नवभृथो भविष्यति जनार्दन॥
विद्यावृद्धा वयोवृद्धाः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
वृथामृत्युं न कुर्वीरंस्त्वत्कृते मधुसूदन ॥
शस्त्रेण निधनं गच्छेत्समृद्धं क्षत्रमण्डलम् ।
कुरुक्षेत्रे पुण्यतमे त्रैलोक्यस्यापि केशव ॥
तदत्र पुण्डरीकाक्ष विधत्स्व यदभीप्सितम् ।
यथा कार्त्स्न्येन वार्ष्णेय क्षत्रं स्वर्गमवाप्नुयात् ॥
यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च जनार्दन ।
तावत्कीर्तिभवः शब्दः शाश्वतोऽयं भविष्यति ॥

संजय उवाच ।

कर्णस्य वचनं श्रुत्वा केशवः परवीरहा ।
उवाच प्रहसन्वाक्यं स्मितपूर्वमिदं तदा ॥
अपि त्वां न तपेत्कर्ण राज्यलाभोपपादना ।
मया दत्तां हि पृथिवीं न प्रशासितुमिच्छसि ॥
ध्रुवो जयः पाण्डवानामितीदं
न संशयः कश्चन विद्यतेऽत्र ।
जयध्वजो दृश्यते पाण्डवस्य
समुच्छ्रितो वानरराज उग्रः ॥
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
ऐन्द्रमस्त्रं विकुर्वाणमुभे चैवाग्निमारुते ॥
गाण्डीवस्य च निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
जपहोमसमायुक्तं स्वां रक्षन्तं महाचमूम् ॥
आदित्यमिव दुर्धर्षं तपन्तं शत्रुवाहिनीम् ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे भीमसेनं महाबलम् ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीत्वा नृत्यन्तमाहवे ॥

प्रभिन्नमिव मातङ्गं प्रतिद्विरदघातिनम् ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ।।
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे माद्रीपुत्रौ महारथौ ।
वाहिनीं धार्तराष्ट्राणां क्षोभयन्तौ गजाविव ।।
विगाढे शस्त्रसंपाते परवीररथारुजौ ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ।।
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे द्रोणं शांतनवं कृपम् ।
सुयोधनं च राजानं सैन्धवं च जयद्रथम् ।।
युद्धायापततस्तूर्णं वारितान्सव्यसाचिना ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ।।
केशवस्य तु तद्वाक्यं कर्णः श्रुत्वा हितं शुभम् ।
अब्रवीदभिसंपूज्य कृष्णं मधुनिषूदनम् ।
जानन्मां किं महाबाहो संमोहयितुमिच्छसि ।।
योऽयं पृथिव्याः कार्त्स्न्येन विनाशः समुपस्थितः ।
निमित्तं तत्र शकुनिरहं दुःशासनस्तथा ।
दुर्योधनश्च नृपतिर्धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ।।
असंशयमिदं कृष्ण महद्युद्धमुपस्थितम् ।
पाण्डवानां कुरूणां च घोरं रुधिरकर्दमम् ।।
राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ।
रणे शस्त्राग्निना दग्धाः प्राप्स्यन्ति यमसादनम् ।।
स्वप्ना हि बहवो घोरा दृश्यन्ते मधुसूदन ।
निमित्तानि च घोराणि तथोत्पाताः सुदारुणाः ।।
पराजयं धार्तराष्ट्रे विजयं च युधिष्ठिरे ।
शंसन्त इव वार्ष्णेय विविधा लोमहर्षणाः ।।
पूर्वा दिग्लोहिताकारा शस्त्रवर्णा च दक्षिणा ।
आमपात्रप्रतीकाशा पश्चिमा मधुसूदन ।।
प्रदीप्ताश्च दिशः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
महद्भयं वेदयन्ति तस्मिन्नुत्पातलक्षणे ।।
सहस्रपादं प्रासादं स्वप्नान्ते स्म युधिष्ठिरः ।
अधिरोहन्मया दृष्टः सह भ्रातृभिरच्युत ।।

श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे ते शुक्लवाससः ।
आसनानि च शुभ्राणि सर्वेषामुपलक्षये ।।
तव चापि मया कृष्ण स्वप्नान्ते रुधिराविला ।
आन्त्रेण पृथिवी दृष्टा परिक्षिप्ता जनार्दन ।।
अस्थिसंचयमारूढश्चामितौजा युधिष्ठिरः ।
सुवर्णपात्र्यां संहृष्टो भुक्तवान्घृतपायसम् ।।
युधिष्ठिरो मया दृष्टो ग्रसमानो वसुंधराम् ।
त्वया दत्तामिमां व्यक्तं भोक्ष्यते स वसुंधराम् ।।
उच्चं पर्वतमारुढो भीमकर्मा वृकोदरः ।
गदापाणिर्नरव्याघ्रो वीक्षन्निव महीमिमाम् ।।
क्षपयिष्यति नः सर्वान्स सुव्यक्तं महारणे ।
विदितं मे हृषीकेश यतो धर्मस्ततो जयः ।।
पाण्डुरं गजमारूढो गाण्डीवी स धनंजयः ।
त्वया सार्धं हृषीकेश श्रिया परमया ज्वलन् ।।
यूयं सर्वान्वधिष्यध्वं तत्र मे नास्ति संशयः ।
पार्थिवान्समरे कृष्ण दुर्योधनपुरोगमान् ।।
नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।
शुद्धकेयूरकण्ठत्राः शुक्लमाल्याम्बरावृताः ।।
अधिरूढा नरव्याघ्रा नरवाहनमुत्तमम् ।
त्रय एते महामात्राः पाण्डुरच्छत्रवाससः ।।
श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते त्रय एव जनार्दन ।
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तान्विजानीहि केशव ।।
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
रक्तोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे माधव पार्थिवाः ।।
उष्ट्रयुक्तं समारूढौ भीष्मद्रोणौ जनार्दन ।
मया सार्धं महाबाहो धार्तराष्ट्रेण चाभिभो ।।
अगस्त्यशास्तां च दिशं प्रयाताः स्म जनार्दन ।
अचिरेणैव कालेन प्राप्स्यामो यमसादनम् ।।
अहं चान्ये च राजानो यच्च तत्क्षत्रमण्डलम् ।
गाण्डीवाग्निं प्रवेक्ष्याम इति मे नास्ति संशयः ।।

कृष्ण उवाच ।

उपस्थितविनाशेयं नूनमद्य वसुंधरा ।
तथा हि मे वचः कर्ण नोपैति हृदयं तव ॥
सर्वेषां तात भूतानां विनाशे समुपस्थिते ।
अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥

कर्ण उवाच ।

अपि त्वा कृष्ण पश्याम जीवन्तोऽस्मान्महारणात् ।
समुत्तीर्णा महाबाहो वीरक्षयविनाशनात् ॥
अथ वा संगमः कृष्ण स्वर्गे नो भविता ध्रुवम् ।
तत्रेदानीं समेष्यामः पुनः सार्धं त्वयानघ ॥

रात्रियुद्धे दीपोद्द्योतनम्

(म० ७।१३८।१-३४)

संजय उवाच ।

वर्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयावहे ।
तमसा संवृते लोके रजसा च महीपते ।
नापश्यन्त रणे योधाः परस्परमवस्थिताः ।।१
अनुमानेन संज्ञाभिर्युद्धं तद्ववृते महत् ।
नरनागाश्वमथनं परमं लोमहर्षणम् ।।
द्रोणकर्णकृपा वीरा भीमपार्षतसात्यकाः ।
अन्योन्यं क्षोभयामासुः सैन्यानि नृपसत्तम ।।
वध्यमानानि सैन्यानि समन्तात्तैर्महारथैः ।
तमसा रजसा चैव समन्ताद्विप्रदुद्रुवुः ।।
ते सर्वतो विद्रवन्तो योधा वित्रस्तचेतसः ।
अहन्यन्त महाराज धावमानाश्च संयुगे ।।
महारथसहस्राणि जघ्नुरन्योन्यमाहवे ।
अन्धे तमसि मूढानि पुत्रस्य तव मन्त्रिते ।।
ततः सर्वाणि सैन्यानि सेनागोपाश्च भारत ।
व्यमुह्यन्त रणे तत्र तमसा संवृते सति ।।

धृतराष्ट्र उवाच ।

तेषां संलोड्यमानानां पाण्डवैर्निहतौजसाम् ।
अन्धे तमसि मग्नानामासीत्का वो मतिस्तदा ।।
कथं प्रकाशस्तेषां वा मम सैन्येषु वा पुनः ।
बभूव लोके तमसा तथा संजय संवृते ।।

संजय उवाच ।

ततः सर्वाणि सैन्यानि हतशिष्टानि यानि वै ।
सेनागोप्तॄनथादिश्य पुनर्व्यूहमकल्पयत् ।।

द्रोणः पुरस्ताज्जघने तु शल्य-
स्तथाद्रौणिः पार्श्वतः सौबलश्च ।
स्वयं तु सर्वाणि बलानि राज-
न्राजाभ्ययाद्गोपयन्वै निशायाम् ॥
उवाच सर्वांश्च पदातिसंघा-
न्दुर्योधनः पार्थिव सान्त्वपूर्वम् ।
उत्सृज्य सर्वे परमायुधानि
गृह्णीत हस्तैर्ज्वलितान्प्रदीपान् ॥
ते चोदिताः पार्थिवसत्तमेन
ततः प्रहृष्टा जगृहुः प्रदीपान् ।
सा भूय एव ध्वजिनी विभक्ता
व्यरोचताग्निप्रभया निशायाम् ॥
महाधनैराभरणैश्च दिव्यैः
शस्त्रैः प्रदीप्तैरभिसंपतद्भिः ।
क्षणेन सर्वे विहिताः प्रदीपा
व्यदीपयंश्च ध्वजिनीं तदाशु ॥
सर्वास्तु सेना व्यतिसेव्यमानाः
पदातिभिः पावकतैलहस्तैः ।
प्रकाश्यमाना ददृशुर्निशायां
यथान्तरिक्षे जलदास्तडिद्भिः ॥
प्रकाशितायां तु तथा ध्वजिन्यां
द्रोणोऽग्निकल्पः प्रतपन्समन्तात् ।
रराज राजेन्द्र सुवर्णवर्मा
मध्यं गतः सूर्य इवांशुमाली ॥
जाम्बूनदेष्वाभरणेषु चैव
निष्केषु शुद्धेषु शरावरेषु ।
पीतेषु शस्त्रेषु च पावकस्य
प्रतिप्रभास्तत्र तदा बभूवुः ॥
गदाश्च शैक्याः परिघाश्च शुभ्रा
रथेषु शक्त्यश्च विवर्तमानाः ।

सेनासु सर्वासु च पार्श्वतोऽन्ये
पश्चात्पुरस्ताञ्च समन्ततश्च ।
मध्ये तथान्ये ज्वलिताग्रहस्ताः
सेनाद्वयेऽपि स्म नरा विचेरुः ।।
सर्वेषु सैन्येषु पदातिसंघा
व्यामिश्रिता हस्तिरथाश्ववृन्दैः ।
मध्ये तथान्ये ज्वलिताग्निहस्ता
व्यदीपयन्पाण्डुसुतस्य सेनाम् ।।
तेन प्रदीप्तेन तथा प्रदीप्तं
बलं तदासीद्बलवद्बलेन ।
भाः कुर्वता भानुमता ग्रहेण
दिवाकरेणाग्निशिखाभितप्तम् ।।
तयोः प्रभाः पृथिवीमन्तरिक्षं
सर्वं व्यतिक्रम्य दिशश्च वृद्धाः ।
तेन प्रकाशेन भृशं प्रकाशं
बभूव तेषां तव चैव सैन्यम् ।।
तेन प्रकाशेन दिवंगमेन
संबोधिता देवगणाश्च राजन् ।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः
समागमन्नप्सरसश्च सर्वाः ।।
तद्देवगन्धर्वसमाकुलं च
यक्षासुरेन्द्राप्सरसां गणैश्च ।
हतैश्च वीरैर्दिवमारुहद्भि-
रायोधनं दिव्यकल्पं बभूव ।।
रथाश्वनागाकुलदीपदीप्तं
संरब्धयोधाहतविद्रुताश्वम् ।
महद्बलं व्यूढरथाश्वनागं
सुरासुरव्यूहसमं बभूव ।।
तच्छक्तिसंघाकुलचण्डवातं
महारथाभ्रं रथवाजिघोषम् ।

शस्त्रौघवर्षं रुधिराम्बुधारं
निशि प्रवृत्तं नरदेवयुद्धम् ।।
तस्मिन्महाग्निप्रतिमो महात्मा
संतापयन्पाण्डवान्विप्रमुख्यः ।
गभस्तिभिर्मध्यगतो यथार्को
वर्षात्यये तद्वदभून्नरेन्द्र ।।

रात्रियुद्धे सैन्यनिद्रा

(म० ७।१५९।११-४८)

संजय उवाच।

ततः प्रववृते युद्धं श्रान्तवाहनसैनिकम्।
पाण्डवानां कुरूणां च गर्जतामितरेतरम्।।
निद्रान्धास्ते महाराज परिश्रान्ताश्च संयुगे।
नाभ्यपद्यन्त समरे कांचिच्चेष्टां महारथाः।।
त्रियामा रजनी चैषा घोररूपा भयानका।
सहस्रयामप्रतिमा बभूव प्राणहारिणी।
वध्यतां च तथा तेषां क्षतानां च विशेषतः।।
अहो रात्रिः समाजज्ञे निद्रान्धानां विशेषत :।
सर्वे ह्यासन्निरुत्साहाः क्षत्रिया दीनचेतसः।
तव चैव परेषां च गतास्त्रा विगतेषवः।।
ते तथा पारयन्तश्च ह्रीमन्तश्च विशेषतः।
स्वधर्ममनुपश्यन्तो न जहुः स्वामनीकिनीम्।।
शस्त्राण्यन्ये समुत्सृज्य निद्रान्धाः शेरते जनाः।
गजेष्वन्ये रथेष्वन्ये हयेष्वन्ये च भारत।।
निद्रान्धा नो बुबुधिरे कांचिच्चेष्टां नराधिपाः।
तेऽन्योन्यं समरे योधाः प्रेषयन्त यमक्षयम्।।
स्वप्नायमानास्त्वपरे परानिति विचेतसः।
आत्मानं समरे जघ्नुः स्वानेव च परानपि।।
नानावाचो विमुञ्चन्तो निद्रान्धास्ते महारणे।
योद्धव्यमिति तिष्ठन्तो निद्रासंसक्तलोचनाः।।
संमर्द्यान्ये रणे केचिन्निद्रान्धाश्च परस्परम्।
जघ्नुः शूरा रणे राजंस्तस्मिंस्तमसि दारुणे।।
हन्यमानं तथात्मानं परेभ्यो बहवो जनाः।
नाभ्यजानन्त समरे निद्रया मोहिता भृशम्।।

तेषामेतादृशीं चेष्टां विज्ञाय पुरुषर्षभः ।
उवाच वाक्यं बीभत्सुरुच्चैः संनादयन्दिशः ।।
श्रान्ता भवन्तो निद्रान्धाः सर्वे एव सवाहनाः ।
तमसा चावृते सैन्ये रजसा बहुलेन च ।।
ते यूयं यदि मन्यध्वमुपारमत सैनिकाः ।
निमीलयत चात्रैव रणभूमौ मुहूर्तकम् ।।
ततो विनिद्रा विश्रान्ताश्चन्द्रमस्युदिते पुनः ।
संसाधयिष्यथान्योन्यं स्वर्गाय कुरुपाण्डवाः ।।
तद्वचः सर्वधर्मज्ञा धार्मिकस्य निशम्य ते ।
अरोचयन्त सैन्यानि तथा चान्योन्यमब्रुवन् ।।
चुक्रुशुः कर्ण कर्णेति राजन्दुर्योधनेति च ।
उपारमत पाण्डूनां विरता हि वरूथिनी ।।
तथा विक्रोशमानस्य फल्गुनस्य ततस्ततः ।
उपारमत पाण्डूनां सेना तव च भारत ।।
तामस्य वाचं देवाश्च ऋषयश्च महात्मनः ।
सर्वसैन्यानि चाक्षुद्राः प्रहृष्टाः प्रत्यपूजयन् ।।
तत्संपूज्य वचोऽक्रूरं सर्वसैन्यानि भारत ।
मुहूर्तमस्वपन्राजञ्श्रान्तानि भरतर्षभ ।।
सा तु संप्राप्य विश्रामं ध्वजिनी तव भारत ।
सुखमाप्तवती वीरमर्जुनं प्रत्यपूजयत् ।।
त्वयि वेदास्तथास्त्राणि त्वयि बुद्धिपराक्रमौ ।
धर्मस्त्वयि महाबाहो दया भूतेषु चानघ ।।
यच्चाश्वस्तास्तवेच्छामः शर्म पार्थ तदस्तु ते ।
मनसश्च प्रियानर्थान्वीर क्षिप्रमवाप्नुहि ।।
इति ते तं नरव्याघ्रं प्रशंसन्तो महारथाः ।
निद्रया समवाक्षिप्तास्तूष्णीमासन्विशां पते ।।
अश्वपृष्ठेषु चाप्यन्ये रथनीडेषु चापरे ।
गजस्कन्धगताश्चैव शेरते चापरे क्षितौ ।।
सायुधाः सगदाश्चैव सखड्गाः सपरश्वधाः ।
सप्रासकवचाश्चान्ये नराः सुप्ताः पृथक्पृथक् ।।

गजास्ते पन्नगाभोगैर्हस्तैर्भूरेणुरूषितैः ।
निद्रान्धा वसुधां चक्रुर्घ्राणनिश्वासशीतलाम् ॥
गजाः शुशुभिरे तत्र निःश्वसन्तो महीतले ।
विशीर्णा गिरयो यद्वन्निःश्वसद्भिर्महोरगैः ॥
समां च विषमां चक्रुः खुराग्रैर्विक्षतां महीम् ।
हयाः काञ्चनयोक्त्राश्च केसरालम्बिभिर्युगैः ॥
सुषुपुस्तत्र राजेन्द्र युक्ता,वाहेषु सर्वशः ॥
तत्तथा निद्रया भग्नमवाचमस्वपद्बलम् ।
कुशलैरिव विन्यस्तं पटे चित्रमिवाद्भुतम् ॥
ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलंकृता ॥
ततो मुहूर्ताद्भगवान्पुरस्ताच्छशलक्षण ः।
अरुणं दर्शयामास ग्रसञ्ज्योतिःप्रभं प्रभुः ॥
अरुणस्य तु तस्यानुजातरूपसमप्रभम् ।
रश्मिजालं महच्चन्द्रो मन्दं मन्दमवासृजत् ॥
उत्सारयन्तः प्रभया तमस्ते चन्द्ररश्मयः ।
पर्यगच्छञ्शनैः सर्वा दिशः खं च क्षितिं तथा ॥
ततो मुहूर्ताद्भुवनं ज्योतिर्भूतमिवाभवत् ।
अप्रख्यमप्रकाशं च जगामाशु तमस्तथा ॥
प्रतिप्रकाशिते लोके दिवाभूते निशाकरे ।
विचेरुर्न विचेरुश्च राजन्नक्तंचरास्ततः ॥
बोध्यमानं तु तत्सैन्यं राजंश्चन्द्रस्य रश्मिभिः ।
बुबुधे शतपत्राणां वनं महदिवाम्भसि ॥
यथा चन्द्रोदयोद्धूतः क्षुभितः सागरो भवेत् ।
तथा चन्द्रोदयोद्धूतः स बभूव बलार्णवः ॥

संसारगहनम्

(म० ११।५)

धृतराष्ट्र उवाच।

यदिदं धर्मगहनं बुद्धया समनुगम्यते।
तद्धि विस्तरशः सर्वं बुद्धिमार्गं प्रशंस मे॥

विदुर उवाच।

अत्र ते वर्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे।
यथा संसारगहनं वदन्ति परमर्षयः॥
कश्चिन्महति संसारे वर्तमानो द्विजः किल।
वनं दुर्गमनुप्राप्तो महत्क्रव्यादसंकुलम्॥
सिंहव्याघ्रगजाकारैरतिघोरैर्महाशनैः।
समन्तात्संपरिक्षिप्तं मृत्योरपि भयप्रदम्॥
तदस्य दृष्ट्वा हृदयमुद्वेगमगमत्परम्।
अभ्युच्छ्रयश्च रोम्णां वै विक्रियाश्च परंतप॥
स तद्वनं व्यनुसरन्संप्रधावन्नितस्ततः।
वीक्षमाणो दिशः सर्वाः शरणं क्व भवेदिति॥
स तेषां छिद्रमन्विच्छन्प्रद्रुतो भयपीडितः।
न च निर्याति वै दूरं न च तैर्विप्रयुज्यते॥
अथापश्यद्वनं घोरं समन्ताद्वागुरावृतम्।
बाहुभ्यां संपरिष्वक्तं स्त्रिया परमघोरया॥
पञ्चशीर्षधरैर्नागैः शैलैरिव समुन्नतैः।
नभःस्पृशैर्महावृक्षैः परिक्षिप्तं महावनम्॥
वनमध्ये च तत्राभूदुदपानः समावृतः।
वल्लीभिस्तृणच्छन्नाभिर्गुढाभिरभिसंवृतः॥
पपात स द्विजस्तत्र निगूढे सलिलाशये।
विलग्नश्चाभवत्तस्मिँल्लतासंतानसंकटे॥

पनसस्य यथा जातं वृन्तबद्धं महाफलम् ।
स तथा लम्बले तत्र ऊर्ध्वपादो ह्यधःशिराः ।।
अथ तत्रापि चान्योऽस्य भूयो जात उपद्रवः ।
कूपपीनाहवेलायामपश्यत महागजम् ।।
षड्वक्त्रं कृष्णशबलं द्विषट्कपदचारिणम् ।
क्रमेण परिसर्पन्तं वल्लीवृक्षसमावृतम् ।।
तस्य चापि प्रशाखासु वृक्षशाखावलम्बिनः ।
नानारूपा मधुकरा घोररूपा भयावहाः ।
आसते मधु संवृत्य पूर्वमेव निकेतजाः ।।
भूयो भूयः समीहन्ते मधूनि भरतर्षभ ।
स्वादनीयानि भूतानां न यैर्बालोऽपि तृप्यते ।।
तेषां मधूनां बहुधा धारा प्रस्रवते सदा ।।
तां लम्बमानः स पुमान्धारां पिबति सर्वदा ।
न चास्य तृष्णा विरता पिबमानस्य संकटे ।।
अभीप्सति च तां नित्यमतृप्तः स पुनः पुनः ।
न चास्य जीविते राजन्निर्वेदः समजायत ।।
तत्रैव च मनुष्यस्य जीविताशा प्रतिष्ठिता ।
कृष्णाः श्वेताश्च तं वृक्षं कुट्टयन्ति स्म मूषकाः ।।
व्यालैश्च वनदुर्गान्ते स्त्रिया च परमोग्रया ।
कूपाधस्ताच्च नागेन वीनाहे कुञ्जरेण च ।।
वृक्षप्रपाताच्च भयं मूषकेभ्यश्च पञ्चमम् ।
मधुलोभान्मधुकरैः षष्ठमाहुर्महद्भयम् ।।
एवं स वसते तत्र क्षिप्तः संसारसागरे ।
न चैव जीविताशायां निर्वेदमुपगच्छति ।।

गृध्रजम्बुकसंवादः

(म० १२।१४९)

भीष्म उवाच।

शृणु पार्थ यथावृत्तमितिहासं पुरातनम्।
गृध्रजम्बुकसंवादं यो वृत्तो वैदिशे पुरा॥
दुःखिताः केचिदादाय बालमप्राप्तयौवनम्।
कुलसर्वस्वभूतं वै रुदन्तः शोकविह्वलाः॥
बालं मृतं गृहीत्वाथ श्मशानाभिमुखाः स्थिताः।
अङ्केनाङ्कं च संक्रम्य रुरुदुर्भूतले तदा॥
तेषां रुदितशब्देन गृध्रोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत्।
एकात्मकमिमं लोके त्यक्त्वा गच्छत माचिरम्॥
इह पुंसां सहस्राणि स्त्रीसहस्राणि चैव हि।
समानीतानि कालेन कि ते वै जात्वबान्धवाः॥
संपश्यत जगत्सर्वं सुखदुःखैरधिष्ठितम्।
संयोगो विप्रयोगश्च पर्यायेणोपलभ्यते॥
गृहीत्वा ये च गच्छन्ति येऽनुयान्ति च तान्मृतान्।
तेऽप्यायुषः प्रमाणेन स्वेन गच्छन्ति जन्तवः॥
अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन्गृध्रगोमायुसंकुले।
कङ्कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयंकरे॥
न पुनर्जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः।
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी।
सर्वेण खलु मर्तव्यं मर्त्यलोके प्रसूयता।
कृतान्तविहिते मार्गे को मृतं जीवयिष्यति॥
कर्मान्तविहिते लोके चास्तं गच्छति भास्करे।
गम्यतां स्वमधिष्ठानं सुतस्नेहं विसृज्य वै॥
ततो गृध्रवचः श्रुत्वा विक्रोशन्तस्तदा नृप।
बान्धवास्तेऽभ्यगच्छन्त पुत्रमुत्सृज्य भूतले॥

विनिश्चित्याथ च ततः संत्यजन्तः स्वमात्मजम् ।
निराशा जीविते तस्य मार्गमारुह्य धिष्ठिताः ।।
ध्वाङ्क्षाभ्रसमवर्णस्तु बिलान्निःसृत्य जम्बुकः ।
गच्छमानान्स्म तानाह निर्घृणाः खलु मानवाः ।।
आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत मा भयम् ।
बहुरूपो मुहूर्तश्च जीवेतापि कदाचन ।।
यूयं भूमौ विनिक्षिप्य पुत्रस्नेहविनाकृताः ।
श्मशाने पुत्रमुत्सृज्य कस्माद्गच्छथ निर्घृणाः ।।
न वोऽस्त्यस्मिन्सुते स्नेहो बाले मधुरभाषिणि ।
यस्य भाषितमात्रेण प्रसादमुपगच्छथ ।।
चिरं मुञ्चत बाष्पं च चिरं स्नेहेन पश्यत ।
एवंविधानि ह्रीष्टानि दुस्त्यजानि विशेषतः ।।
क्षीणस्याथाभियुक्तस्य श्मशानाभिमुखस्य च ।
बान्धवा यत्र तिष्ठन्ति तत्रान्यो नावतिष्ठते ।।
सर्वस्य दयिताः प्राणाः सर्वः स्नेहं च विन्दति ।
तिर्यग्योनिष्वपि सतां स्नेहं पश्यत यादृशम् ।।
त्यक्त्वा कथं गच्छथेमं पद्मलोलायताक्षकम् ।।
यथा नवोद्वाहकृतं स्नानमाल्यविभूषितम् ।।

भीष्म उवाच ।

जम्बुकस्य वचः श्रुत्वा कृपणं परिदेवतः ।
न्यवर्तन्त तदा सर्वे शवार्थं ते स्म मानुषाः ।।

गृध्र उवाच ।

अहो धिक्सुनृशंसेन जम्बुकेनाल्पमेधसा ।
क्षुद्रेणोक्ता हीनसत्त्वा मानुषाः किं निवर्तथ ।।
पञ्चभूतपरित्यक्तं शून्यं काष्ठत्वमागतम् ।
कस्माच्छोचथ निश्चेष्टमात्मानं किं न शोचथ ।।
तपः कुरुत वै तीव्रं मुच्यध्वं येन किल्बिषात् ।
तपसा लभ्यते सर्वं विलापः किं करिष्यति ।।

प्राज्ञो वा यदि वा मूर्खः सधनो निर्धनोऽपि वा ।
सर्वः कालवशं याति शुभाशुभसमन्वितः ।।
किं करिष्यथ शोचित्वा मृतं किमनुशोचथ ।
सर्वस्य हि प्रभुः कालो धर्मतः समदर्शनः ।।
यौवनस्थांश्च बालांश्च वृद्धान्गर्भगतानपि ।
सर्वानाविशते मृत्युरेवंभूतमिदं जगत् ।।

जम्बुक उवाच ।

इमं कनकवर्णाभं भूषणैः समलंकृतम् ।
गृध्रवाक्यात्कथं पुत्रं त्यजध्वं पितृपिण्डदम् ।।
न स्नेहस्य विरोधोऽस्ति विलापरुदितस्य वै ।
मृतस्यास्य परित्यागात्तापो वो भविता ध्रुवम् ।।
श्रूयते शम्बुके शूद्रे हते ब्राह्मणदारकः ।
जीवितो धर्ममासाद्य रामात्सत्यपराक्रमात् ।।
तथा श्वेतस्य राजर्षेर्बालो दिष्टान्तमागतः ।।
श्वोऽभूते धर्मनित्येन मृतः संजीवितः पुनः ।।
तथा कश्चिद्भवेत्सिद्धो मुनिर्वा देवतापि वा ।
कृपणानामनुक्रोशं कुर्याद्वो रुदतामिह ।।

भीष्म उवाच ।

इत्युक्ताः संन्यवर्तन्त शोकार्ताः पुत्रवत्सलाः ।
अङ्के शिरः समाधाय रुरुदुर्बहुविस्तरम् ।।

गृध्र उवाच ।

अलं निर्बन्धमागम्य शोकस्य परिवारणम् ।
अप्रत्ययं कुतो ह्यस्य पुनरद्येह जीवितम् ।।
नैष जम्बुकवाक्येन पुनः प्राप्स्यति जीवितम् ।
मृतस्योत्सृष्टदेहस्य पुनर्देहो न विद्यते ।।
न वै मूर्तिप्रदानेन न जम्बुकशतैरपि ।
शक्यो जीवयितुं ह्येष बालो वर्षशतैरपि ।।

अपि रुद्रः कुमारो वा ब्रह्मा वा विष्णुरेव वा ॥
वरमस्मै प्रयच्छेयुस्ततो जीवेदयं शिशुः ॥
न च बाष्पविमोक्षेण न चाश्वासकृतेन वै ।
न दीर्घरुदितेनेह पुनर्जीवो भविष्यति ॥

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तास्तं सुतं त्यक्त्वा भूमौ शोकपरिप्लुताः ।
दह्यमानाः सुतस्नेहात्प्रययुर्बान्धवा गृहान् ॥

जम्बुक उवाच ।

दारुणो मर्त्यलोकोऽयं सर्वप्राणिविनाशनः ।
इष्टबन्धुवियोगश्च तथैवाल्पं च जीवितम् ॥
बह्वलीकमसत्यं च प्रतिवादाप्रियंवदम् ।
इमं प्रेक्ष्य पुनर्भावं दुःखशोकाभिवर्धनम् ॥
न मे मानुषलोकोऽयं मुहूर्तमपि रोचते ।
अहो धिग्गृध्रवाक्येन संनिवर्तथ मानुषाः ॥
प्रदीप्ताः पुत्रशोकेन यथैवाबुद्धयस्तथा ।
कथं गच्छथ सस्नेहाः सुतस्नेहं विसृज्य च ।
श्रुत्वा गृध्रस्य वचनं पापस्येहाकृतात्मनः ॥
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
सुखदुःखान्विते लोके नेहास्त्येकमनन्तकम् ॥
इमं क्षितितले न्यस्य बालं रूपसमन्वितम् ।
कुलशोकाकरं मूढाः पुत्रं त्वक्त्वा क्व यास्यथ ॥
रूपयौवनसंपन्नं द्योतमानमिव श्रिया ।
जीवन्तमेनं पश्यामि मनसा नात्र संशयः ॥
विनाशश्चाप्यनर्होऽस्य सुखं प्राप्स्यथ मानुषाः ।
पुत्रशोकाग्निदग्धानां मृतमप्यद्य वः क्षमम् ॥
दुःखसंभावनां कृत्वा धारयित्वा स्वयं सुखम् ।
त्यक्त्वा गमिष्यथ क्वाद्य समुत्सृज्याल्पबुद्धिवत् ॥

भीष्म उवाच ।

तथा धर्मविरोधेन प्रियमिथ्याभिध्यायिना ।
श्मशानवासिना नित्यं रात्रिं मृगयता तदा ।।
ततो मध्यस्थतां नीता वचनैरमृतोपमैः ।
जम्बुकेन स्वकार्यार्थं बान्धवास्तस्य धिष्ठिताः ।।

गृध्र उवाच ।

अयं प्रेतसमाकीर्णो यक्षराक्षससेवितः ।
दारुणः काननोद्देशः कौशिकैरभिनादितः ।।
भीमः सुघोरश्च तथा नीलमेघसमप्रभः ।
अस्मिञ्शवं परित्यज्य प्रेतकार्याण्युपापसत ।।
भानुर्यावन्न यात्यस्तं यावच्च विमला दिशः ।
तावदेनं परित्यज्य प्रेतकार्याण्युपासत ।।
नन्दन्ति परुषं श्येनाः शिवाः क्रोशन्ति दारुणाः ।
मृगेन्द्राः प्रतिनन्दन्ति रविरस्तं च गच्छति ।।
चिताधूमेन नीलेन संरज्यन्ते च पादपाः ।
श्मशाने च निराहाराः प्रतिनन्दन्ति देहिनः ।।
सर्वे विक्रान्तवीर्याश्च अस्मिन्देशे सुदारुणाः ।।
युष्मान्प्रधर्षयिष्यन्ति विकृता मांसभोजनाः ।।
दूराच्चायं वनोद्देशो भयमत्र भविष्यति ।
त्यज्यतां काष्ठभूतोऽयं मृष्यतां जाम्बुकं वचः ।।
यदि जम्बुकवाक्यानि निष्फलान्यनृतानि च ।
श्रोष्यथ भ्रष्टविज्ञानास्ततः सर्वे विनङ्क्ष्यथ ।।

जम्बुक उवाच ।

स्थीयतां नेह भेतव्यं यावत्तपति भास्करः ।
तावदस्मिन्सुतस्नेहादनिर्वेदेन वर्तत ।।
स्वैरं रुदत विस्रब्धाः स्वैरं स्नेहेन पश्यत ।
स्थीयतां यावदादित्यः किं वः क्रव्यादभाषितैः ।।

यदि गृध्रस्य वाक्यानि तीव्राणि रभसानि च ।
गृह्णीत मोहितात्मानः सुतो वो न भविष्यति ।।

भीष्म उवाच ।

गृध्रोऽनस्तमिते त्वाह गतेऽस्तमिति जम्बुकः ।
मृतस्य तं परिजनमूचतुस्तौ क्षुधान्वितौ ।।
स्वकार्यदक्षिणौ राजन्गृध्रो जम्बुक एव च ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ शास्त्रमालम्ब्य जल्पतः ।।
तयोर्विज्ञानविदुषोर्द्वयोर्जम्बुकपत्रिणोः ।
वाक्यैरमृतकल्पैर्हि प्रातिष्ठन्त व्रजन्ति च ।।
शोकदैन्यसमाविष्टा रुदन्तस्तस्थिरे तदा ।
स्वकार्यकुशलाभ्यां ते संभ्राम्यन्ते ह नैपुणात् ।।
तथा तयोर्विवदतोर्विज्ञानविदुषोर्द्वयोः ।
बान्धवानां स्थितानां च उपातिष्ठत शंकरः ।।
ततस्तानाह मनुजान्वरदोऽस्मीति शूलभृत् ।
ते प्रत्यूचुरिदं वाक्यं दुःखिताः प्रणताः स्थिताः ।।
एकपुत्रविहीनानां सर्वेषां जीवितार्थिनाम् ।
पुत्रस्य नो जीवदानाज्जीवितं दातुमर्हसि ।।
एवमुक्तः स भगवान्वारिपूर्णेन पाणिना ।
जीवं तस्मै कुमाराय प्रादाद्वर्षशताय वै ।।
तथा गोमायुगृध्राभ्यामददत्क्षुद्विनाशनम् ।
वरं पिनाकी भगवान्सर्वभूतहिते रतः ।।

मृत्यूपाख्यानम्

(म० १२।२४८।७-२५०।४१)

भीष्म उवाच ।

पुरा कृतयुगे तात राजासीदविकम्पकः ।
स शत्रुवशमापन्नः संग्रामे क्षीणवाहनः ।।
तस्य पुत्रो हरिर्नाम नारायणसमो बले ।
स शत्रुभिर्हतः संख्ये सबलः सपदानुगः ।।
स राजा शत्रुवशगः पुत्रशोकसमन्वितः ।
यदृच्छया शान्तिपरो ददर्श भुवि नारदम् ।
स तस्मै सर्वमाचष्ट यथा वृत्तं जनेश्वरः ।
शत्रुभिर्ग्रहणं संख्ये पुत्रस्य मरणं तथा ।।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नारदोऽथ तपोधनः ।
आख्यानमिदमाचष्ट पुत्रशोकापहं तदा ।।
राजञ्शृणु समाख्यानमद्येदं बहुविस्तरम् ।
यथा वृत्तं श्रुतं चैव मयापि वसुधाधिप ।।
प्रजाः सृष्ट्वा महातेजाः प्रजासर्गे पितामहः ।
अतीव वृद्धा बहुला नामृष्यत पुनः प्रजाः ।।
न ह्यन्तरमभूत्किंचित्क्वचिज्जन्तुभिरच्युत ।
निरुच्छ्वासमिवोन्नद्धं त्रैलोक्यमभवन्नृप ।।
तस्य चिन्ता समुत्पन्ना संहारं प्रति भूपते ।
चिन्तयन्नाध्यगच्छच्च संहारे हेतुकारणम् ।।
तस्य रोषान्महाराज खेभ्योऽग्निरुदतिष्ठत ।
तेन सर्वा दिशो राजन्ददाह स पितामहः ।।
ततो दिवं भुवं खं च जगच्च सचराचरम् ।
ददाह पावको राजन्भगवत्कोपसंभवः ।।
तत्रादह्यन्त भूतानि जङ्गमानि ध्रुवाणि च ।
महता कोपवेगेन कुपिते प्रपितामहे ।।

उपायमन्यं संपश्य प्रजानां हितकाम्यया।
यथेमे जन्तवः सर्वे निवर्तेरन्परंतप ॥
अभावमभिगच्छेयुरुत्सन्नप्रजनाः प्रजाः।
अधिदैवनियुक्तोऽस्मि त्वया लोकेष्विहेश्वर ॥
त्वद्भवं हि जगन्नाथ जगत्स्थावरजङ्गमम्।
प्रसाद्य त्वां महादेव याचाम्यावृत्तिजाः प्रजाः ॥

नारद उवाच।

श्रुत्वा तु वचनं देवः स्थाणोर्नियतवाङ्मनाः।
तेजस्तत्स्वं निजग्राह पुनरेवान्तरात्मना ॥
ततोऽग्निमुपसंगृह्य भगवाँल्लोकपूजितः।
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कल्पयामास वै प्रभुः ॥
उपसंहरतस्तस्य तमग्निं रोषजं तदा।
प्रादुर्बभूव विश्वेभ्यः खेभ्यो नारी महात्मनः ॥
कृष्णा रक्ताम्बरधरा रक्तनेत्रतलान्तरा।
दिव्यकुण्डलसंपन्ना दिव्याभरणभूषिता ॥
सा विनिःसृत्य वै खेभ्यो दक्षिणामाश्रिता दिशम् ॥
ददृशातेऽथ तौ कन्यां देवौ विश्वेश्वरावुभौ ॥
तामाहूय तदा देवो लोकानामादिरीश्वरः।
मृत्यो इति महीपाल जहि चेमाः प्रजा इति ॥
त्वं हि संहारबुद्ध्या मे चिन्तिता रुषितेन च।
तस्मात्संहर सर्वास्त्वं प्रजाः सजडपण्डिताः ॥
अविशेषेण चैव त्वं प्रजाः संहर भामिनि।
मम त्वं हि नियोगेन श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥
एवमुक्ता तु सा देवी मृत्युः कमलमालिनी।
प्रदध्यौ दुःखिता बाला साश्रुपातमतीव हि।
पाणिभ्यां चैव जग्राह तान्यश्रूणि जनेश्वरः।
मानवानां हितार्थाय ययाचे पुनरेव च ॥
विनीय दुःखमबला सा त्वतीवायतेक्षणा।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा लतेवावर्जिता तदा ॥

त्वया सृष्टा कथं नारी मादृशी वदतां वर ।
रौद्रकर्माभिजायेत सर्वप्राणिभयंकरी ।।
बिभेम्यहमधर्मस्य धर्म्यमादिश कर्म मे ।
त्वं मां भीतामवेक्षस्व शिवेनेश्वर चक्षुषा ।।
बालान्वृद्धान्वयःस्थांश्च न हरेयमनागसः ।
प्राणिनः प्राणिनामीश नमस्तेऽभिप्रसीद मे ।।
प्रियान्पुत्रान्वयस्यांश्च भ्रातॄन्मातॄः पितॄनपि ।
अपध्यास्यन्ति यद्देव मृतांस्तेषां बिभेम्यहम् ।।
कृपणाश्रुपरिक्लेदो दहेन्मां शाश्वतीः समाः ।
तेभ्योऽहं बलवद्भीता शरणं त्वामुपागता ।।
यमस्य भवने देव यात्यन्ते पापकर्मिणः ।
प्रसादये त्वा वरद प्रसादं कुरु मे प्रभो ।।
एतमिच्छाम्यहं कामं त्वत्तो लोकपितामह ।
इच्छेयं त्वत्प्रसादाच्च तपस्तप्तुं सुरेश्वर ।।

पितामह उवाच ।

मृत्यो संकल्पिता मे त्वं प्रजासंहारहेतुना ।
गच्छ संहर सर्वास्त्वं प्रजा मा च विचारय ।।
एतदेवमवश्यं हि भविता नैतदन्यथा ।
क्रियतामनवद्याङ्गि यथोक्तं मद्वचोऽनघे ।

नारद उवाच ।

एवमुक्ता महाबाहो मृत्युः परपुरंजय ।
न व्याजहार तस्थौ च प्रह्वा भगवदुन्मुखी ।।
पुनः पुनरथोक्ता सा गतसत्त्वेव भामिनी ।
तूष्णीमासीत्ततो देवो देवानामीश्वरेश्वरः ।।
प्रससाद किल ब्रह्मा स्वयमेवात्मनात्मवान् ।
स्मयमानश्च लोकेशो लोकान्सर्वानवैक्षत ।।
निवृत्तरोषे तस्मिंस्तु भगवत्यपराजिते ।
सा कन्यापजगामास्य समीपादिति नः श्रुतम् ।।

अपसृत्याप्रतिश्रुत्य प्रजासंहरणं तदा ।
त्वरमाणेव राजेन्द्र मृत्युर्धेनुकमभ्ययात्॥
सा तत्र परमं देवी तपोऽचरत दुश्चरम् ।
समा ह्येकपदे तस्थौ दश पद्मानि पञ्च च ।।
तां तथा कुर्वतीं तत्र तपः परमदुश्चरम् ।
पुनरेव महातेजा ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।।
कुरुष्व मे वचो मृत्यो तदनादृत्य सत्वरा ।
तथैवैकपदे तात पुनरन्यानि सप्त सा ।।
तस्थौ पद्मानि षट् चैव पञ्च द्वे चैव मानद ।
भूयः पद्मायुतं तात मृगैः सह चचार सा ।।
पुनर्गत्वा ततो राजन्मौनमातिष्ठदुत्तमम् ।
अप्सु वर्षसहस्राणि सप्त चैकं च पार्थिव ।।
ततो जगाम सा कन्या कौशिकीं भरतर्षभ ।
तत्र वायुजलाहारा चचार नियमं पुनः ।।
ततो ययौ महाभागा गङ्गां मेरुं च केवलम् ।
तस्थौ दार्विव निश्चेष्टा भूतानां हितकाम्यया ।।
ततो हिमवतो मूर्ध्नि यत्र देवाः समीजिरे ।
तत्राङ्गुष्ठेन राजेन्द्र निखर्वमपरं ततः ।
तस्थौ पितामहं चैव तोषयामास यत्नतः ।।
ततस्तामब्रवीत्तत्र लोकानां प्रभवाप्ययः ।
किमिदं वर्तते पुत्रि क्रियतां तद्वचो मम ।।
ततोऽब्रवीत्पुनर्मृत्युर्भगवन्तं पितामहम् ।
न हरेयं प्रजा देव पुनस्त्वाहं प्रसादये ।।
तामधर्मभयत्रस्तां पुनरेव च याचतीम् ।
तदाब्रवीद्देवदेवो निगृह्येदं वचस्ततः ।।
अधर्मो नास्ति ते मृत्यो संयच्छेमाः प्रजाः शुभे ।
मया ह्युक्तं मृषा भद्रे भविता नेह किंचन ।।
धर्मः सनातनश्च त्वामिहैवानुप्रवेक्ष्यते ।
अहं च विबुधाश्चैव त्वद्धिते निरताः सदा ।।
इममन्यं च ते कामं ददामि मनसेप्सितम् ।

न त्वा दोषेण यास्यन्ति व्याधिसंपीडिताः प्रजाः ।।
पुरुषेषु च रूपेण पुरुषस्त्वं भविष्यसि ।
स्त्रीषु स्त्रीरूपिणी नैव तृतीयेषु नपुंसकम् ।।
सैवमुक्ता महाराज कृताञ्जलिरुवाच ह ।
पुनरेव महात्मानं नेति देवेशमव्ययम् ।।
तामब्रवीत्तदा देवो मृत्यो संहर मानवान् ।
अधर्मस्ते न भविता तथा ध्यास्याम्यहं शुभे ।।
यानश्रुबिन्दून्पतितानपश्यं
ये पाणिभ्यां धारितास्ते पुरस्तात् ।
ते व्याधयो मानवान्घोररूपाः
प्राप्ते काले पीडयिष्यन्ति मृत्यो ।।
सर्वेषां त्वं प्राणिनामन्तकाले
कामक्रोधौ सहितौ योजयेथाः ।
एवं धर्मस्त्वामुपैष्यत्यमेयो
न चाधर्म लप्स्यसे तुल्यवृत्तिः ।।
एवं धर्म पालयिष्यस्यथोक्तं
न चात्मानं मज्जयिष्यस्यधर्मे ।
तस्मात्कामं रोचयाभ्यागतं त्वं
संयोज्याथो संहरस्वेह जन्तून् ।।
सा वै तदा मृत्युसंज्ञापदेशा-
च्छापाद्भीता बाढमित्यब्रवीत्तम् ।
अथो प्राणान्प्राणिनामन्तकाले
कामक्रोधौ प्राप्य निर्मोह्य हन्ति ।।
मृत्योर्ये ते व्याधयश्चाश्रुपाता
मनुष्याणां रुज्यते यैः शरीरम् ।
सर्वेषां वै प्राणिनां प्राणनान्ते
तस्माच्छोकं मा कृथा बुध्य बुद्धया ।।
सर्वे देवाः प्राणिनां प्राणनान्ते
गत्वा वृत्ताः संनिवृत्तास्तथैव ।
एवं सर्वे मानवाः प्राणनान्ते

गत्वावृत्ता देववद्राजसिंह ।।
वायुर्भीमो भीमनादो महौजाः
सर्वेषां च प्राणिनां प्राणभूतः ।
नानावृत्तिर्देहिनां देहभेदे
तस्माद्वायुर्देवदेवो विशिष्टः ।।
सर्वे देवा मर्त्यसंज्ञाविशिष्टाः
सर्वे मर्त्या देवसंज्ञाविशिष्टाः ।
तस्मात्पुत्रं मा शुचो राजसिंह
पुत्रः स्वर्ग प्राप्य ते मोदते ह ।।
एवं मृत्युर्देवसृष्टा प्रजानां
प्राप्ते काले संहरन्ती यथावत् ।
तस्याश्चैव व्याधयस्तेऽश्रुपाताः
प्राप्ते काले संहरन्तीह जन्तून् ।।

गौतमीलुब्धकव्यालमृत्युकालसंवादः

(म १३।१।३–८३)

युधिष्ठिर उवाच ।

शराचितशरीरं हि तीव्रव्रणमुदीक्ष्य च ।
शर्म नोपलभे वीर दुष्कृतान्येव चिन्तयन् ।।
रुधिरेणावसिक्ताङ्गं प्रस्रवन्तं यथाचलम् ।
त्वां दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्र सीदे वर्षास्विवाम्बुजम् ।
अतः कष्टतरं किं नु मत्कृते यत्पितामहः ।
इमामवस्थां गमितः प्रत्यमित्रै रणाजिरे ।।
तथा चान्ये नृपतयः सहपुत्राः सबान्धवाः ।
मत्कृते निधनं प्राप्ताः कि नु कष्टतरं ततः ।।
वयं हि धार्तराष्ट्राश्च कालमन्युवशंगताः ।
कृत्वेदं निन्दितं कर्म प्राप्स्यामः कां गति नृप ।।
इदं तु धार्तराष्ट्रस्य श्रेयो मन्ये जनाधिप ।
इमामवस्थां संप्राप्तं यदसौ त्वां न पश्यति ।।
सोऽहं तव ह्यन्तकरः सुहृद्वधकरस्तथा ।
न शान्तिमधिगच्छामि पश्यंस्त्वां दुःखितं क्षितौ ।।
दुर्योधनो हि समरे सहसैन्यः सहानुजः ।
निहतः क्षत्रधर्मेऽस्मिन्दुरात्मा कुलपांसनः ।।
न स पश्यति दुष्टात्मा त्वामद्य पतितं क्षितौ ।
अतः श्रेयो मृतं मन्ये नेह जीवितमात्मनः ।।
अहं हि समरे वीर गमितः शत्रुभिः क्षयम् ।
अभविष्यं यदि पुरा सह भ्रातृभिरच्युत ।।
न त्वामेवं सुदुःखार्तमद्राक्षं सायकार्दितम् ।
नूनं हि पापकर्माणो धात्रा सृष्टाः स्म हे नृप ।।
अन्यस्मिन्नपि लोके वै यथा मुच्येम किल्बिषात् ।
तथा प्रशाधि मां राजन्मम चेदिच्छसि प्रियम् ।।

भीष्म उवाच।

परतन्त्रं कथं हेतुमात्मानमनुपश्यसि।
कर्मणां हि महाभाग सूक्ष्मं ह्येतदतीन्द्रियम्॥
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
संवादं मृत्युगौतम्योः काललुब्धकपन्नगैः॥
गौतमी नाम कौन्तेय स्थविरा शमसंयुता।
सर्पेण दष्टं स्वं पुत्रमपश्यद्गतचेतनम्॥
अथ तं स्नायुपाशेन बद्ध्वा सर्पममर्षितः।
लुब्धकोऽर्जुनको नाम गौतम्याः समुपानयत्॥
स चाब्रवीदयं ते स पुत्रहा पन्नगाधमः।
ब्रूहि क्षिप्रं महाभागे वध्यतां केन हेतुना॥
अग्नौ प्रक्षिप्यतामेष च्छिद्यतां खण्डशोऽपि वा।
न ह्ययं बालहा पापश्चिरं जीवितुमर्हति॥

गौतम्युवाच।

विसृजैनमबुद्धिस्त्वमवध्योऽर्जुनक त्वया।
को ह्यात्मानं गुरुं कुर्यात्प्राप्तव्यमविचिन्तयन्॥
प्लवन्ते धर्मलघवो लोकेऽम्भसि यथा प्लवाः।
मज्जन्ति पापगुरवः शस्त्रं स्कन्नमिवोदके॥
हत्वा चैनं नामृतः स्यादयं मे
जीवत्यस्मिन्कोऽत्ययः स्यादयं ते।
अस्योत्सर्गे प्राणयुक्तस्य जन्तो-
र्मृत्योर्लोकं को नु गच्छेदनन्तम्॥

लुब्धक उवाच।

जानाम्यहं देवि गुणागुणज्ञे
सर्वार्तियुक्ता गुरवो भवन्ति।
स्वस्थस्यैते तूपदेशा भवन्ति
तस्मात्क्षुद्रं सर्पमेनं हनिष्ये॥

शर्मार्थिनः कालगतिं वदन्ति
सद्यः शुचं त्वर्थविदस्त्यजन्ति ।
श्रेयःक्षयं शोचति नित्यमोहा-
त्तस्माच्छुचं मुञ्च हते भुजङ्गे ।।

गौतम्युवाच ।

आर्तिर्नैवं विद्यतेऽस्मद्विधानां
धर्मात्मानः सर्वदा सज्जनाँ हि ।
नित्यायस्तो बालकोऽप्यस्य तस्मा-
दीशे नाहं पन्नगस्य प्रमाथे ।।
न ब्राह्मणानां कोपोऽस्ति कुतः कोपाच्च यातना ।
मार्दवात्क्षम्यतां साधो मुच्यतामेष पन्नगः ।।

लुब्धक उवाच ।

हत्वा लाभः श्रेय एवाव्ययः स्या-
ल्लभ्यो लाभ्यः स्याद्बलिभ्यः प्रशस्तः ।
कालाल्लाभो यस्तु सत्यो भवेत
श्रेयोलाभः कुत्सितेऽस्मिन्न ते स्यात् ।।

गौतम्युवाच ।

का नु प्राप्तिर्गृह्य शत्रुं निहत्य
का कामाप्तिः प्राप्य शत्रुं न मुक्त्वा ।
कस्मात्सौम्याहं न क्षमे नो भुजङ्गे
मोक्षार्थं वा कस्य हेतोर्न कुर्याम् ।।

लुब्धक उवाच ।

अस्मादेकाद्बहवो रक्षितव्या
नैको बहुभ्यो गौतमि रक्षितव्यः ।
कृतागसं धर्मविदस्त्यजन्ति
सरीसृपं पापमिमं जहि त्वम् ।।

गौतम्युवाच ।

नास्मिन्हते पन्नगे पुत्रको मे
संप्राप्स्यते लुब्धक जीवितं वै ।
गुणं चान्यं नास्य वधे प्रपश्ये
तस्मात्सर्प लुब्धक मुञ्च जीवम् ।।

लुब्धक उवाच ।

वृत्रं हत्वा देवराट् श्रेष्ठभाग्वै
यज्ञं हत्वा भागमवाप चैव ।
शूली देवो देववृत्तं चर त्वं
क्षिप्रं सर्पं जहि मा भूत्ते विशङ्का ।।

भीष्म उवाच ।

असकृत्प्रोच्यमानापि गौतमी भुजगं प्रति ।
लुब्धकेन महाभागा पापे नैवाकरोन्मतिम् ।।
ईषदुच्छ्वसमानस्तु कृच्छ्रात्संस्तभ्य पन्नगः ।
उत्ससर्ज गिरं मन्दां मानुषीं पाशपीडितः ।।

सर्प उवाच ।

को न्वर्जुनक दोषोऽत्र विद्यते मम बालिश ।
अस्वतन्त्रं हि मां मृत्युर्विवशं यदचूचुदत् ।।
तस्यायं वचनाद्दष्टो न कोपेन न काम्यया ।
तस्य तत्किल्बिषं लुब्ध विद्यते यदि किल्बिषम् ।।

लुब्धक उवाच ।

यद्यन्यवशगेनेदं कृतं ते पन्नगाशुभम् ।
कारणं वै त्वमप्यत्र तस्मात्त्वमपि किल्बिषी ।।
मृत्पात्रस्य क्रियायां हि दण्डचक्रादयो यथा ।
कारणत्वे प्रकल्प्यन्ते तथा त्वमपि पन्नग ।।

किल्बिषी चापि मे वध्यः किल्बिषी चासि पन्नग ।
आत्मानं कारणं ह्यत्र त्वमाख्यासि भुजङ्गम ॥

सर्प उवाच ।

सर्वे एते ह्यस्ववशा दण्डचक्रादयो यथा ।
तथाहमपि तस्मान्मे नैष दोषो मतस्तव ॥
अथवा मतमेतत्ते तेऽप्यन्योन्यप्रयोजकाः ।
कार्यकारणसंदेहो भवत्यन्योन्यचोदनात् ॥
एवं सति न दोषो मे नास्मि वध्यो न किल्बिषी ।
किल्बिषं समवाये स्यान्मन्यसे यदि किल्बिषम् ॥

लुब्धक उवाच ।

कारणं यदि न स्याद्वै न कर्ता स्यास्त्वमप्युत ।
विनाशकारणं त्वं च तस्माद्वध्योऽसि मे मतः ॥
असत्यपि कृते कार्ये नेह पन्नग लिप्यते ।
तस्मान्नात्रैव हेतुः स्याद्वध्यः किं बहु मन्यसे ॥

सर्प उवाच ।

कार्याभावे क्रिया न स्यात्सत्यसत्यपि कारणे ।
तस्मात्समेऽस्मिन्हेतौ मे वाच्यो हेतुर्विशेषतः ॥
यद्यहं कारणत्वेन मतो लुब्धक तत्त्वतः ।
अन्यः प्रयोगे स्यादत्र किल्बिषी जन्तुनाशने ॥

लुब्धक उवाच ।

वध्यस्त्वं मम दुर्बुद्धे बालघाती नृशंसकृत् ।
भाषसे किं बहु पुनर्वध्यः सन्पन्नगाधम ॥

सर्प उवाच ।

यथा हवींषि जुह्वाना मखे वै लुब्धकर्त्विजः ।
न फलं प्राप्नुवन्त्यत्र फलयोगे तथा ह्यहम् ॥

भीष्म उवाच ।

तथा ब्रुवति तस्मिंस्तु पन्नगे मृत्युचोदिते ।
आजगाम ततो मृत्युः पन्नगं चाब्रवीदिदम् ।।

मृत्युरुवाच ।

प्रचोदितोऽहं कालेन पन्नग त्वामचूचुदम् ।
विनाशहेतुर्नास्य त्वमहं न प्राणिनः शिशोः ।।
यथा वायुर्जलधरान्विकर्षति ततस्ततः ।
तद्वज्जलदवत्सर्प कालस्याहं वशानुगः ।।
सात्त्विका राजसाश्चैव तामसा ये च केचन ।
भावाः कालात्मकाः सर्वे प्रवर्तन्ते ह जन्तुषु ।।
जङ्गमाः स्थावराश्चैव दिवि वा यदि वा भुवि ।
सर्वे कालात्मकाः सर्प कालात्मकमिदं जगत् ।।
प्रवृत्तयश्च लोकेऽस्मिंस्तथैव च निवृत्तयः ।
तासां विकृतयो याश्च सर्वं कालात्मकं स्मृतम् ।।
आदित्यश्चन्द्रमा विष्णुरापो वायुः शतक्रतुः ।
अग्निः खं पृथिवी मित्रः पर्जन्यो वसवोऽदितिः ।।
सरितः सागराश्चैव भावाभावौ च पन्नग ।
सर्वे कालेन सृज्यन्ते ह्रियन्ते च पुनः पुनः ।।
एवं ज्ञात्वा कथं मां त्वं सदोषं सर्प मन्यसे ।
अथ चैवंगते दोषे मयि त्वमपि दोषवान् ।।

सर्प उवाच ।

निर्दोषं दोषवन्तं वा न त्वां मृत्यो ब्रवीम्यहम् ।
त्वयाहं चोदित इति ब्रवीम्येतावदेव तु ।।
यदि काले तु दोषोऽस्ति यदि तत्रापि नेष्यते ।
दोषो नैव परीक्ष्यो मे न ह्यत्राधिकृता वयम् ।।
निर्मोक्षस्त्वस्य दोषस्य मया कार्यो यथा तथा ।
मृत्योरपि न दोषः स्यादिति मेऽत्र प्रयोजनम् ।।

भीष्म उवाच ।

सर्पोऽथार्जुनकं प्राह श्रुतं ते मृत्युभाषितम् ।
नानागसं मां पाशेन सन्तापयितुमर्हसि ।।

लुब्धक उवाच ।

मृत्योः श्रुतं मे वचनं तद चैव भुजंगम ।
नैव तावददोषत्वं भवति त्वयि पन्नग ।।
मृत्युस्त्वं चैव हेतुर्हि बालस्यास्य विनाशने ।
उभयं कारणं मन्ये न कारणमकारणम् ।।
धिङ्मृत्युं च दुरात्मानं क्रूरं दुःखकरं सताम् ।
त्वां चैवाहं वधिष्यामि पापं पापस्य कारणम् ।।

मृत्युरुवाच ।

विवशौ कालवशगावावां निर्दिष्टकारिणौ ।
नावां दोषेण गन्तव्यौ यदि सम्यक्प्रपश्यसि ।।

लुब्धक उवाच ।

युवामुभौ कालवशौ यदि मे मृत्युपन्नगौ ।
हर्षक्रोधौ यथा स्यातामेतदिच्छामि वेदितुम् ।।

मृत्युरुवाच ।

या काचिदेव चेष्टा स्यात्सर्वा कालप्रचोदिता ।
पूर्वमेवैतदुक्तं हि मया लुब्धक कालतः ।।
तस्मादुभौ कालवशावावां निर्दिष्टकारिणौ ।
नावां दोषेण गन्तव्यौ त्वया लुब्धक कर्हिचित् ।।

भीष्म उवाच ।

अथोपगम्य कालस्तु तस्मिन्धर्मार्थसंशये ।
अब्रवीत्पन्नगं मृत्युं लुब्धं चार्जुनकं तथा ।।

काल उवाच ।

न ह्यहं नाप्ययं मृत्युर्नायं लुब्धक पन्नगः ।
किल्बिषी जन्तुमरणे न वयं हि प्रयोजकाः ॥
अकरोद्यदयं कर्म तन्नोऽर्जुनक चोदकम् ।
विनाशहेतुर्नान्योऽस्य वध्यतेऽयं स्वकर्मणा ॥
यदनेन कृतं कर्म तेनायं निधनं गतः ।
विनाशहेतुः कर्मास्य सर्वे कर्मवशा वयम् ॥
कर्मदायादवाँल्लोकः कर्मसंबन्धलक्षणः ।
कर्माणि चोदयन्तीह यथान्योन्यं तथा वयम् ॥
यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति ।
एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ॥
यथा च्छायातपौ नित्यं सुसंबद्धौ निरन्तरम् ।
तथा कर्म च कर्ता च संबद्धावात्मकर्मभिः ॥
एवं नाहं न वै मृत्युर्न सर्पो न तथा भवान् ।
न चेयं ब्राह्मणी वृद्धा शिशुरेवात्र कारणम् ॥

भीष्म उवाच ।

तस्मिंस्तथा ब्रुवाणे तु ब्राह्मणी गौतमी नृप ।
स्वकर्मप्रत्ययाँल्लोकान्मत्वार्जुनकमब्रवीत् ॥

गौतम्युवाच ।

नैव कालो न भुजगो न मृत्युरिह कारणम् ।
स्वकर्मभिरयं बालः कालेन निधनं गतः ॥
मया च तत्कृतं कर्म येनायं मे मृतः सुतः ।
यातु कालस्तथा मृत्युर्मुञ्चार्जुनक पन्नगम् ॥

भीष्म उवाच ।

ततो यथागतं जग्मुर्मृत्युः कालोऽथ पन्नगः ।
अभूद्विशोकोऽर्जुनको विशोका चैव गौतमी ॥

एतच्छ्रुत्वा शमं गच्छ मा भूः शोकपरो नृप ।
स्वकर्मप्रत्ययाँल्लोकान्सर्वे गच्छन्ति वै नृप ।।
नैव त्वया कृतं कर्म नापि दुर्योधनेन वै ।
कालेनैतत्कृतं विद्धि निहता येन पार्थिवाः ।।

महाप्रस्थानम्

(म० १७।१।२०-३३, २।१-२६, ३।१-२२)

वैशंपायन उवाच ।

ततः स राजा कौरव्यो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
उत्सृज्याभरणान्यङ्गाज्जगृहे वल्कलान्युत ॥
भीमार्जुनयमाश्चैव द्रौपदी च यशस्विनी ।
तथैव जगृहुः सर्वे वल्कलानि नराधिप ।
विधिवत्कारयित्वेष्टिं नैष्ठिकीं भरतर्षभ ॥
समुत्सृज्याप्सु सर्वेऽग्नीन्प्रतस्थुर्नरपुंगवाः ।
ततः प्ररुरुदुः सर्वाः स्त्रियो दृष्ट्वा नरोत्तमान् ॥
प्रस्थितान्द्रौपदीषष्ठान्पुरा द्यूतजितान्यथा ।
हर्षोऽभवच्च सर्वेषां भ्रातॄणां गमनं प्रति ॥
युधिष्ठिरमतं ज्ञात्वा वृष्णिक्षयमवेक्ष्य च ।
भ्रातरः पञ्च कृष्णा च षष्ठी श्वा चैव सप्तमः ॥
आत्मना सप्तमो राजा निर्ययौ गजसाह्वयात् ।
पौरैरनुगतो दूरं सर्वैरन्तःपुरैस्तथा ॥
न चैनमशकत्कश्चिन्निवर्तस्वेति भाषितुम् ।
न्यवर्तन्त ततः सर्वे नरा नगरवासिनः ॥
पाण्डवाश्च महात्मानो द्रौपदी च यशस्विनी ।
कृतोपवासाः कौरव्य प्रययुः प्राङ्मुखास्ततः ॥
योगयुक्ता महात्मानस्त्यागधर्ममुपेयुषः ।
अभिजग्मुर्बहून्देशान्सरितः सागरांस्तथा ॥
युधिष्ठिरो ययावग्रे भीमस्तु तदनन्तरम् ।
अर्जुनस्तस्य चान्वेव यमौ चापि यथाक्रमम् ॥
पृष्ठतस्तु वरारोहा श्यामा पद्मदलेक्षणा ।
द्रौपदी योषितां श्रेष्ठा यमौ भरतसत्तम ॥
श्वा चैवानुययावेकः प्रस्थितान्पाण्डवान्वनम् ।

क्रमेण ते ययुर्वीरा लौहित्यं सलिलार्णवम् ।।
ततस्ते नियतात्मान उदीचीं दिशमास्थिताः ।
ददृशुर्योगयुक्ताश्च हिमवन्तं महागिरिम् ।।
तं चाप्यतिक्रमन्तस्ते ददृशुर्वालुकार्णवम् ।
अवैक्षन्त महाशैलं मेरुं शिखरिणां वरम् ।।
तेषां तु गच्छतां शीघ्रं सर्वेषां योगधर्मिणाम् ।
याज्ञसेनी भ्रष्टयोगा निपपात महीतले ।।
तां तु प्रपतितां दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ।
उवाच धर्मराजानं याज्ञसेनीमवेक्ष्य ह ।।
नाधर्मश्चरितः कश्चिद्राजपुत्र्या परंतप ।
कारणं किं नु तद्ब्रूहि यत्कृष्णा पतिता भुवि ।।

युधिष्ठिर उवाच ।

पक्षपातो महानस्या विशेषेण धनंजये ।
तस्यैतत्फलमद्यैषा भुङ्क्ते पुरुषसत्तम ।।

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वानवेक्ष्यैनां ययौ भरतसत्तमः ।
समाधाय मनो धीमान्धर्मात्मा पुरुषर्षभः ।।
सहदेवस्ततो विद्वान्निपपात महीतले ।
तं चापि पतितं दृष्ट्वा भीमो राजानमब्रवीत् ।।
योऽयमस्मासु सर्वेषु शुश्रूषुरनहंकृतः ।
सोऽयं माद्रवतीपुत्रः कस्मान्निपतितो भुवि ।।

युधिष्ठिर उवाच ।

आत्मनः सदृशं प्राज्ञं नैषोऽमन्यत कंचन ।
तेन दोषेण पतितस्तस्मादेष नृपात्मजः ।।

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा तं समुत्सृज्य सहदेवं ययौ तदा ।
भ्रातृभिः सह कौन्तेयः शुना चैव युधिष्ठिरः ।।

कृष्णां निपतितां दृष्ट्वा सहदेवं च पाण्डवम् ।
आर्तो बन्धुप्रियः शूरो नकुलो निपपात ह ।।
तस्मिन्निपतिते वीरे नकुले चारुदर्शने ।
पुनरेव तदा भीमो राजानमिदमब्रवीत् ।।
योऽयमक्षतधर्मात्मा भ्राता वचनकारकः ।
रूपेणाप्रतिमो लोके नकुलः पतितो भुवि ।।
इत्युक्तो भीमसेनेन प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
नकुलं प्रति धर्मात्मा सर्वबुद्धिमतां वरः ।।
रूपेण मत्समो नास्ति कश्चिदित्यस्य दर्शनम् ।
अधिकश्चाहमेवैक इत्यस्य मनसि स्थितम् ।।
नकुलः पतितस्तस्मादागच्छ त्वं वृकोदर ।
यस्य यद्विहितं वीर सोऽवश्यं तदुपाश्नुते ।।
तांस्तु प्रपतितान्दृष्ट्वा पाण्डवः श्वेतवाहनः ।
पपात शोकसंतप्तस्ततो नु परवीरहा ।।
तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे पतिते शक्रतेजसि ।
म्रियमाणे दुराधर्षे भीमो राजानमब्रवीत् ।।
अनृतं न स्मराम्यस्य स्वैरेष्वपि महात्मनः ।
अथ कस्य विकारोऽयं येनायं पतितो भुवि ।।

युधिष्ठिर उवाच ।

एकाह्ना निर्दहेयं वै शत्रूनित्यर्जुनोऽब्रवीत् ।
न च तत्कृतवानेष शूरमानी ततोऽपतत् ।।
अवमेने धनुर्ग्राहानेष सर्वांश्च फल्गुनः ।
तथा चैतन्न तु तथा कर्तव्यं भूतिमिच्छता ।।

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा प्रस्थितो राजा भीमोऽथ निपपात ह ।
पतितश्चाब्रवीद्भीमो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।।
भो भो राजन्नवेक्षस्व पतितोऽहं प्रियस्तव ।
किं निमित्तं च पतनं ब्रूहि मे यदि वेत्थ ह ।।

युधिष्ठिर उवाच।

अतिभुक्तं च भवता प्राणेन च विकत्थसे।
अनवेक्ष्य परं पार्थ तेनासि पतितः क्षितौ॥

वैशंपायन उवाच।

इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्जगामानवलोकयन्।
श्वाप्येकोऽनुययौ यस्ते बहुशः कीर्तितो मया॥
ततः संनादयञ्शक्रो दिवं भूमिं च सर्वशः।
रथेनोपययौ पार्थमारोहेत्यब्रवीच्च तम्॥
स्वभातॄन्पतितान्दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः।
अब्रवीच्छोकसंतप्तः सहस्राक्षमिदं वचः॥
भ्रातरः पतिता मेऽत्र गच्छेयुस्ते मया सह।
न विना भ्रातृभिः स्वर्गमिच्छे गन्तुं सुरेश्वर॥
सुकुमारी सुखार्हा च राजपुत्री पुरंदर।
सास्माभिः सह गच्छेत तद्भवाननुमन्यताम्॥

शक्र उवाच।

भ्रातॄन्द्रक्ष्यसि स्वर्गे त्वमग्रतस्त्रिदिवं गतान्।
कृष्णया सहितान्सर्वान्मा शुचो भरतर्षभ॥
निक्षिप्य मानुषं देहं गतास्ते भरतर्षभ।
अनेन त्वं शरीरेण स्वर्गं गन्ता न संशयः॥

युधिष्ठिर उवाच।

अयं श्वा भूतभव्येश भक्तो मां नित्यमेव ह।
स गच्छेत मया सार्धमानृशंस्या हि मे मतिः॥

शक्र उवाच।

अमर्त्यत्वं मत्समत्वं च राज-
ञ्छ्रियं कृत्स्नां महतीं चैव सिद्धिम्।
संप्राप्तोऽद्य स्वर्गसुखानि च त्वं
त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति॥

युधिष्ठिर उवाच ।

अनार्यमार्येण सहस्रनेत्र
शक्यं कर्तुं दुष्करमेतदार्य ।
मा मे श्रिया संगमनं तयास्तु
यस्याः कृते भक्तजनं त्यजेयम् ।।

इन्द्र उवाच ।

स्वर्गे लोके श्ववतां नास्ति धिष्ण्य-
मिष्टापूर्तं क्रोधवशा हरन्ति ।
ततो विचार्य क्रियतां धर्मराज
त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति ।।

युधिष्ठिर उवाच ।

भक्तत्यागं प्राहुरत्यन्तपापं
तुल्यं लोके ब्रह्मवध्याकृतेन ।
तस्मान्नाहं जातु कथंचनाद्य
त्यक्ष्याम्येनं स्वसुखार्थी महेन्द्र ।।
भीतं भक्तं नान्यदस्तीति चार्तं
प्राप्तं श्वानं रक्षणे प्राणलिप्सुम् ।
प्राणत्यागादप्यहं नैव मोक्तुं
यतेयं वै नित्यमेतद्व्रतं मे ।।

इन्द्र उवाच ।

शुना दृष्टं क्रोधवशा हरन्ति
यद्दत्तमिष्टं विवृतमथो हुतं च ।
तस्माच्छुनस्त्यागमिमं कुरुष्व
शुनस्त्यागात्प्राप्स्यसे देवलोकम् ।।
त्यक्त्वा भ्रातॄन्दयितां चापि कृष्णां
प्राप्तो लोकः कर्मणा स्वेन वीर ।
श्वानं चैनं न त्यजसे कथं नु
त्यागं कृत्स्नं चास्थितो मुह्यसेऽद्य ।।

युधिष्ठिर उवाच।

न विद्यते संधिरथापि विग्रहो
मृतैर्मर्त्यैरिति लोकेषु निष्ठा।
न ते मया जीवयितुं हि शक्या-
स्ततस्त्यागस्तेषु कृतो न जीवताम्॥
भीतिप्रदानं शरणागतस्य
स्त्रिया वधो ब्राह्मणस्वापहारः।
मित्रद्रोहस्तानि चत्वारि शक्र
भक्तत्यागश्चैव समो मतो मे॥

वैशंपायन उवाच।

तद्धर्मराजस्य वचो निशम्य
धर्मस्वरूपी भगवानुवाच।
युधिष्ठिरं प्रीतियुक्तो नरेन्द्रं
श्लक्ष्णैर्वाक्यैः संस्तवसंप्रयुक्तैः॥

धर्मराज उवाच।

अभिजातोऽसि राजेन्द्र पितुर्वृत्तेन मेधया।
अनुक्रोशेन चानेन सर्वभूतेषु भारत॥
पुरा द्वैतवने चासि मया पुत्र परीक्षितः।
पानीयार्थे पराक्रान्ता यत्र ते भ्रातरो हताः॥
भीमार्जुनौ परित्यज्य यत्र त्वं भ्रातरावुभौ।
मात्रोः साम्यमभीप्सन्वै नकुलं जीवमिच्छसि॥
अयं श्वा भक्त इत्येवं त्यक्तो देवरथस्त्वया।
तस्मात्स्वर्गे न ते तुल्यः कश्चिदस्ति नराधिपः॥
अतस्तवाक्षया लोकाः स्वशरीरेण भारत।
प्राप्तोऽसि भरतश्रेष्ठ दिव्यां गतिमनुत्तमाम्॥

रामनिर्वासनम्

(रा० २।१८-१९)

स ददर्शासने रामो विषण्णं पितरं शुभे ।
कैकेय्या सहितं दीनं मुखेन परिशुष्यता ।।
स पितुश्चरणौ पूर्वमभिवाद्य विनीतवत् ।
ततो ववन्दे चरणौ कैकेय्याः सुसमाहितः ।।
रामेत्युक्त्वा तु वचनं बाष्पपर्याकुलेक्षणः ।
शशाक नृपतिर्दीनो नेक्षितुं नाभिभाषितुम् ।।
तदपूर्वं नरपतेर्दृष्ट्वा रूपं भयावहम् ।
रामोऽपि भयमापन्नः पदा स्पृष्ट्वेव पन्नगम् ।।
इन्द्रियैरप्रहृष्टैस्तं शोकसंतापकर्शितम् ।
निःश्वसन्तं महाराजं व्यथिताकुलचेतसम् ।।
ऊर्मिमालिनमक्षोभ्यं क्षुभ्यन्तमिव सागरम् ।
उपप्लुतमिवादित्यमुक्तानृतमृषिं यथा ।।
अचिन्त्यकल्पं नृपतेस्तं शोकमुपधारयन् ।
बभूव संरब्धतरः समुद्र इव पर्वणि ।।
चिन्तयामास चतुरो रामः पितृहिते रतः ।
किं स्विदद्यैव नृपतिर्न मां प्रत्यभिनन्दति ।।
अन्यदा मां पिता दृष्ट्वा कुपितोऽपि प्रसीदति ।
तस्य मामद्य संप्रेक्ष्य किमायासः प्रवर्तते ।।
स दीन इव शोकार्तो विषण्णवदनद्युतिः ।
कैकेयीमभिवाद्यैव रामो वचनमब्रवीत् ।।
कच्चिन्मया नापराद्धमज्ञानाद्येन मे पिता ।
कुपितस्तन्ममाचक्ष्व त्वमेवैनं प्रसादय ।।
अप्रसन्नमनाः किं नु सदा मां प्रति वत्सलः ।
विषण्णवदनो दीनः सदा मां प्रति भाषते ।।

शारीरो मानसो वापि कच्चिदेनं न बाधते ।
संतापो वाभितापो वा दुर्लभं हि सदा सुखम् ।।
कच्चिन्न किंचिद्भरते कुमारे प्रियदर्शने ।
शत्रुघ्ने वा महासत्त्वे मातृणां वा ममाशुभम् ।।
अतोषयन्महाराजमकुर्वन्वा पितुर्वचः ।
मुहूर्तमपि नेच्छेयं जीवितुं कुपिते नृपे ।।
यतोमूलं नरः पश्येत्प्रादुर्भावमिहात्मनः ।
कथं तस्मिन्न वर्तेत प्रत्यक्षे सति दैवते ।।
कच्चित्ते परुषं किंचिदभिमानात्पिता मम ।
उक्तो भवत्या रोषेण येनास्य लुलितं मनः ।।
एतदाचक्ष्व मे देवि तत्त्वेन परिपृच्छतः ।
किंनिमित्तमपूर्वोऽयं विकारो मनुजाधिपे ।।
एवमुक्ता तु कैकेयी राघेवण महात्मना ।
उवाचेदं सुनिर्लज्जा धृष्टमात्महितं वचः ।।
न राजा कुपितो राम व्यसनं नास्य किंचन ।
किंचिन्मनोगतं त्वस्य त्वद्भयान्नानुभाषते ।।
प्रियं त्वामप्रियं वक्तुं वाणी नास्य प्रवर्तते ।
तदवश्यं त्वया कार्यं यदनेनाश्रुतं मम ।।
एष मह्यं वरं दत्त्वा पुरा मामभिपूज्य च ।
स पश्चात्तप्यते राजा यथान्यः प्राकृतस्तथा ।।
अतिसृज्य ददानीति वरं मम विशां पतिः ।
स निरर्थं गतजले सेतुं बन्धितुमिच्छति ।।
धर्ममूलमिदं राम विदितं च सतामपि ।
तत्सत्यं न त्यजेद्राजा कुपितस्त्वत्कृते यथा ।।
यदि तद्वक्ष्यते राजा शुभं वा यदि वाशुभम् ।
करिष्यसि ततः सर्वमाख्यास्यामि पुनस्त्वहम् ।।
यदि त्वभिहितं राज्ञा त्वयि तन्न विपत्स्यते ।
ततोऽहमभिधास्यामि न ह्येष त्वयि वक्ष्यति ।।
एतत्तु वचनं श्रुत्वा कैकेय्या समुदाहृतम् ।
उवाच व्यथितो रामस्तां देवीं नृपसंनिधौ ।।

अहो धिङ्नार्हसे देवि वक्तुं मामीदृशं वचः ।
अहं हि वचनाद्राज्ञः पतेयमपि पावके ॥
भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं पतेयमपि चार्णवे ।
नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च ॥
तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकाङ्क्षितम् ।
करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥
तमार्जवसमायुक्तमनार्या सत्यवादिनम् ।
उवाच रामं कैकेयी वचनं भृशदारुणम् ॥
पुरा देवासुरे युद्धे पित्रा ते मम राघव ।
रक्षितेन वरौ दत्तौ सशल्येन महारणे ॥
तत्र मे याचितो राजा भरतस्याभिषेचनम् ।
गमनं दण्डकारण्ये तव चाद्यैव राघव ॥
यदि सत्यप्रतिज्ञं त्वं पितरं कर्तुमिच्छसि ।
आत्मानं च नरश्रेष्ठ मम वाक्यमिदं शृणु ॥
संनिदेशे पितुस्तिष्ठ यथानेन प्रतिश्रुतम् ।
त्वयारण्यं प्रवेष्टव्यं नव वर्षाणि पञ्च च ।
भरतश्चाभिषिच्येत यदेतदभिषेचनम् ।
त्वदर्थे विहितं राज्ञा तेन सर्वेण राघव ॥
सप्त सप्त च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ।
अभिषेकमिदं त्यक्त्वा जटाचीरधरो भव ॥
भरतः कोसलपतेः प्रशास्तु वसुधामिमाम् ।
नानारत्नसमाकीर्णां सवाजिरथसंकुलाम् ॥
एतेन त्वां नरेन्द्रोऽयं कारुण्येन समाप्लुतः ।
शोकैः संक्लिष्टवदनो न शक्नोति निरीक्षितुम् ॥
एतत्कुरु नरेन्द्रस्य वचनं रघुनन्दन ।
सत्येन महता राम तारयस्व नरेश्वरम् ॥
इतीव तस्यां परुषं वदन्त्यां
न चैव रामः प्रविवेश शोकम् ।
प्रविव्यथे चापि महानुभावो
राजा च पुत्रव्यसनाभितप्तः ॥

तदप्रियममित्रघ्नो वचनं मरणोपमम् ।
श्रुत्वा न विव्यथे रामः कैकेयीं चेदमब्रवीत् ।।
एवमस्तु गमिष्यामि वनं वस्तुमहं त्वितः ।।
जटाचीरधरो राज्ञः प्रतिज्ञामनुपालयन् ।।
इदं तु ज्ञातुमिच्छामि किमर्थं मां महीपतिः ।।
नाभिनन्दति दुर्धर्षो यथापूर्वमरिंदमः ।।
मन्युर्न च त्वया कार्यो देवि ब्रूमि तवाग्रतः ।
यास्यामि भव सुप्रीता वनं चीरजटाधरः ।।
हितेन गुरुणा पित्रा कृतज्ञेन नृपेण च ।
नियुज्यमानो विस्रब्धः किं न कुर्यामहं प्रियम् ।।
अलीकं मानसं त्वेकं हृदयं दहते मम ।
स्वयं यन्नाह मां राजा भरतस्याभिषेचनम् ।।
अहं हि सीतां राज्यं च प्राणानिष्टान्धनानि च ।
हृष्टो भ्रात्रे स्वयं दद्यां भरतायाप्रचोदितः ।।
किं पुनर्मनुजेन्द्रेण स्वयं पित्रा प्रचोदितः ।
तव च प्रियकामार्थं प्रतिज्ञामनुपालयन् ।।
तथाश्वासय ह्रीमन्तं किं त्विदं यन्महीपतिः ।
वसुधासक्तनयनो मन्दमश्रूणि मुञ्चति ।।
गच्छन्तु चैवानयितुं दूताः शीघ्रजवैर्हयैः ।
भरतं मातुलकुलादद्यैव नृपशासनात् ।।
दण्डकारण्यमेषोऽहं गच्छाम्येव हि सत्वरः ।
अविचार्य पितुर्वाक्यं समा वस्तुं चतुर्दश ।।
सा हृष्टा तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा रामस्य केकयी ।
प्रस्थानं श्रद्दधाना सा त्वरयामास राघवम् ।।
एवं भवतु यास्यन्ति दूताः शीघ्रजवैर्हयैः ।
भरतं मातुलकुलादिहावर्तयितुं नराः ।।
तव त्वहं क्षमं मन्ये नोत्सुकस्य विलम्बनम् ।
राम तस्मादितः शीघ्रं वनं त्वं गन्तुमर्हसि ।।
व्रीडान्वितः स्वयं यच्च नृपस्त्वां नाभिभाषते ।
नैतत्किंचिन्नरश्रेष्ठ मन्युरेषोऽपनीयताम् ।।

यावत्त्व न वनं यातः पुरादस्मादतित्वरन् ।
पिता तावन्न ते राम स्नास्यते भोक्ष्यतेऽपि वा ।।
धिक्कष्टमिति निःश्वस्य राजा शोकपरिप्लुतः ।
मूर्छितो न्यपतत्तस्मिन्पर्यङ्के हेमभूषिते ।।
रामोऽप्युत्थाप्य राजानं कैकेय्याभिप्रचोदितः ।
कशयेव हतो वाजी वनं गन्तुं कृतत्वरः ।।
तदप्रियमनार्याया वचनं दारुणोदयम् ।
श्रुत्वा गतव्यथो रामः कैकेयीं वाक्यमब्रवीत् ।।
नाहमर्थपरो देवि लोकमावस्तुमुत्सहे ।
विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं विमलं धर्ममास्थितम् ।।
यत्तत्रभवतः किंचिच्छक्यं कर्तुं प्रियं मया ।
प्राणानपि परित्यज्य सर्वथा कृतमेव तत् ।।
न ह्यतो धर्मचरणं किंचिदस्ति महत्तरम् ।
यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचनक्रिया ।।
अनुक्तोऽप्यत्रभवता भवत्या वचनादहम् ।
वने वत्स्यामि विजने वर्षाणीह चतुर्दश ।।
न नूनं मयि कैकेयि किंचिदाशंससे गुणान् ।
यद्राजानमवोचस्त्वं ममेश्वरतरा सती ।।
यावन्मातरमापृच्छे सीतां चानुनयाम्यहम् ।
ततोऽद्यैव गमिष्यामि दण्डकानां महद्वनम् ।।
भरतः पालयेद्राज्यं शुश्रूषेच्च पितुर्यथा ।
तथा भवत्या कर्तव्यं स हि धर्मः सनातनः ।।
रामस्य तु वचः श्रुत्वा भृशं दुःखगतः पिता ।
शोकादशक्नुवन्वक्तुं प्ररुरोद महास्वनम् ।।

रामानुगमने सीतायाः संकल्पः

(रा० २।२७)

एवमुक्ता तु वैदेही प्रियार्हा प्रियवादिनी ।
प्रणयादेव संक्रुद्धा भर्तारमिदमब्रवीत् ।।
किमिदं भाषसे राम वाक्यं लघुतया ध्रुवम् ।
त्वया यदपहास्यं मे श्रुत्वा नरवरोत्तम ।।
वीराणां राजपुत्राणां शस्त्रास्त्रविदुषां नृप ।
अनर्हमयशस्यं च न श्रोतव्यं त्वयेरितम् ।।
आर्यपुत्र पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा स्नुषा ।
स्वानि पुण्यानि भुञ्जानाः स्वं स्वं भाग्यमुपासते ।।
भर्तुर्भाग्यं तु नार्येका प्राप्नोति पुरुषर्षभ ।
अतश्चैवाहमादिष्टा वने वस्तव्यमित्यपि ।।
न पिता नात्मजो वात्मा न माता न सखीजनः ।
इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिः सदा ।।
यदि त्वं प्रस्थितो दुर्गं वनमद्यैव राघव ।
अग्रतस्ते गमिष्यामि मृद्नन्ती कुशकण्टकान् ।।
ईर्ष्यां रोषं बहिष्कृत्य भुक्तशेषमिवोदकम् ।
नय मां वीर विस्रब्धः पापं मयि न विद्यते ।।
प्रासादाग्रे विमानैर्वा वैहायसगतेन वा ।
सर्वावस्थागता भर्तुः पादच्छाया विशिष्यते ।।
अनुशिष्टास्मि मात्रा च पित्रा च विविधाश्रयम् ।
नास्मि संप्रति वक्तव्या वर्तितव्यं यथा मया ।।
अहं दुर्गं गमिष्यामि वनं पुरुषवर्जितम् ।
नानामृगगणाकीर्णं शार्दूलगणसेवितम् ।।
सुखं वने निवत्स्यामि यथैव भवने पितुः ।
अचिन्तयन्ती त्रीँल्लोकांश्चिन्तयन्ती पतिव्रतम् ।।
शुश्रूषमाणा ते नित्यं नियता ब्रह्मचारिणी ।

सह रंस्ये त्वया वीर वनेषु मधुगन्धिषु ॥
त्वं हि कर्तुं वने शक्तो राम संपरिपालनम् ।
अन्यस्यापि जनस्येह किं पुनर्मम मानद ॥
साहं त्वया गमिष्यामि वनमद्य न संशयः ।
नाहं शक्या महाभाग निवर्तयितुमुद्यता ॥
फलमूलाशना नित्यं भविष्यामि न संशयः ।
न ते दुःखं करिष्यामि निवसन्ती त्वया सदा ॥
अग्रतस्ते गमिष्यामि भोक्ष्ये भुक्तवति त्वयि ।
इच्छामि परतः शैलान्पल्वलानि सरांसि च ॥
द्रष्टुं सर्वत्र निर्भीता त्वया नाथेन धीमता ।
हंसकारण्डवाकीर्णाः पद्मिनीः साधुपुष्पिताः ॥
इच्छेयं सुखिनी द्रष्टुं त्वया वीरेण संगता ।
अभिषेकं करिष्यामि तासु नित्यमनुव्रता ॥
सह त्वया विशालाक्ष रंस्ये परमनन्दिनी ।
एवं वर्षसहस्राणि शतं वापि त्वया सह ॥
व्यतिक्रमं न वेत्स्यामि स्वर्गोऽपि हि न मे मतः ।
स्वर्गेऽपि च विना वासो भविता यदि राघव ॥
त्वया मम नरव्याघ्र नाहं तदपि रोचये ॥
अहं गमिष्यामि वनं सुदुर्गमं
मृगायुतं वानरवारणैश्च ।
वने निवत्स्यामि यथा पितुर्गृहे
तवैव पादावुपगृह्य संमता ॥
अनन्यभावामनुरक्तचेतसं
त्वया वियुक्तां मरणाय निश्चिताम् ।
नयस्व मां साधु कुरुष्व याचनां
नातो मया ते गुरुता भविष्यति ॥
तथा ब्रुवाणामपि धर्मवत्सलां
न च स्म सीतां नृवरो निनीषति ।
उवाच चैनां बहु संनिवर्तने
वने निवासस्य च दुःखितां प्रति ॥

वनवासदुःखम्

(रा० २।२८।१-२५)

स एवं ब्रुवतीं सीतां धर्मज्ञां धर्मवत्सलः।
न नेतुं कुरुते बुद्धिं वने दुःखानि चिन्तयन् ।।
सान्त्वयित्वा ततस्तां तु बाष्पदूषितलोचनाम् ।
निवर्तनार्थे धर्मात्मा वाक्यमेतदुवाच ह ।।
सीते महाकुलीनासि धर्मे च निरता सदा।
इहाचरस्व धर्मं त्वं यथा मे मनसः सुखम् ।।
सीते यथा त्वां वक्ष्यामि तथा कार्यं त्वयाबले।
वने दोषा हि बहवो वसतस्तान्निबोध मे ।।
सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः।
बहुदोषं हि कान्तारं वनमित्यभिधीयते ।।
हितबुद्ध्या खलु वचो मयैतदभिधीयते।
सदा सुखं न जानामि दुःखमेव सदा वनम् ।।
गिरिनिर्झरसंभूता गिरिकन्दरवासिनाम्।
सिंहानां निनदा दुःखाः श्रोतुं दुःखमतो वनम् ।।
क्रीडमानाश्च विस्रब्धा मत्ताः शून्ये तथा मृगाः।
दृष्ट्वा समभिवर्तन्ते सीते दुःखमतो वनम् ।।
सग्राहाः सरितश्चैव पङ्कवत्यस्तु दुस्तराः।
मत्तैरपि गजैर्नित्यमतो दुःखतरं वनम् ।।
लताकण्टकसंकीर्णाः कृकवाकूपनादिताः।
निरपाश्च सुदुःखाश्च मार्गा दुःखमतो वनम् ।।
सुप्यते पर्णशय्यासु स्वयंभग्नासु भूतले।
रात्रिषु श्रमखिन्नेन तस्माद्दुःखमतो वनम् ।।
अहोरात्रं च संतोषः कर्तव्यो नियतात्मना।
फलैर्वृक्षावपतितैः सीते दुःखमतो वनम् ।।
उपवासश्च कर्तव्यो यथाप्राणेन मैथिलि।

जटाभारश्च कर्तव्यो वल्कलाम्बरधारणम् ।।
देवतानां पितॄणां च कर्तव्यं विधिपूर्वकम् ।
प्राप्तानामतिथीनां च नित्यशः प्रतिपूजनम् ।।
कार्यस्त्रिरभिषेकश्च काले काले च नित्यशः ।
चरतां नियमेनैव तस्माद्दुःखतरं वनम् ।।
उपहारश्च कर्तव्यः कुसुमैः स्वयमाहृतैः ।
आर्षेण विधिना वेद्यां सीते दुःखमतो वनम् ।।
यथालब्धेन कर्तव्यः संतोषस्तेन मैथिलि ।
यथाहारैर्वनचरैः सीते दुःखमतो वनम् ।।
अतीव वातास्तिमिरं बुभुक्षा चास्ति नित्यशः ।
भयानि च महान्त्यत्र अतो दुःखतरं वनम् ।।
सरीसृपाश्च बहवो बहुरूपाश्च भामिनि ।
चरन्ति पथि ते दर्पात्ततो दुःखतरं वनम् ।।
नदीनिलयनाः सर्पा नदीकुटिलगामिनः ।
तिष्ठन्त्यावृत्य पन्थानमतो दुःखतरं वनम् ।।
पतङ्गा वृश्चिकाः कीटा दंशाश्च मशकैः सह ।
बाधन्ते नित्यमबले सर्वं दुःखमतो वनम् ।।
द्रुमाः कण्टकिनश्चैव कुशाः काशाश्च भामिनि ।
वने व्याकुलशाखाग्रास्तेन दुःखमतो वनम् ।।
कायक्लेशाश्च बहवो भयानि विविधानि च ।
अरण्यवासे वसतो दुःखमेव सदा वनम् ।।
क्रोधलोभौ विमोक्तव्यौ कर्तव्या तपसे मतिः ।
न भेतव्यं च भेतव्ये दुःखं नित्यमतो वनम् ।।
तदलं ते वनं गत्वा क्षेमं न हि वनं तव ।
विमृशन्निव पश्यामि बहुदोषकरं वनम् ।।

भरतप्रार्थना

(रा० २।११२।९-३१)

त्रस्तगात्रस्तु भरतः स वाचा सज्जमानया ।
कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत् ।।
राम धर्ममिमं प्रेक्ष्य कुलधर्मानुसंततम् ।
कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ मम मातुश्च याचनाम् ।।
रक्षितुं सुमहद्राज्यमहमेकस्तु नोत्सहे ।
पौरजानपदांश्चापि रक्तान्रञ्जयितुं तदा ।।
ज्ञातयश्चापि योधाश्च मित्राणि सुहृदश्च नः ।
त्वामेव हि प्रतीक्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः ।।
इदं राज्यं महाप्राज्ञ स्थापय प्रतिपद्य हि ।
शक्तिमान्स हि काकुत्स्थ लोकस्य परिपालने ।।
एवमुक्त्वापतद्भ्रातुः पादयोर्भरतस्तदा ।
भृशं संप्रार्थयामास राघवेऽतिप्रियं वदन् ।।
तमङ्के भ्रातरं कृत्वा रामो वचनमब्रवीत् ।
श्यामं नलिनपत्राक्षं मत्तहंसस्वरः स्वयम् ।।
आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजा वैनयिकी च या ।
भृशमुत्सहसे तात रक्षितुं पृथिवीमपि ।।
अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मन्त्रिभिः ।
सर्वकार्याणि संमन्त्र्य महान्त्यपि हि कारय ।।
लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा हिमवान्वा हिमं त्यजेत् ।
अतीयात्सागरो वेलां न प्रतिज्ञामहं पितुः ।।
कामाद्वा तात लोभाद्वा मात्रा तुभ्यमिदं कृतम् ।
न तन्मनसि कर्तव्यं वर्तितव्यं च मातृवत् ।।
एवं ब्रुवाणं भरतः कौसल्यासुतमब्रवीत् ।
तेजसादित्यसंकाशं प्रतिपच्चन्द्रदर्शनम् ।।

अधिरोहार्य पादाभ्यां पादुके हेमभूषिते ।
एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः ॥
सोऽधिरुह्य नरव्याघ्रः पादुके व्यवमुच्य च ।
प्रायच्छत्सुमहातेजा भरताय महात्मने ॥
स पादुके संप्रणम्य रामं वचनमब्रवीत् ।
चतुर्दश हि वर्षाणि जटाचीरधरो ह्यहम् ॥
फलमूलाशनो वीर भवेयं रघुनन्दन ।
तवागमनमाकाङ्क्षन्वसन्वै नगराद्बहिः ॥
तव पादुकयोर्न्यस्य राज्यतन्त्रं परंतप ।
चतुर्दशे हि संपूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम ॥
न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ।
तथेति च प्रतिज्ञाय तं परिष्वज्य सादरम् ॥
शत्रुघ्नं च परिष्वज्य वचनं चेदमब्रवीत् ।
मातरं रक्ष कैकेयीं मा रोषं कुरु तां प्रति ॥
मया च सीतया चैव शप्तोऽसि रघुनन्दन ।
इत्युक्त्वाश्रुपरीताक्षो भ्रातरं विससर्ज ह ॥
स पादुके ते भरतः स्वलंकृते
महोज्ज्वले संपरिगृह्य धर्मवित् ।
प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं
चकार चैवोत्तमनागमूर्धनि ॥
अथानुपूर्व्या प्रतिपूज्य तं जनं
गुरूंश्च मन्त्रीन्प्रकृतीस्तथानुजौ ।
व्यसर्जयद्राघववंशवर्धनः
स्थितः स्वधर्मे हिमवानिवाचलः ॥
तं मातरो बाष्पगृहीतकण्ठ्यो
दुःखेन नामन्त्रयितुं हि शेकुः ।
स चैव मातॄरभिवाद्य सर्वा
रुदन्कुटीं स्वां प्रविवेश रामः ॥

हेमन्तवर्णनम्

(रा० ३।१६।१–४२)

वसतस्तस्य तु सुखं राघवस्य महात्मनः।
शरद्व्यपाये हेमन्त ऋतुरिष्टः प्रवर्तत ।।
स कदाचित्प्रभातायां शर्वर्यां रघुनन्दनः ।।
प्रययावभिषेकार्थं रम्यां गोदावरीं नदीम् ।।
प्रह्वः कलशहस्तस्तु सीतया सह वीर्यवान् ।
पृष्ठतोऽनुव्रजन्भ्राता सौमित्रिरिदमब्रवीत् ।।
अयं स कालः संप्राप्तः प्रियो यस्ते प्रियंवद ।
अलंकृत इवाभाति येन संवत्सरः शुभः ।।
नीहारपरुषो लोकः पृथिवी सस्यमालिनी।
जलान्यनुपभोग्यानि सुभगो हव्यवाहनः ।।
नवाग्रयणपूजाभिरभ्यर्च्य पितृदेवताः।
कृताग्रयणकाः काले सन्तो विगतकल्मषाः ।।
प्राज्यकामा जनपदाः संपन्नतरगोरसाः ।
विचरन्ति महीपाला यात्रार्थं विजिगीषवः ।।
सेवमाने दृढं सूर्ये दिशमन्तकसेविताम् ।
विहीनतिलकेव स्त्री नोत्तरा दिक्प्रकाशते ।।
प्रकृत्या हिमकोशाढ्यो दूरसूर्यश्च सांप्रतम् ।
यथार्थनामा सुव्यक्तं हिमवान्हिमवान्गिरिः ।।
अत्यन्तसुखसंचारा मध्याह्ने स्पर्शतः सुखाः ।
दिवसाः सुभगादित्याश्छायासलिलदुर्भगाः ।।
मृदुसूर्याः सुनीहाराः पटुशीताः समाहिताः ।
शून्यारण्या हिमध्वस्ता दिवसा भान्ति सांप्रतम् ।।
निवृत्ताकाशशयनाः पुष्यनीता हिमारुणाः ।
शीतवृद्धतरायामास्त्रियामा यान्ति सांप्रतम् ।।

रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारारुणमण्डलः ।
निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥
ज्योत्स्ना तुषारमलिना पौर्णमास्यां न राजते ।
सीतेव चातपश्यामा लक्ष्यते न च शोभते ॥
प्रकृत्या शीतलस्पर्शो हिमविद्धश्च सांप्रतम् ।
प्रवाति पश्चिमो वायुः काले द्विगुणशीतलः ॥
बाष्पच्छन्नान्यरण्यानि यवगोधूमवन्ति च ।
शोभन्तेऽभ्युदिते सूर्ये नदद्भिः क्रौञ्चसारसैः ॥
खर्जूरपुष्पाकृतिभिः शिरोभिः पूर्णतण्डुलैः ।
शोभन्ते किंचिदालम्बाः शालयः कनकप्रभाः ॥
मयूरैरुपसर्पद्भिर्हिमनीहारसंवृतैः ।
दूरमप्युदितः सूर्यः शशांक इव लक्ष्यते ॥
आग्राह्यवीर्यः पूर्वाह्णे मध्याह्ने स्पर्शतः सुखः ।
संसक्तः किंचिदापाण्डुरातपः शोभते क्षितौ ॥
अवश्यायनिपातेन किंचित्प्रक्लिन्नशाद्वला ।
वनानां शोभते भूमिर्निविष्टतरुणातपा ॥
स्पृशन्सुविपुलं शीतमुदकं द्विरदः सुखम् ।
अत्यन्ततृषितो वन्यः प्रतिसंहरते करम् ॥
एते हि समुपासीना विहगा जलचारिणः ।
नावगाहन्ति सलिलमप्रगल्भा इवाहवम् ॥
अवश्यायतमोनद्धा नीहारतमसावृताः ।
प्रसुप्ता इव लक्ष्यन्ते विपुष्पा वनराजयः ॥
बाष्पसंछन्नसलिला रुतविज्ञेयसारसाः ।
हिमार्द्रवालुकास्तीरैः सरितो भान्ति सांप्रतम् ॥
तुषारपतनाच्चैव मृदुत्वाद्भास्करस्य च ।
शैत्यादगाग्रस्थमपि प्रायेण रसवज्जलम् ॥
जराझर्झरितैः पत्रैः शीर्णकेसरकर्णिकैः ।
नालशेषा हिमध्वस्ता न भान्ति कमलाकराः ॥
अस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्र काले दुःखसमन्वितः ।
तपश्चरति धर्मात्मा त्वद्भक्त्या भरतः पुरे ॥

त्यक्त्वा राज्यं च मानं च भोगांश्च विविधान्बहून् ।
तपस्वी नियताहारः शेते शीते महीतले ।।
सोऽपि वेलामिमां नूनमभिषेकार्थमुद्यतः ।
वृतः प्रकृतिभिर्नित्यं प्रयाति सरयूं नदीम् ।।
अत्यन्तसुखसंवृद्धः सुकुमारो हिमार्दितः ।
कथं त्वपररात्रेषु सरयूमवगाहते ।।
पद्मपत्रेक्षणः श्यामः श्रीमान्निरुदरो महान् ।
धर्मज्ञः सत्यवादी च ह्रीनिषेधो जितेन्द्रियः ।।
प्रियाभिभाषी मधुरो दीर्घबाहुररिन्दमः ।
संत्यज्य विविधान्सौख्यानार्यं सर्वात्मना श्रितः ।।
जितः स्वर्गस्तव भ्रात्रा भरतेन महात्मना ।
वनस्थमपि तापस्ये यस्त्वामनुविधीयते ।।
न पित्र्यमनुवर्तन्ते मातृकं द्विपदा इति ।
ख्यातो लोकप्रवादोऽयं भरतेनान्यथा कृतः ।।
भर्ता दशरथो यस्याः साधुश्च भरतः सुतः ।
कथं नु साम्बा कैकेयी तादृशी क्रूरदर्शिनी ।।
इत्येवं लक्ष्मणे वाक्यं स्नेहाद्वदति धार्मिके ।
परिवादं जनन्यास्तमसहन्राघवोऽब्रवीत् ।।
न तेऽम्बा मध्यमा तात गर्हितव्या कदाचन ।
तामेवेक्ष्वाकुनाथस्य भरतस्य कथां कुरु ।।
निश्चितैव हि मे बुद्धिर्वनवासे दृढव्रता ।
भरतस्नेहसंतप्ता बालिशीक्रियते पुनः ।।
संस्मराम्यस्य वाक्यानि प्रियाणि मधुराणि च ।
हृद्यान्यमृतकल्पानि मनःप्रह्लादनानि च ।।
कदा ह्यहं समेष्यामि भरतेन महात्मना ।
शत्रुघ्नेन च वीरेण त्वया च रघुनन्दन ।।
इत्येवं विलपंस्तत्र प्राप्य गोदावरीं नदीम् ।
चक्रेऽभिषेकं काकुत्स्थः सानुजः सह सीतया ।।
तर्पयित्वाथ सलिलैस्तैः पितॄन्दैवतानपि ।
स्तुवन्ति स्मोदितं सूर्यं देवताश्च तथानघाः ।।

कृताभिषेकः स रराज रामः
सीताद्वितीयः सह लक्ष्मणेन ।
कृताभिषेकस्त्वगराजपुत्र्या
रुद्रः सनन्दिर्भगवानिवेशः ।।

सीताहरणम्

(रा० ३।४६–४७, ४९)

तदासाद्य दशग्रीवः क्षिप्रमन्तरमास्थितः ।
अभिचक्राम वैदेहीं परिव्राजकरूपधृक् ।।
श्लक्ष्णकाषायसंवीतः शिखी छत्री उपानही ।
वामे चांसेऽवसज्याथ शुभे यष्टिकमण्डलू ।
परिव्राजकरूपेण वैदेहीमन्ववर्तत ।।
तामाससादातिबलो भ्रातृभ्यां रहितां वने ।
रहितां सूर्यचन्द्राभ्यां संध्यामिव महत्तमः ।।
तामपश्यत्ततो बालां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ।
रोहिणीं शशिना हीनां ग्रहवद्भृशदारुणः ।।
तमुग्रं पापकर्माणं जनस्थानगता द्रुमाः ।
संदृश्य न प्रकम्पन्ते न प्रवाति च मारुतः ।।
शीघ्रस्रोताश्च तं दृष्ट्वा वीक्षन्तं रक्तलोचनम् ।
स्तिमितं गन्तुमारेभे भयाद्गोदावरी नदी ।।
रामस्य त्वन्तरं प्रेप्सुर्दशग्रीवस्तदन्तरे ।
उपतस्थे च वैदेहीं भिक्षुरूपेण रावणः ।।
अभव्यो भव्यरूपेण भर्तारमनुशोचतीम् ।
अभ्यवर्तत वैदेहीं चित्रामिव शनैश्चरः ।।
सहसा भव्यरूपेण तृणैः कूप इवावृतः ।
अतिष्ठत्प्रेक्ष्य वैदेहीं रामपत्नीं यशस्विनीम् ।।
तिष्ठन्संप्रेक्ष्य च तदा पत्नीं रामस्य रावणः ।
शुभां रुचिरदन्तोष्ठीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
आसीनां पर्णशालायां बाष्पशोकाभिपीडिताम् ।।
स तां पद्मपलाशाक्षीं पीतकौशेयवासिनीम् ।
अभ्यगच्छत वैदेहीं हृष्टचेता निशाचरः ।।
दृष्ट्वा कामशराविद्धो ब्रह्मघोषमुदीरयन् ।

अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपः ।।
तामुत्तमां त्रिलोकानां पद्महीनामिव श्रियम् ।
विभ्राजमानां वपुषा रावणः प्रशशंस ह ।।
रौप्यकाञ्चनवर्णाभे पीतकौशेयवासिनि ।
कमलानां शुभां मालां पद्मिनीव च बिभ्रती ।।
ह्रीः श्रीः कीर्तिः शुभा लक्ष्मीरप्सरा वा शुभानने ।
भूतिर्वा त्वं वरारोहे रतिर्वा स्वैरचारिणी ।।
समाः शिखरिणः स्निग्धाः पाण्डुरा दशनास्तव ।
विशाले विमले नेत्रे रक्तान्ते कृष्णतारके ।।
विशालं जघनं पीनमूरू करिकरोपमौ ।
एतावुपचितौ वृत्तौ संहतौ संप्रगल्भितौ ।।
पीनोन्नतमुखौ कान्तौ स्निग्धतालफलोपमौ ।
मणिप्रवेकाभरणौ रुचिरौ ते पयोधरौ ।।
चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि ।
मनो हरसि मे रामे नदी कूलमिवाम्भसा ।।
करान्तमितमध्यासि सुकेशे संहतस्तनि ।
नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी न च किंनरी ।
नैवंरूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले ।।
रूपमग्र्यं च लोकेषु सौकुमार्यं वयश्च ते ।
इह वासश्च कान्तारे चित्तमुन्माथयन्ति मे ।।
सा प्रतिक्राम भद्रं ते न त्वं वस्तुमिहार्हसि ।
राक्षसानामयं वासो घोराणां कामरूपिणाम् ।।
प्रासादाग्राणि रम्याणि नगरोपवनानि च ।
संपन्नानि सुगन्धीनि युक्तान्याचरितुं त्वया ।।
वरं माल्यं वरं गन्धं वरं वस्त्रं च शोभने ।
भर्तारं च वरं मन्ये त्वद्युक्तमसितेक्षणे ।।
का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा शुचिस्मिते ।
वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे ।।
नेह गच्छन्ति गन्धर्वा न देवा न च किंनराः ।
राक्षसानामयं वासः कथं नु त्वमिहागता ।।

इति ध्यात्वा मुहूर्तं तु सीता वचनमब्रवीत् ।।
दुहिता जनकस्याहं मैथिलस्य महात्मनः।
सीता नाम्नास्मि भद्रं ते रामस्य महिषी प्रिया ।।
उषित्वा द्वादश समा इक्ष्वाकूणां निवेशने ।
भुञ्जाना मानुषान्भोगान्सर्वकामसमृद्धिनी ।।
तत्र त्रयोदशे वर्षे राजामन्त्रयत प्रभुः ।
अभिषेचयितुं रामं समेतो राजमन्त्रिभिः ।।
तस्मिन्संभ्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने ।
कैकेयी नाम भर्तारं ममार्या याचते वरम् ।।
परिगृह्य तु कैकेयी श्वशुरं सुकृतेन मे ।
मम प्रव्राजनं भर्तुर्भरतस्याभिषेचनम् ।
द्वावयाचत भर्तारं सत्यसंधं नृपोत्तमम् ।।
नाद्य भोक्ष्ये न च स्वप्स्ये न पास्ये न कदाचन ।
एष मे जीवितस्यान्तो रामो यदभिषिच्यते ।।
इति ब्रुवाणां कैकेयीं श्वशुरो मे स पार्थिवः ।
अयाचतार्थैरन्वर्थैर्न च याच्ञां चकार सा ।।
मम भर्ता महातेजा वयसा पञ्चविंशकः ।
अष्टादश हि वर्षाणि मम जन्मनि गण्यते ।।
रामेति प्रथितो लोके सत्यवाञ्शीलवाञ्शुचिः ।
विशालाक्षो महाबाहुः सर्वभूतहिते रतः ।।
कामार्तश्च महाराजः पिता दशरथः स्वयम् ।
कैकेय्याः प्रियकामार्थं तं रामं नाभ्यषेचयत् ।।
अभिषेकाय तु पितुः समीपं राममागतम् ।
कैकेयी मम भर्तारमित्युवाच द्रुतं वचः ।।
तव पित्रा समाज्ञप्तं ममेदं शृणु राघव ।
भरताय प्रदातव्यमिदं राज्यमकण्टकम् ।।
त्वया तु खलु वस्तव्यं नव वर्षाणि पञ्च च ।
वने प्रव्रज काकुत्स्थ पितरं मोचयानृतात् ।।
तथेत्युवाच तां रामः कैकेयीमकुतोभयः ।
चकार तद्वचः श्रुत्वा भर्ता मम दृढव्रतः ।।

दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात्सत्यं ब्रूयान्न चानृतम् ।
एतद्ब्राह्मण रामस्य व्रतं धृतमनुत्तमम् ।।
तस्य भ्राता तु वैमात्रो लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ।
रामस्य पुरुषव्याघ्रः सहायः समरेऽरिहा ।।
स भ्राता लक्ष्मणो नाम ब्रह्मचारी दृढव्रतः ।
अन्वगच्छद्धनुष्पाणिः प्रव्रजन्तं मया सह ।।
जटी तापसरूपेण मया सह सहानुजः ।
प्रविष्टो दण्डकारण्यं धर्मनित्यो दृढव्रतः ।
ते वयं प्रच्युता राज्यात्कैकेय्यास्तु कृते त्रयः ।।
विचराम द्विजश्रेष्ठ वनं गम्भीरमोजसा ।
समाश्वस मुहूर्तं तु शक्यं वस्तुमिह त्वया ।।
आगमिष्यति मे भर्ता वन्यमादाय पुष्कलम् ।
रुरून्गोधान्वराहांश्च हत्वादायामिषं बहु।।
स त्वं नाम च गोत्रं च कुलमाचक्ष्व तत्त्वतः ।
एकश्च दण्डकारण्ये किमर्थं चरसि द्विज ।।
एवं ब्रुवत्यां सीतायां रामपत्न्यां महाबलः ।
प्रत्युवाचोत्तरं तीव्रं रावणो राक्षसाधिपः ।।
येन वित्रासिता लोकाः सदेवासुरमानुषाः ।
अहं स रावणो नाम सीते रक्षोगणेश्वरः ।।
त्वां तु काञ्चनवर्णाभां दृष्ट्वा कौशेयवासिनीम् ।
रतिं स्वकेषु दारेषु नाधिगच्छाम्यनिन्दिते ।।
बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्ततः ।
सर्वासामेव भद्रं ते ममाग्रमहिषी भव ।।
लङ्का नाम समुद्रस्य मध्ये मम महापुरी ।
सागरेण परिक्षिप्ता निविष्टा गिरिमूर्धनि ।।
तत्र सीते मया सार्धं वनेषु विचरिष्यसि ।
न चास्य वनवासस्य स्पृहयिष्यसि भामिनि ।।
पञ्च दास्यः सहस्राणि सर्वाभरणभूषिताः ।
सीते परिचरिष्यन्ति भार्या भवसि मे यदि ।।
रावणेनैवमुक्ता तु कुपिता जनकात्मजा ।

प्रत्युवाचानवद्याङ्गी तमनादृत्य राक्षसम् ।।
महागिरिमिवाकम्प्यं महेन्द्रसदृशं पतिम् ।
महोदधिमिवाक्षोभ्यमहं राममनुव्रता ।।
सर्वलक्षणसंपन्नं न्यग्रोधपरिमण्डलम् ।
सत्यसंधं महाभागमहं राममनुव्रता ।।
महाबाहुं महोरस्कं सिंहविक्रान्तगामिनम् ।
नृसिंहं सिंहसंकाशमहं राममनुव्रता ।।
पूर्णचन्द्राननं रामं राजवत्सं जितेन्द्रियम् ।
पृथुकीर्तिं महाबाहुमहं राममनुव्रता ।।
त्वं पुनर्जम्बुकः सिंहीं मामिहेच्छसि दुर्लभाम् ।
नाहं शक्या त्वया स्प्रष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा ।।
पादपान्काञ्चनान्नूनं बहून्पश्यसि मन्दभाक् ।
राघवस्य प्रियां भार्यां यस्त्वमिच्छसि राक्षस ।।
क्षुधितस्य च सिंहस्य मृगशत्रोस्तरस्विनः ।
आशीविषस्य वदनाद्दंष्ट्रामादातुमिच्छसि ।
मन्दरं पर्वतश्रेष्ठं पाणिना हर्तुमिच्छसि ।
कालकूटं विषं पीत्वा स्वस्तिमान्गन्तुमिच्छसि ।।
अक्षि सूच्या प्रमृजसि जिह्वया लेढि च क्षुरम् ।
राघवस्य प्रियां भार्यामधिगन्तुं त्वमिच्छसि ।।
अवसज्य शिलां कण्ठे समुद्रं तर्तुमिच्छसि ।
सूर्याचन्द्रमसौ चोभौ पाणिभ्यां हर्तुमिच्छसि ।।
यो रामस्य प्रियां भार्यां प्रधर्षयितुमिच्छसि ।
अग्निं प्रज्वलितं दृष्ट्वा वस्त्रेणाहर्तुमिच्छसि ।।
कल्याणवृत्तां यो भार्यां रामस्याहर्तुमिच्छसि ।
अयोमुखानां शूलानां मध्ये चरितुमिच्छसि ।
रामस्य सदृशीं भार्यां योऽधिगन्तुं त्वमिच्छसि ।।
यदन्तरं सिंहसृगालयोर्वने
यदन्तरं स्यन्दनिकासमुद्रयोः ।
सुराग्र्यसौवीरकयोर्यदन्तरं
तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ।।

यदन्तरं काञ्चनसीसलोहयो-
र्यदन्तरं चन्दनवारिपंकयोः ।
यदन्तरं हस्तिबिडालयोर्वने
तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ॥
यदन्तरं वायसवैनतेययो-
र्यदन्तरं मद्गुमयूरयोरपि ।
यदन्तरं हंसकगृध्रयोर्वने
तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ॥
तस्मिन्सहस्राक्षसमप्रभावे
रामे स्थिते कार्मुकबाणपाणौ ।
हृतापि तेऽहं न जरां गमिष्ये
आज्यं यथा मक्षिकयावगीर्णम् ॥
इतीव तद्वाक्यमदुष्टभावा
सुदुष्टमुक्त्वा रजनीचरं तम् ।
गात्रप्रकम्पाद्व्यथिता बभूव
वातोद्धता सा कदलीव तन्वी ॥
तां वेपमानामुपलक्ष्य सीतां
स रावणो मृत्युसमप्रभावः ।
कुलं बलं नाम च कर्म चात्मनः
समाचचक्षे भयकारणार्थम् ॥
सीताया वचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् ।
हस्ते हस्तं समाहन्य चकार सुमहद्वपुः ॥
स मैथिलीं पुनर्वाक्यं बभाषे वाक्यकोविदः ।
नोन्मत्तया श्रुतौ मन्ये मम वीर्यपराक्रमौ ॥
उद्वहेयं भुजाभ्यां तु मेदिनीमम्बरे स्थितः ।
आपिबेयं समुद्रं च मृत्युं हन्यां रणे स्थितः ॥
अर्कं तुद्यां शरैस्तीक्ष्णैर्विभिन्द्यां हि महीतलम् ।
कामरूपेण उन्मत्ते पश्य मां कामरूपिणम् ॥
एवमुक्तवतस्तस्य रावणस्य शिखिप्रभे ।
क्रुद्धस्य हरिपर्यन्ते रक्ते नेत्रे बभूवतुः ॥

सद्यः सौम्यं परित्यज्य तीक्ष्णरूपं स रावणः ।
स्वं रूपं कालरूपाभं भेजे वैश्रवणानुजः ।।
संरक्तनयनः श्रीमांस्तप्तकाञ्चनभूषणः ।
क्रोधेन महताविष्टो नीलजीमूतसंनिभः ।।
दशास्यो विंशतिभुजो बभूव क्षणदाचरः ।
स परिव्राजकच्छद्म महाकायो विहाय तत् ।।
प्रतिपेदे स्वकं रूपं रावणो राक्षसाधिपः ।
रक्ताम्बरधरस्तस्थौ स्त्रीरत्नं प्रेक्ष्य मैथिलीम् ।।
स तामसितकेशान्तां भास्करस्य प्रभामिव ।
वसनाभरणोपेतां मैथिलीं रावणोऽब्रवीत् ।।
त्रिषु लोकेषु विख्यातं यदि भर्तारमिच्छसि ।
मामाश्रय वरारोहे तवाहं सदृशः पतिः ।।
मां भजस्व चिराय त्वमहं श्लाघ्यः पतिस्तव ।
नैव चाहं क्वचिद्भद्रे करिष्ये तव विप्रियम् ।।
त्यज्यतां मानुषो भावो मयि भावः प्रणीयताम् ।
राज्याच्च्युतमसिद्धार्थं रामं परिमितायुषम् ।
कैर्गुणैरनुरक्तासि मूढे पण्डितमानिनि ।।
यः स्त्रियो वचनाद्राज्यं विहाय ससुहृज्जनम् ।
अस्मिन्व्यालानुचरिते वने वसति दुर्मतिः ।।
इत्युक्त्वा मैथिलीं वाक्यं प्रियार्हां प्रियवादिनीम् ।।
अभिगम्य सुदुष्टात्मा राक्षसः काममोहितः ।
जग्राह रावणः सीतां बुधः खे रोहिणीमिव ।।
वामेन सीतां पद्माक्षीं मूर्धजेषु करेण सः ।
ऊर्वोस्तु दक्षिणेनैव परिजग्राह पाणिना ।।
तं दृष्ट्वा गिरिश्रृङ्गाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाभुजम् ।
प्राद्रवन्मृत्युसंकाशं भयार्ता वनदेवताः ।।
स च मायामयो दिव्यः खरयुक्तः खरस्वनः ।
प्रत्यदृश्यत हेमाङ्गो रावणस्य महारथः ।।
ततस्तां परुषैर्वाक्यैरभितर्ज्य महास्वनः ।
अंकेनादाय वैदेहीं रथमारोहयत्तदा ।।

सा गृहीतातिचुक्रोश रावणेन यशस्विनी ।
रामेति सीता दुःखार्ता रामं दूरं गतं वने ।।
तामकामां स कामार्तः पन्नगेन्द्रवधूमिव ।
विचेष्टमानामादाय उत्पपाताथ रावणः ।।
ततः सा राक्षसेन्द्रेण ह्रियमाणा विहायसा ।
भृशं चुक्रोश मत्तेव भ्रान्तचित्ता यथातुरा ।।
हा लक्ष्मण महाबाहो गुरुचित्तप्रसादक ।
ह्रियमाणां न जानीषे रक्षसा कामरूपिणा ।।
जीवितं सुखमर्थं च धर्महेतोः परित्यजन् ।
ह्रियमाणामधर्मेण मां राघव न पश्यसि ।।
ननु नामाविनीतानां विनेतासि परंतप ।
कथमेवंविधं पापं न त्वं शाधि हि रावणम् ।।
ननु सद्योऽविनीतस्य दृश्यते कर्मणः फलम् ।
कालोऽप्यङ्गीभवत्यत्र सस्यानामिव पक्तये ।।
त्वं कर्म कृतवानेतत्कालोपहतचेतनः ।
जीवितान्तकरं घोरं रामाद्व्यसनमाप्नुहि ।।
हन्तेदानीं सकामा तु कैकेयी बान्धवैः सह ।
ह्रियेयं धर्मकामस्य धर्मपत्नी यशस्विनः ।।
आमन्त्रये जनस्थानं कर्णिकारांश्च पुष्पितान् ।
क्षिप्रं रामाय शंसध्वं सीतां हरति रावणः ।।
माल्यवन्तं शिखरिणं वन्दे प्रस्रवणं गिरिम् ।।
क्षिप्रं रामाय शंसध्वं सीतां हरति रावणः ।।
हंससारससंघुष्टां वन्दे गोदावरीं नदीम् ।
क्षिप्रं रामाय शंसध्वं सीतां हरति रावणः ।।
दैवतानि च यान्यस्मिन्वने विविधपादपे ।
नमस्करोम्यहं तेभ्यो भर्तुः शंसत मां हृताम् ।।
यानि कानिचिदप्यत्र सत्त्वानि विविधानि च ।
सर्वाणि शरणं यामि मृगपक्षिगणानि वै ।।
ह्रियमाणां प्रियां भर्तुः प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ।
विवशा ते हृता सीता रावणेनेति शंसत ।।

विदित्वा तु महाबाहुरमुत्रापि महाबलः ।
आनेष्यति पराक्रम्य वैवस्वतहृतामपि ।।
सा तदा करुणा वाचो विलपन्ती सुदुःखिता ।
वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्शायतलोचना ।।
सा तमुद्वीक्ष्य सुश्रोणी रावणस्य वशंगता ।
समाक्रन्दद्भयपरा दुःखोपहतया गिरा ।।
जटायो पश्य मामार्य ह्रियमाणामनाथवत् ।
अनेन राक्षसेन्द्रेण करुणं पापकर्मणा ।।
नैष वारयितुं शक्यस्त्वया क्रूरो निशाचरः ।
सत्त्ववाञ्जितकाशी च सायुधश्चैव दुर्मतिः ।।
रामाय तु यथातत्त्वं जटायो हरणं मम ।
लक्ष्मणाय च तत्सर्वमाख्यातव्यमशेषतः ।।

सीतान्वेषणम्

(रा० ३।६०—६१)

भृशमाव्रजमानस्य तस्याधोवामलोचनम् ।
प्रास्फुरच्चास्खलद्रामो वेपथुश्चास्य जायते ।।
उपालक्ष्य निमित्तानि सोऽशुभानि मुहुर्मुहुः ।
अपि क्षेमं तु सीताया इति वै व्याजहार ह ।।
त्वरमाणो जगामाथ सीतादर्शनलालसः ।
शून्यमावसथं दृष्ट्वा बभूवोद्विग्नमानसः ।।
उद्भ्रमन्निव वेगेन विक्षिपन्रघुनन्दनः ।
तत्र तत्रोटजस्थानमभिवीक्ष्य समन्ततः ।।
ददर्श पर्णशालां च सीतया रहितां तदा ।
श्रिया विरहितां ध्वस्तां हेमन्ते पद्मिनीमिव ।।
रुदन्तमिव वृक्षैश्च ग्लानपुष्पमृगद्विजम् ।
श्रिया विहीनं विध्वस्तं संत्यक्तं वनदैवतैः ।।
विप्रकीर्णाजिनकुशं विप्रविद्धबृसीकटम् ।
दृष्ट्वा शून्योटजस्थानं विललाप पुनः पुनः ।।
हृता मृता वा नष्टा वा भक्षिता वा भविष्यति ।
निलीनाप्यथवा भीरुरथवा वनमाश्रिता ।।
वृक्षाद्वृक्षं प्रधावन्स गिरींश्चापि नदीनदम् ।
बभ्राम विलपन्रामः शोकपङ्कार्णवाप्लुतः ।।
अस्ति कच्चित्त्वया दृष्टा सा कदम्बप्रिया प्रिया ।
कदम्ब यदि जानीषे शंस सीतां शुभाननाम् ।।
स्निग्धपल्लवसंकाशां पीतकौशेयवासिनीम् ।
शंसस्व यदि सा दृष्टा बिल्व बिल्वोपमस्तनी ।।
अथवार्जुन शंस त्वं प्रियां तामर्जुनप्रियाम् ।
जनकस्य सुता तन्वी यदि जीवति वा न वा ।।
ककुभः ककुभोरूं तां व्यक्तं जानाति मैथिलीम् ।
लतापल्लवपुष्पाढ्यो भाति ह्येष वनस्पतिः ।।

भ्रमरैरुपगीतश्च यथा द्रुमवरो ह्यसि ।
एष व्यक्तं विजानाति तिलकस्तिलकप्रियाम् ।।
अशोक शोकापनुद शोकोपहतचेतनम् ।
त्वन्नामानं कुरु क्षिप्रं प्रियासंदर्शनेन माम् ।।
यदि ताल त्वया दृष्टा पक्वतालोपमस्तनी ।
कथयस्व वरारोहां कारुण्यं यदि ते मयि ।।
यदि दृष्टा त्वया जम्बो जाम्बूनदसमप्रभा ।
प्रियां यदि विजानासि निःशङ्कं कथयस्व मे ।
अहो त्वं कर्णिकाराद्य पुष्पितः शोभसे भृशम् ।
कर्णिकारप्रियां साध्वीं शंस दृष्टा यदि प्रिया ।
चूतनीपमहासालान्पनसान्कुररांस्तथा ।
दाडिमानपि तान्गत्वा दृष्ट्वा रामो महायशाः ।।
बकुलानथ पुंनागांश्चन्दनान्केतकांस्तथा ।
पृच्छन्रामो वने भ्रान्त उन्मत्त इव लक्ष्यते ।।
अथवा मृगशावाक्षीं मृग जानासि मैथिलीम् ।
मृगविप्रेक्षणी कान्ता मृगीभिः सहिता भवेत् ।।
गज सा गजनासोरूर्यदि दृष्टा त्वया भवेत् ।
तां मन्ये विदितां तुभ्यमाख्याहि वरवारण ।
शार्दूल यदि सा दृष्टा प्रिया चन्द्रनिभानना ।
मैथिली मम विस्रब्धः कथयस्व न ते भयम् ।।
किं धावसि प्रिये नूनं दृष्टासि कमलेक्षणे ।
वृक्षैराच्छाद्य चात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे ।।
तिष्ठ तिष्ठ वरारोहे न तेऽस्ति करुणा मयि ।
नात्यर्थं हास्यशीलासि किमर्थं मामुपेक्षसे ।।
पीतकौशेयकेनासि सूचिता वरवर्णिनि ।
धावन्त्यपि मया दृष्टा तिष्ठ यद्यस्ति सौहृदम् ।।
नैव सा नूनमथवा हिंसिता चारुहासिनी ।
कृच्छ्रं प्राप्तं हि मां नूनं यथापेक्षितुमर्हति ।।
व्यक्तं सा भक्षिता बाला राक्षसैः पिशिताशनैः ।
विभज्याङ्गानि सर्वाणि मया विरहिता प्रिया ।।

नूनं तच्छुभदन्तोष्ठं सुनासं शुभकुण्डलम् ।
पूर्णचन्द्रनिभं ग्रस्तं मुखं निष्प्रभतां गतम् ।।
सा हि चन्दनवर्णाभा ग्रीवा ग्रैवेयकोचिता ।
कोमला विलपन्त्यास्तु कान्ताया भक्षिता शुभा ।।
नूनं विक्षिप्यमाणौ तौ बाहू पल्लवकोमलौ ।
भक्षितौ वेपमानाग्रौ सहस्ताभरणाङ्गदौ ।।
मया विरहिता बाला रक्षसां भक्षणाय वै ।
सार्थेनेव परित्यक्ता भक्षिता बहुबान्धवा ।।
हा लक्ष्मण महाबाहो पश्यसे त्वं प्रियां क्वचित् ।
हा प्रिये क्व गता भद्रे हा सीतेति पुनः पुनः ।।
इत्येवं विलपन्रामः परिधावन्वनाद्वनम् ।
क्वचिदुद्भ्रमते योगात्क्वचिद्विभ्रमते बलात् ।
क्वचिन्मत्त इवाभाति कान्तान्वेषणतत्परः ।।
स वनानि नदीः शैलान्गिरिप्रस्रवणानि च ।
काननानि च वेगेन भ्रमत्यपरिसंस्थितः ।।
तदा स गत्वा विपुलं महद्वनं
परीत्य सर्वं त्वथ मैथिलीं प्रति ।
अनिष्ठिताशः स चकार मार्गणे
पुनः प्रियायाः परमं परिश्रमम् ।।
दृष्ट्वाश्रमपदं शून्यं रामो दशरथात्मजः ।
रहितां पर्णशालां च प्रविद्धान्यासनानि च ।।
अदृष्ट्वा तत्र वैदेहीं संनिरीक्ष्य च सर्वशः ।
उवाच रामः प्राक्रुश्य प्रगृह्य रुचिरौ भुजौ ।।
क्व नु लक्ष्मण वैदेही कं वा देशमितो गता ।
केनाहृता वा सौमित्रे भक्षिता केन वा प्रिया ।।
वृक्षेणावार्य यदि मां सीते हसितुमिच्छसि ।
अलं ते हसितेनाद्य मां भजस्व सुदुःखितम् ।।
यैः परिक्रीडसे सीते विश्वस्तैर्मृगपोतकैः ।
एते हीनास्त्वया सौम्ये ध्यायन्त्यस्राविलेक्षणाः ।।
सीतया रहितोऽहं वै न हि जीवामि लक्ष्मण ।

वृतं शोकेन महता सीताहरणजेन माम् ॥
परलोके महाराजो नूनं द्रक्ष्यति मे पिता ।
कथं प्रतिज्ञां संश्रुत्य मया त्वमभियोजितः ॥
अपूरयित्वा तं कालं मत्सकाशमिहागतः ।
कामवृत्तमनार्यं वा मृषावादिनमेव च ।
धिक्त्वामिति परे लोके व्यक्तं वक्ष्यति मे पिता ॥
विवशं शोकसंतप्तं दीनं भग्नमनोरथम् ।
मामिहोत्सृज्य करुणं कीर्तिर्नरमिवानृजुम् ॥
क्व गच्छसि वरारोहे मां मोत्सृज सुमध्यमे ।
त्वया विरहितश्चाहं त्यक्ष्ये जीवितमात्मनः ॥
इतीव विलपन्रामः सीतादर्शनलालसः ।
न ददर्श सुदुःखार्तो राघवो जनकात्मजाम् ॥
अनासादयमानं तं सीतां शोकपरायणम् ।
पङ्कमासाद्य विपुलं सीदन्तमिव कुञ्जरम् ।
लक्ष्मणो राममत्यर्थमुवाच हितकाम्यया ॥
मा विषादं महाबुद्धे कुरु यत्नं मया सह ।
इदं गिरिवरं वीर बहुकन्दरशोभितम् ॥
प्रियकाननसंचारा वनोन्मत्ता च मैथिली ।
सा वनं वा प्रविष्टा स्यान्नलिनीं वा सुपुष्पिताम् ॥
सरितं वापि संप्राप्ता मीनवञ्जुलसेविताम् ।
स्नातुकामा निलीना स्याद्धासकामा वने क्वचित् ॥
वित्रासयितुकामा वा लीना स्यात्कानने क्वचित् ॥
जिज्ञासमाना वैदेही त्वां मां च पुरुषर्षभ ।
तस्या ह्यन्वेषणे श्रीमन्क्षिप्रमेव यतावहे ॥
वनं सर्वं विचिनुवो यत्र सा जनकात्मजा ।
मन्यसे यदि काकुत्स्थ मा स्म शोके मनः कृथाः ॥
एवमुक्तः स सौहार्दाल्लक्ष्मणेन समाहितः ।
सह सौमित्रिणा रामो विचेतुमुपचक्रमे ॥
तौ वनानि गिरींश्चैव सरितश्च सरांसि च ।
निखिलेन विचिन्वन्तौ सीतां दशरथात्मजौ ॥

तस्य शैलस्य सानूनि शिलाश्च शिखराणि च ।
निखिलेन विचिन्वन्तौ नैव तामभिजग्मतुः ।।
विचित्य सर्वतः शैलं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
नेह पश्यामि सौमित्रे वैदेहीं पर्वते शुभाम् ।।
ततो दुःखाभिसंतप्तो लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ।
विचरन्दण्डकारण्यं भ्रातरं दीप्ततेजसम् ।।
प्राप्स्यसे त्वं महाप्राज्ञ मैथिलीं जनकात्मजाम् ।
यथा विष्णुर्महाबाहुर्बलिं बद्ध्वा महीमिमाम् ।।
एवमुक्तस्तु वीरेण लक्ष्मणेन स राघवः ।
उवाच दीनया वाचा दुःखाभिहतचेतनः ।।
वनं सुविचितं सर्वं पद्मिन्यः फुल्लपङ्कजाः ।
गिरिश्चायं महाप्राज्ञ बहुकन्दरनिर्झरः ।
न हि पश्यामि वैदेहीं प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ।।
एवं स विलपन्रामः सीताहरणकर्शितः ।
दीनः शोकसमाविष्टो मुहूर्तं विह्वलोऽभवत् ।।
स विह्वलितसर्वाङ्गो गतबुद्धिर्विचेतनः ।
विषसादातुरो दीनो निःश्वस्याशीतमायतम् ।।
बहुशः स तु निःश्वस्य रामो राजीवलोचनः ।
हा प्रियेति विचुक्रोश बहुशो बाष्पगद्गदः ।।
तं सान्त्वयामास ततो लक्ष्मणः प्रियबान्धवम् ।
बहुप्रकारं शोकार्तः प्रश्रितः प्रश्रिताञ्जलिः ।।
अनादृत्य तु तद्वाक्यं लक्ष्मणोष्ठपुटच्युतम् ।
अपश्यंस्तां प्रियां सीतां प्राक्रोशत्स पुनः पुनः ।।

रामविलापः

(रा० ३।६३)

स राजपुत्रः प्रियया विहीनः
शोकेन मोहेन च पीड्यमानः।
विषादयन्भ्रातरमार्तरूपो
भूयो विषादं प्रविवेश तीव्रम् ।।
स लक्ष्मणं शोकवशाभिपन्नं
शोके निमग्नो विपुले तु रामः।
उवाच वाक्यं व्यसनानुरूप-
मुष्णं विनिःश्वस्य रुदन्सशोकम् ।।
न मद्विधो दुष्कृतकर्मकारी
मन्ये द्वितीयोऽस्ति वसुंधरायाम् ।
शोकानुशोको हि परंपराया
मामेति भिन्दन्हृदयं मनश्च ।।
पूर्वं मया नूनमभीप्सितानि
पापानि कर्माण्यसकृत्कृतानि ।
तत्रायमद्यापतितो विपाको
दुःखेन दुःखं यदहं विशामि ।।
राज्यप्रणाशः स्वजनैर्वियोगः
पितुर्विनाशो जननीवियोगः ।
सर्वाणि मे लक्ष्मण शोकवेग-
मापूरयन्ति प्रविचिन्तितानि ।।
सर्वं तु दुःखं मम लक्ष्मणेदं
शान्तं शरीरे वनमेत्य क्लेशम् ।
सीतावियोगात्पुनरभ्युदीर्णं
काष्ठैरिवाग्निः सहसोपदीप्तः ।।
सा नूनमार्या मम राक्षसेन
ह्यभ्याहृता खं समुपेत्य भीरुः ।

अप्यस्वरं सुस्वरविप्रलापा
भयेन विक्रन्दितवत्यभीक्ष्णम् ।।
तौ लोहितस्य प्रियदर्शनस्य
सदोचितावुत्तमचन्दनस्य ।
वृत्तौ स्तनौ शोणितपङ्कदिग्धौ
नूनं प्रियाया मम नाभिपातः ।।
तच्छ्लक्ष्णसुव्यक्तमृदुप्रलापं
तस्या मुखं कुञ्चितकेशभारम् ।
रक्षोवशं नूनमुपागताया
न भ्राजते राहुमुखे यथेन्दुः ।।
तां हारपाशस्य सदोचितान्तां
ग्रीवां प्रियाया मम सुव्रतायाः ।
रक्षांसि नूनं परिपीतवन्ति
शून्ये हि भित्त्वा रुधिराशनानि ।।
मया विहीना विजने वने सा
रक्षोभिरावृत्य विकृष्यमाणा ।
नूनं विनादं कुररीव दीना
सा मुक्तवत्यायतकान्तनेत्रा ।।
अस्मिन्मया सार्धमुदारशीला
शिलातले पूर्वमुपोपविष्टा ।
कान्तस्मिता लक्ष्मण जातहासा
त्वामाह सीता बहुवाक्यजातम् ।।
गोदावरीयं सरितां वरिष्ठा
प्रिया प्रियाया मम नित्यकालम् ।
अप्यत्र गच्छेदिति चिन्तयामि
नैकाकिनी याति हि सा कदाचित् ।।
पद्मानना पद्मपलाशनेत्रा
पद्मानि वानेतुमभिप्रयाता ।
तदप्ययुक्तं न हि सा कदाचि-
न्मया विना गच्छति पङ्कजानि ।।

कामं त्विदं पुष्पितवृक्षषण्डं
नानाविधैः पक्षिगणैरुपेतम् ।
वनं प्रयाता नु तदप्ययुक्त-
मेकाकिनी सातिबिभेति भीरुः ।।
आदित्य भो लोककृताकृतज्ञ
लोकस्य सत्यानृतकर्मसाक्षिन् ।
मम प्रिया सा क्व गता हृता वा
शंसस्व मे शोकहतस्य सर्वम् ।।
लोकेषु सर्वेषु न नास्ति किंचि-
द्यत्तेन नित्यं विदितं भवेत्तत् ।
शंसस्व वायो कुलपालिनीं तां
मृता हृता वा पथि वर्तते वा ।।
इतीव तं शोकविधेयदेहं
रामं विसंज्ञं विलपन्तमेव ।
उवाच सौमित्रिरदीनसत्त्वो
न्याय्ये स्थितः कालयुतं च वाक्यम् ।।
शोकं विसृज्याद्य धृतिं भजस्व
सोत्साहता चास्तु विमार्गणेऽस्याः ।
उत्साहवन्तो हि नरा न लोके
सीदन्ति कर्मस्वतिदुष्करेषु ।।
इतीव सौमित्रिमुदग्रपौरुषं
ब्रुवन्तमार्तं रघुवंशसत्तमः ।
न चिन्तयामास धृतिं विमुक्तवा-
न्पुनश्च दुःखं महदप्युपागमत् ।।

माल्यवत्पर्वते वर्षागमः

(रा० ४।२८।१–६४)

स तदा वालिनं हत्वा सुग्रीवमभिषिच्य च ।
वसन्माल्यवतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥
अयं स कालः संप्राप्तः समयोऽद्य जलागमः ।
संपश्य त्वं नभो मेघैः संवृतं गिरिसंनिभैः ॥
नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः ।
पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ॥
शक्यमम्बरमारुह्य मेघसोपानपंक्तिभिः ।
कुटजार्जुनमालाभिरलंकर्तुं दिवाकरः ॥
संध्यारागोत्थितैस्ताम्रैरन्तेष्वपि च पाण्डुभिः ।
स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बद्धव्रणमिवाम्बरम् ॥
मन्दमारुतनिःश्वासं संध्याचन्दनरञ्जितम् ।
आपाण्डुजलदं भाति कामातुरमिवाम्बरम् ॥
एषा घर्मपरिक्लिष्टा नववारिपरिप्लुता ।
सीतेव शोकसंतप्ता मही बाष्पं विमुञ्चति ॥
मेघोदरविनिर्मुक्ताः कर्पूरदलशीतलाः ।
शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः केतकगन्धिनः ॥
एष फुल्लार्जुनः शैलः केतकैरभिवासितः ।
सुग्रीव इव शान्तारिर्धाराभिरभिषिच्यते ॥
मेघकृष्णाजिनधरा धारायज्ञोपवीतिनः ।
मारुतापूरितगुहाः प्राधीता इव पर्वताः ॥
कशाभिरिव हैमीभिर्विद्युद्भिरभिताडितम् ।
अन्तस्तनितनिर्घोषं सवेदनमिवाम्बरम् ॥
नीलमेघाश्रिता विद्युत्स्फुरन्ती प्रतिभाति मे ।
स्फुरन्ती रावणस्याङ्के वैदेहीव तपस्विनी ॥
इमास्ता मन्मथवतां हिताः प्रतिहता दिशः ।

अनुलिप्ता इव घनैर्नष्टग्रहनिशाकराः ।।
क्वचिद्बाष्पाभिसंरुद्धान्वर्षागमसमुत्सुकान् ।
कुटजान्पश्य सौमित्रे पुष्पितान्गिरिसानुषु ।
मम शोकाभिभूतस्य कामसंदीपनान्स्थितान् ।।
रजः प्रशान्तं स हिमोऽद्य वायु-
र्निदाघदोषप्रसराः प्रशान्ताः ।
स्थिता हि यात्रा वसुधाधिपानां
प्रवासिनो यान्ति नराः स्वदेशान् ।।
संप्रस्थिता मानसवासलुब्धाः
प्रियान्विताः संप्रति चक्रवाकाः ।
अभीक्ष्णवर्षोदकविक्षतेषु
यानानि मार्गेषु न संपतन्ति ।।
क्वचित्प्रकाशं क्वचिदप्रकाशं
नभः प्रकीर्णाम्बुधरं विभाति ।
क्वचित्क्वचित्पर्वतसंनिरुद्धं
रूपं यथा शान्तमहार्णवस्य ।।
व्यामिश्रितं सर्जकदम्बपुष्पै-
र्नवं जलं पर्वतधातुताम्रम् ।
मयूरकेकाभिरनुप्रयातं
शैलापगाः शीघ्रतरं वहन्ति ।।
रसाकुलं षट्पदसंनिकाशं
प्रभुज्यते जम्बुफलं प्रकामम् ।
अनेकवर्णं पवनावधूतं
भूमौ पतत्याम्रफलं विपक्वम् ।।
विद्युत्पताकाः सबलाकमालाः
शैलेन्द्रकूटाकृतिसंनिकाशाः ।
गर्जन्ति मेघाः समुदीर्णनादा
मत्ता गजेन्द्रा इव संयुगस्थाः ।।
वर्षोदकाप्यायितशाद्वलानि
प्रवृत्तनृत्तोत्सवबर्हिणानि ।

वनानि निर्वृष्टबलाहकानि
पश्यापराह्णेष्वधिकं विभान्ति ।।
समुद्वहन्तः सलिलातिभारं
बलाकिनो वारिधरा नदन्तः ।
महत्सु शृङ्गेषु महीधराणां
विश्रम्य विश्रम्य पुनः प्रयान्ति ।।
मेघाभिकामा परिसंपतन्ती
संमोदिता भाति बलाकपंक्तिः ।
वातावधूता वरपौण्डरीकी
लम्बेव माला रुचिराम्बरस्य ।।
बालेन्द्रगोपान्तरचित्रितेन
विभाति भूमिर्नवशाद्वलेन ।
गात्रानुपृक्तेन शुकप्रभेण
नारीव लाक्षोक्षितकम्बलेन ।।
निद्रा शनैः केशवमभ्युपैति
द्रुतं नदी सागरमभ्युपैति ।
हृष्टा बलाका घनमभ्युपैति
कान्ता सकामा प्रियमभ्युपैति ।।
जाता वनान्ताः शिखिसुप्रनृत्ता
जाताः कदम्बाः सकदम्बशाखाः ।
जाता वृषा गोषु समानकामा
जाता मही सस्यवनाभिरामा ।।
वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति
ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्वसन्ति ।
नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः
प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवङ्गमाः ।।
प्रहर्षिताः केतकिपुष्पगन्ध-
माघ्राय मत्ता वननिर्झरेषु ।
प्रपातशब्दाकुलिता गजेन्द्राः
सार्धं मयूरैः समदा नदन्ति ।।

धारानिपातैरभिहन्यमानाः
कदम्बशाखासु विलम्बमानाः ।
क्षणार्जितं पुष्परसावगाढं
शनैर्मदं षट्चरणास्त्यजन्ति ॥
अङ्गारचूर्णोत्करसंनिकाशैः
फलैः सुपर्याप्तरसैः समृद्धैः ।
जम्बूद्रुमाणां प्रविभान्ति शाखा
निपीयमाना इव षट्पदौघैः ॥
तडित्पताकाभिरलंकृताना-
मुदीर्णगम्भीरमहारवाणाम् ।
विभान्ति रूपाणि बलाहकानां
रणोत्सुकानामिव वारणानाम् ॥
मार्गानुगः शैलवनानुसारी
संप्रस्थितो मेघरवं निशम्य ।
युद्धाभिकामः प्रतिनादशङ्की
मत्तो गजेन्द्रः प्रतिसंनिवृत्तः ॥
क्वचित्प्रगीता इव षट्पदौघैः
क्वचित्प्रनृत्ता इव नीलकण्ठैः ।
क्वचित्प्रमत्ता इव वारणेन्द्रै-
र्विभान्त्यनेकाश्रयिणो वनान्ताः ॥
कदम्बसर्जार्जुनकन्दलाढ्या
वनान्तभूमिर्मधुवारिपूर्णा ।
मयूरमत्ताभिरुतप्रनृत्तै-
रापानभूमिप्रतिमा विभाति ॥
मुक्तासमाभं सलिलं पतद्वै
सुनिर्मलं पत्रपुटेषु लग्नम् ।
हृष्टा विवर्णच्छदना विहङ्गाः
सुरेन्द्रदत्तं तृषिताः पिबन्ति ॥
षट्पादतन्त्रीमधुराभिधानं
प्लवङ्गमोदीरितकण्ठतालम् ।

आविष्कृतं मघमृदङ्गनादै-
र्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम् ।।
क्वचित्प्रनृत्तैः क्वचिदुन्नदद्भिः
क्वचिच्च वृक्षाग्रनिषण्णकायैः ।
व्यालम्बबर्हाभरणैर्मयूरै-
र्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम् ।।
स्वनैर्घनानां प्लवगाः प्रबुद्धा
विहाय निद्रां चिरसंनिरुद्धाम् ।
अनेकरूपाकृतिवर्णनादा
नवाम्बुधाराभिहता नदन्ति ।।
नद्यः समुद्वाहितचक्रवाका-
स्तटानि शीर्णान्यपवाहयित्वा ।
दृप्ता नवप्रावृतपूर्णभोगा-
द्रुतं स्वभर्तारमुपोपयन्ति ।।
नीलेषु नीला नववारिपूर्णा
मेघेषु मेघाः प्रतिभान्ति सक्ताः ।
दवाग्निदग्धेषु दवाग्निदग्धाः
शैलेषु शैला इव बद्धमूलाः ।।
प्रमत्तसंनादितबर्हिणानि
सशक्रगोपाकुलशाद्वलानि ।
चरन्ति नीपार्जुनवासितानि
गजाः सुरम्याणि वनान्तराणि ।।
नवाम्बुधाराहतकेसराणि
ध्रुवं परिष्वज्य सरोरुहाणि ।
कदम्बपुष्पाणि सकेसराणि
नवानि हृष्टा भ्रमराः पिबन्ति ।।
मत्ता गजेन्द्रा मुदिता गवेन्द्रा
वनेषु विक्रान्ततरा मृगेन्द्राः ।
रम्या नगेन्द्रा निभृता नरेन्द्राः
प्रक्रीडितो वारिधरैः सुरेन्द्रः ।।

मेघाः समुद्भूतसमुद्रनादा
महाजलौघैर्गगनावलम्बाः ।
नदीस्तटाकानि सरांसि वापी-
र्महीं च कृत्स्नामपवाहयन्ति ।।
वर्षप्रवेगा विपुलाः पतन्ति
प्रवान्ति वाताः समुदीर्णवेगाः।
प्रनष्टकूलाः प्रवहन्ति शीघ्रं
नद्यो जलं विप्रतिपन्नमार्गाः ।।
नरैर्नरेन्द्रा इव पर्वतेन्द्राः
सुरेन्द्रनीतैः पवनोपनीतैः ।
घनाम्बुकुम्भैरभिषिच्यमाना
रूपं श्रियं स्वामिव दर्शयन्ति ।।
घनोपगूढं गगनं न तारा
न भास्करो दर्शनमभ्युपैति ।
नवैर्जलौघैर्धरणी वितृप्ता
तमोविलिप्ता न दिशः प्रकाशाः ।।
महान्ति कूटानि महीधराणां
धाराविधौतान्यधिकं विभान्ति ।
महाप्रमाणैर्विपुलैः प्रपातै-
र्मुक्ताकलापैरिव लम्बमानैः ।।
शैलोपलप्रस्खलमानवेगाः
शैलोत्तमानां विपुलाः प्रपाताः ।
गुहासु संनादितबर्हिणासु
हारा विकीर्यन्त इवावभान्ति ।।
शीघ्रं प्रवेगा विपुलाः प्रपाता
निर्धौतशृङ्गोपतला गिरीणाम् ।
मुक्ताकलापप्रतिमाः पतन्तो
महागुहोत्सङ्गतलैर्ध्रियन्ते ।।
सुरतामर्दविच्छिन्नाः स्वर्गस्त्रीहारमौक्तिकाः ।
पतन्ति चातुला दिक्षु तोयधाराः समन्ततः ।।

विलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पङ्कजैः ।
विकसन्त्या च मालत्या गतोऽस्तं ज्ञायते रविः ।।
वृत्ता यात्रा नरेन्द्राणां सेना पथ्येव वर्तते ।
वैराणि चैव मार्गाश्च सलिलेन समीकृताः ।।
मासि प्रौष्ठपदे ब्रह्म ब्राह्मणानां विवक्षताम् ।
अयमध्यायसमयः सामगानामुपस्थितः ।।
विकृत्तकर्मायतनो नूनं संचितसंचयः ।।
आषाढीमभ्युपगतो भरतः कोशलाधिपः ।।
नूनमापूर्यमाणायाः सरय्वा वर्धते रयः ।
मां समीक्ष्य समायान्तमयोध्याया इव स्वनः ।।
इमाः स्फीतगुणा वर्षाः सुग्रीवः सुखमश्नुते ।
विजितारिः सदारश्च राज्ये महति च स्थितः ।।
अहं तु हृतदारश्च राज्याच्च महतश्च्युतः ।
नदीकूलमिव क्लिन्नमवसीदामि लक्ष्मण ।।
शोकश्च मम विस्तीर्णो वर्षाश्च भृशदुर्गमाः ।
रावणश्च महाञ्छत्रुरपारः प्रतिभाति मे ।।
अयात्रां चैव दृष्ट्वेमां मार्गाश्च भृशदुर्गमान् ।।
प्रणते चैव सुग्रीवे न मया किंचिदीरितम् ।।
अपि चापि परिक्लिष्टं चिराद्दारैः समागतम् ।
आत्मकार्यगरीयस्त्वाद्वक्तुं नेच्छामि वानरम् ।।
स्वयमेव हि विश्रम्य ज्ञात्वा कालमुपागतम् ।
उपकारं च सुग्रीवो वेत्स्यते नात्र संशयः ।।
तस्मात्कालप्रतीक्षोऽहं स्थितोऽस्मि शुभलक्षण ।
सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमभिकाङ्क्षयन् ।।
उपकारेण वीरो हि प्रतीकारेण युज्यते ।
अकृतज्ञोऽप्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ।।

अशोकवनिकायां सीता

(रा० ५।१५)

स वीक्षमाणस्तत्रस्थो मार्गमाणश्च मैथिलीम् ।
अवेक्षमाणश्च महीं सर्वां तामन्ववैक्षत ।।
संतानकलताभिश्च पादपैरुपशोभिताम् ।
दिव्यगन्धरसोपेतां सर्वतः समलंकृताम् ।।
तां स नन्दनसंकाशां मृगपक्षिभिरावृताम् ।
हर्म्यप्रासादसंबाधां कोकिलाकुलनिःस्वनाम् ।।
काञ्चनोत्पलपद्माभिर्वापीभिरुपशोभिताम् ।
बह्वासनकुथोपेतां बहुभूमिगृहायुताम् ।।
सर्वर्तुकुसुमै रम्यैः फलवद्भिश्च पादपैः ।
पुष्पितानामशोकानां श्रिया सूर्योदयप्रभाम् ।
प्रदीप्तामिव तत्रस्थो मारुतिः समुदैक्षत ।।
निष्पत्रशाखां विहगैः क्रियमाणामिवासकृत् ।
विनिष्पतद्भिः शतशश्चित्रैः पुष्पावतंसकैः ।।
समूलपुष्परचितैरशोकैः शोकनाशनैः ।
पुष्पभारातिभारैश्च स्पृशद्भिरिव मेदिनीम् ।।
कर्णिकारैः कुसुमितैः किंशुकैश्च सुपुष्पितैः ।
स देशः प्रभया तेषां प्रदीप्त इव सर्वतः ।।
पुंनागाः सप्तपर्णाश्च चम्पकोद्दालकास्तथा ।
विवृद्धमूला बहवः शोभन्ते स्म सुपुष्पिताः ।।
शातकुम्भनिभाः केचित्केचिदग्निशिखप्रभाः ।
नीलाञ्जननिभाः केचित्तत्राशोकाः सहस्रशः ।।
नन्दनं विबुधोद्यानं चित्रं चैत्ररथं यथा ।
अतिवृत्तमिवाचिन्त्यं दिव्यं रम्यश्रिया युतम् ।।
द्वितीयमिव चाकाशं पुष्पज्योतिर्गणायुतम् ।
पुष्परत्नशतैश्चित्रं पञ्चमं सागरं यथा ।।

सर्वर्तुपुष्पैर्निचितं पादपैर्मधुगन्धिभिः ।
नानानिनादैरुद्यानं रम्यं मृगगणद्विजैः ।।
अनेकगन्धप्रवहं पुण्यगन्धं मनोहरम् ।
शैलेन्द्रमिव गन्धाढ्यं द्वितीयं गन्धमादनम् ।।
अशोकवनिकायां तु तस्यां वानरपुंगवः ।
स ददर्शाविदूरस्थं चैत्यप्रासादमूर्जितम् ।।
मध्ये स्तम्भसहस्रेण स्थितं कैलासपाण्डुरम् ।
प्रवालकृतसोपानं तप्तकाञ्चनवेदिकम् ।।
मुष्णन्तमिव चक्षूंषि द्योतमानमिव श्रिया ।
निर्मलं प्रांशुभावत्वादुल्लिखन्तमिवाम्बरम् ।
ततो मलिनसंवीतां राक्षसीभिः समावृताम् ।
उपवासकृशां दीनां निःश्वसन्तीं पुनः पुनः ।
ददर्श शुक्लपक्षादौ चन्द्ररेखामिवामलाम् ।।
मन्दप्रख्यायमानेन रूपेण रुचिरप्रभाम् ।
पिनद्धां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः ।।
पीतेनैकेन संवीतां क्लिष्टेनोत्तमवाससा ।
सपङ्कामनलंकारां विपद्मामिव पद्मिनीम् ।।
पीडितां दुःखसंतप्तां परिक्षीणां तपस्विनीम् ।
ग्रहेणाङ्गारकेणेव पीडितामिव रोहिणीम् ।।
अश्रुपूर्णमुखीं दीनां कृशामनशनेन च ।
शोकध्यानपरां म्लानां नित्यं दुःखपरायणाम् ।।
प्रियं जनमपश्यन्तीं पश्यन्तीं राक्षसीगणम् ।
स्वगणेन मृगीं हीनां श्वगणेनावृतामिव ।।
नीलनागाभया वेण्या जघनं गतयैकया ।
नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव ।।
सुखार्हां दुःखसंतप्तां व्यसनानामकोविदाम् ।
तां विलोक्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् ।
तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः ।।
ह्रियमाणा तदा तेन रक्षसा कामरूपिणा ।
यथारूपा हि दृष्टा सा तथारूपेयमङ्गना ।।

पूर्णचन्द्राननां सुभ्रूं चारुवृत्तपयोधराम् ।
कुर्वतीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः ॥
तां नीलकण्ठीं बिम्बोष्ठीं सुमध्यां सुप्रतिष्ठिताम् ।
सीतां पद्मपलाशाक्षीं मन्मथस्य रतिं यथा ॥
इष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचन्द्रप्रभामिव ।
भूमौ सुतनुमासीनां नियतामिव तापसीम् ।
निःश्वासबहुलां भीरुं भुजगेन्द्रवधूमिव ॥
शोकजालेन महता विततेन न राजतीम् ।
संसक्तां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः ॥
तां स्मृतीमिव संदिग्धामृद्धिं निपतितामिव ।
विहतामिव च श्रद्धामाशां प्रतिहतामिव ॥
सोपसर्गां यथा सिद्धिं बुद्धिं सकलुषामिव ।
अभूतेनापवादेन कीर्तिं निपतितामिव ॥
रामोपरोधव्यथितां रक्षोगणनिपीडिताम् ।
अबलां मृगशावाक्षीं वीक्षमाणां ततस्ततः ॥
बाष्पाम्बुपरिपूर्णेन कृष्णवक्त्राक्षिपक्ष्मणा ।
वदनेनाप्रसन्नेन निःश्वसन्तीं पुनः पुनः ॥
मलपङ्कधरां दीनां मण्डनार्हाममण्डिताम् ।
प्रभां नक्षत्रराजस्य कालमेघैरिवावृताम् ॥
तस्य संदिदिहे बुद्धिस्तथा सीतां निरीक्ष्य च ।
आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिथिलामिव ॥
दुःखेन बुबुधे सीतां हनुमाननलंकृताम् ।
संस्कारेण यथा हीनां वाचमर्थान्तरं गताम् ॥
तां समीक्ष्य विशालाक्षीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् ।
तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादयन् ॥
वैदेह्या यानि चाङ्गेषु तदा रामोऽन्वकीर्तयत् ।
तान्याभरणजालानि गात्रशोभीन्यलक्षयत् ॥
सुकृतौ कर्णवेष्टौ च श्वदंष्ट्रौ च सुसंस्थितौ ।
मणिविद्रुमचित्राणि हस्तेष्वाभरणानि च ॥
श्यामानि चिरयुक्तत्वात्तथा संस्थानवन्ति च ।

तान्येवैतानि मन्येऽहं यानि रामोऽन्वकीर्तयत् ।।
तत्र यान्यवहीनानि तान्यहं नोपलक्षये ।
यान्यस्या नावहीनानि तानीमानि न संशयः ।।
पीतं कनकपट्टाभं स्रस्तं तद्वसनं शुभम् ।।
उत्तरीयं नगासक्तं तदा दृष्टं प्लवङ्गमैः ।।
भूषणानि च मुख्यानि दृष्टानि धरणीतले ।।
अनयैवापविद्धानि स्वनवन्ति महान्ति च ।।
इदं चिरगृहीतत्वाद्वसनं क्लिष्टवत्तरम् ।
तथाप्यनूनं तद्वर्ण तथा श्रीमद्यथेतरत् ।।
इयं कनकवर्णाङ्गी रामस्य महिषी प्रिया ।
प्रनष्टापि सती यस्य मनसो न प्रणश्यति ।।
इयं सा यत्कृते रामश्चतुर्भिरिह तप्यते ।
कारुण्येनानृशंस्येन शोकेन मदनेन च ।।
स्त्री प्रनष्टेति कारुण्यादाश्रितेत्यानृशंस्यतः ।
पत्नी नष्टेति शोकेन प्रियेति मदनेन च ।।
तस्या देव्या यथारूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवम् ।
रामस्य च यथारूपं तस्येयमसितेक्षणा ।
अस्या देव्या मनस्तस्मिंस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् ।
तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति ।।
दुष्करं कृतवान्रामो हीनो यदनया प्रभुः ।
धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति ।।
एवं सीतां तथा दृष्ट्वा हृष्टः पवनसंभवः ।
जगाम मनसा रामं प्रशशंस च तं प्रभुम् ।।

रावणभयकातरा सीता

(रा० ५।१९।२–२१)

ततो दृष्ट्वैव वैदेही रावणं राक्षसाधिपम् ।
प्रावेपत वरारोहा प्रवाते कदली यथा ।।
ऊरुभ्यामुदरं छाद्य बाहुभ्यां च पयोधरौ ।
उपविष्टा विशालाक्षी रुदती वरवर्णिनी ।।
दशग्रीवस्तु वैदेहीं रक्षितां राक्षसीगणैः ।
ददर्श दीनां दुःखार्तां नावं सन्नामिवार्णवे ।।
असंवृतायामासीनां धरण्यां संशितव्रताम् ।
छिन्नां प्रपतितां भूमौ शाखामिव वनस्पतेः ।।
मलमण्डनदिग्धाङ्गीं मण्डनार्हाममण्डनाम् ।
मृणाली पङ्कदिग्धेव विभाति न विभाति च ।।
समीपं राजसिंहस्य रामस्य विदितात्मनः ।
संकल्पहयसंयुक्तैर्यान्तीमिव मनोरथैः ।।
शुष्यन्तीं रुदतीमेकां ध्यानशोकपरायणाम् ।
दुःखस्यान्तमपश्यन्तीं रामां राममनुव्रताम् ।।
चेष्टमानामथाविष्टां पन्नगेन्द्रवधूमिव ।
धूप्यमानां ग्रहेणेव रोहिणीं धूमकेतुना ।।
वृत्तशीले कुले जातामाचारवति धार्मिके ।
पुनः संस्कारमापन्नां जातामिव च दुष्कुले ।।
सन्नामिव महाकीर्तिं श्रद्धामिव विमानिताम् ।
प्रज्ञामिव परिक्षीणामाशां प्रतिहतामिव ।।
आयतीमिव विध्वस्तामाज्ञां प्रतिहतामिव ।
दीप्तामिव दिशं काले पूजामपहृतामिव ।।
पौर्णमासीमिव निशां तमोग्रस्तेन्दुमण्डलाम् ।
पद्मिनीमिव विध्वस्तां हतशूरां चमूमिव ।।
प्रभामिव तमोध्वस्तामुपक्षीणामिवापगाम् ।

वेदीमिव परामृष्टां शान्तामग्निशिखामिव ।।
उत्कृष्टपर्णकमलां वित्रासितविहङ्गमाम् ।
हस्तिहस्तपरामृष्टामाकुलामिव पद्मिनीम् ।।
पतिशोकातुरां शुष्कां नदीं विस्राविताामिव ।
परया मृजया हीनां कृष्णपक्षे निशामिव ।।
सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ।
तप्यमानामिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धृताम् ।।
गृहीतां लाडितां स्तम्भे यूथपेन विनाकृताम् ।
निःश्वसन्तीं सुदुःखार्तां गजराजवधूमिव ।।
एकया दीर्घया वेण्या शोभमानामयत्नतः ।
नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव ।।
उपवासेन शोकेन ध्यानेन च भयेन च ।
परिक्षीणां कृशां दीनामल्पाहारां तपोधनाम् ।।
आयाचमानां दुःखार्तां प्राञ्जलिं देवतामिव ।
भावेन रघुमुख्यस्य दशग्रीवपराभवम् ।।

रामरावणयोर्युद्धम्

(रा० ६।१०७।२९-५२)

तौ तथा युध्यमानौ तु समरे रामरावणौ ।
ददृशुः सर्वभूतानि विस्मितेनान्तरात्मना ।।
अर्दयन्तौ तु समरे तयोस्तौ स्यन्दनोत्तमौ ।
परस्परमभिक्रुद्धौ परस्परमभिद्रुतौ ।
परस्परवधे युक्तौ घोररूपौ बभूवतुः ।।
मण्डलानि च वीथीश्च गतप्रत्यागतानि च ।
दर्शयन्तौ बहुविधां सूतसारथ्यजां गतिम् ।।
अर्दयन्रावणं रामो राघवं चापि रावणः ।
गतिवेगं समापन्नौ प्रतिवेगनिवर्तने ।।
क्षिपतोः शरजालानि तयोस्तौ स्यन्दनोत्तमौ ।
चेरतुः संयुगमहीं सासारौ जलदाविव ।।
दर्शयित्वा तदा तौ तु गतिं बहुविधां रणे ।
परस्परस्याभिमुखौ पुनरेव च तस्थतुः ।।
धुरं धुरेण रथयोर्वक्त्रं वक्त्रेण वाजिनाम् ।
पताकाश्च पताकाभिः समीयुः स्थितयोस्तदा ।।
रावणस्य ततो रामो धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः ।
चतुर्भिश्चतुरो दीप्तान्हयान्प्रत्यपसर्पयत् ।।
स क्रोधवशमापन्नो हयानामपसर्पणे ।
मुमोच निशितान्बाणान्राघवाय दशाननः ।।
सोऽतिविद्धो बलवता दशग्रीवेण राघवः ।
जगाम न विकारं च न चापि व्यथितोऽभवत् ।।
चिक्षेप च पुनर्बाणान्वज्रसारसमस्वनान् ।
सारथिं वज्रहस्तस्य समुद्दिश्य दशाननः ।।
मातलेस्तु महावेगाः शरीरे पतिताः शराः ।
न सूक्ष्ममपि संमोहं व्यथां वा प्रददुर्युधि ।।

तया धर्षणया क्रुद्धो मातलेर्न तथात्मनः ।
चकार शरजालेन राघवो विमुखं रिपुम् ।।
विशतिं त्रिशतिं षष्टिं शतशोऽथ सहस्रशः ।
मुमोच राघवो वीरः सायकान्स्यन्दने रिपोः ।।
रावणोऽपि ततः क्रुद्धो रथस्थो राक्षसेश्वरः ।
गदामुसलवर्षेण रामं प्रत्यर्दयद्रणे ।।
तत्प्रयुक्तं पुनर्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ।
गदानां मुसलानां च परिघाणां च निःस्वनैः ।
शराणां पुङ्खवातैश्च क्षुभिताः सप्तसागराः ।।
क्षुब्धानां सागराणां च पातालतलवासिनः ।
व्यथिता दानवाः सर्वे पन्नगाश्च सहस्रशः ।।
चकम्पे मेदिनी कृत्स्ना सशैलवनकानना ।
भास्करो निष्प्रभश्चासीन्न ववौ चापि मारुतः ।।
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
चिन्तामापेदिरे सर्वे सकिंनरमहोरगाः ।।
स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्यस्तु लोकास्तिष्ठन्तु शाश्वताः ।
जयतां राघवः संख्ये रावणं राक्षसेश्वरम् ।।
एवं जपन्तोऽपश्यंस्ते देवाः सर्षिगणास्तदा ।
रामरावणयोर्युद्धं सुघोरं रोमहर्षणम् ।।
गन्धर्वाप्सरसां सङ्घा दृष्ट्वा युद्धमनूपमम् ।
गगनं गगनाकारं सागरं सागरोपमम् ।।
रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ।
एवं ब्रुवन्तो ददृशुस्तद्युद्धं रामरावणम् ।।

THE PURĀṆAS

जनकाश्वमेधे याज्ञवल्क्यप्रतिष्ठा

(वायुपु० ६०)

जनकस्याश्वमेधे तु महानासीत्समागमः ।
ऋषीणां तु सहस्राणि तत्राजग्मुरनेकशः ।
राजर्षेर्जनकस्याथ तं यज्ञं हि दिदृक्षवः ।।
आगतान्ब्राह्मणान्दृष्ट्वा जिज्ञासास्याभवत्ततः ।
को न्वेषां ब्राह्मणः श्रेष्ठः कथं मे निश्चयो भवेत् ।
इति निश्चित्य मनसा बुद्धिं चक्रे जनाधिपः ।।
गवां सहस्रमादाय सुवर्णमधिकं ततः ।
ग्रामान्रत्नानि दासांश्च मुनीन्प्राह नराधिपः ।
सर्वानहं प्रपन्नोऽस्मि शिरसा श्रेष्ठभागिनः ।।
यदेतदाहृतं वित्तं यो वः श्रेष्ठतमो भवेत् ।
तस्मै तदुपनीतं हि विद्यावित्तं द्विजोत्तमाः ।।
जनकस्य वचः श्रुत्वा मुनयस्ते श्रुतिक्षमाः ।
दृष्ट्वा धनं महासारं धनवृद्ध्या जिघृक्षवः ।
आह्वयांचक्रुरन्योन्यं वेदज्ञानमदोल्बणाः ।।
मनसा गतचित्तास्ते ममेदं धनमित्युत ।
ममैवैतन्नवेत्यन्यो ब्रूहि किं वा विकल्प्यते ।
इत्येवं धनदोषेण वादांश्चक्रुरनेकशः ।।
तथान्यस्तत्र वै विद्वान्ब्रह्मवाहसुतः कविः ।
याज्ञवल्क्यो महातेजास्तपस्वी ब्रह्मवित्तमः ।।
ब्रह्मणोऽङ्गात्समुत्पन्नो वाक्यं प्रोवाच सुस्वरम् ।
शिष्यं ब्रह्मविदां श्रेष्ठो धनमेतद्गृहाण भो ।।
नयस्व च गृहं वत्स ममैतन्नात्र संशयः ।
सर्ववेदेष्वहं वक्ता नान्यः कश्चित्तु मत्समः ।
यो वा न प्रीयते विप्रः स मे ह्वयतु मा चिरम् ।।
ततो ब्रह्मार्णवः क्षुब्धः समुद्र इव संप्लवे ।

तानुवाच ततः स्वस्थो याज्ञवल्क्यो हसन्निव ।।
क्रोधं मा कार्ष्रुर्विद्वांसो भवन्तः सत्यवादिनः ।
वदामहे यथायुक्तं जिज्ञासन्तः परस्परम् ।।
ततोऽभ्युपागमंस्तेषां वादा जग्मुरनेकशः ।
सहस्रधा शुभैरर्थैः सूक्ष्मदर्शनसंभवैः ।।
लोके वेदे तथाध्यात्मे विद्यास्थानैरलंकृताः ।
शापोत्तमगुणैर्युक्ता नृपौघपरिवर्जनाः ।
वादाः समभवंस्तत्र धनहेतोर्महात्मनाम् ।।
ऋषयस्त्वेकतः सर्वे याज्ञवल्क्यस्तथैकतः ।
सर्वे ते मुनयस्तेन याज्ञवल्क्येन धीमता ।
एकैकशस्ततः पृष्टा नैवोत्तरमथाब्रुवन् ।।
तान्विजित्य मुनीन्सर्वान्ब्रह्मराशिर्महाद्युतिः ।
शाकल्यमिति होवाच वादकर्तारमञ्जसा ।।
शाकल्य वद वक्तव्यं कि ध्यायन्नवतिष्ठसे ।
पूर्णस्त्वं जडमानेन वाताध्मातो यथा दृतिः ।।
एवं स धर्षितस्तेन रोषात्ताम्रास्यलोचनः ।
प्रोवाच याज्ञवल्क्यं तं परुषं मुनिसंनिधौ ।।
त्वमस्मांस्तृणवत्कृत्वा तथैवेमान्द्विजोत्तमान् ।
विद्याधनं महासारं स्वयंग्राहं जिघृक्षसि ।।
शाकल्येनैवमुक्तः स याज्ञवल्क्यः समब्रवीत् ।
ब्रह्मिष्ठानां बलं विद्धि विद्यातत्त्वार्थदर्शनम् ।।
कामश्चार्थेन संबद्धस्तेनार्थं कामयामहे ।
कामप्रश्नधना विप्राः कामप्रश्नान्वदामहे ।।
पणश्चैषोऽस्य राजर्षेस्तस्मान्नीतं धनं मया ।
एच्छ्रुत्वा वचस्तस्य शाकल्यः क्रोधमूर्च्छितः ।
याज्ञवल्क्यमथोवाच कामप्रश्नार्थवद्वचः ।।
ब्रूहीदानीं मयोद्दिष्टान्कामप्रश्नान्यथार्थतः ।
ततः समभवद्वादस्तयोर्ब्रह्मविदोर्महान् ।।
साग्रं प्रश्नसहस्रं तु शाकल्यस्तमचूचुदत् ।
याज्ञवल्क्योऽब्रवीत्सर्वानृषीणां शृण्वतां तदा ।।

शाकल्ये चापि निर्वादे याज्ञवल्क्यस्तमब्रवीत् ।
प्रश्नमेकं ममापि त्वं वद शाकल्य कामिकम् ।
शापः पणोऽस्य वादस्य अब्रुवन्मृत्युमाव्रजेत् ।।
अथ सन्नोदितं प्रश्नं याज्ञवल्क्येन धीमता ।।
शाकल्यस्तमविज्ञाय सद्यो मृत्युमवाप्नुयात् ।।
एवं मृतः स शाकल्यः प्रश्नव्याख्यानपीडितः ।
एवं वादश्च सुमहानासीत्तेषां धनार्थिनाम् ।
ऋषीणां मुनिभिः सार्धं याज्ञवल्क्यस्य चैव हि ।।
सर्वैः पृष्टांस्तु संप्रश्नाञ्शतशोऽथ सहस्रशः ।
व्याख्याय वै मुने तेषां प्रश्नसारं महागतिः ।।
याज्ञवल्क्यो धनं गृह्य यशो विख्याप्य चात्मनः ।
जगाम वै गृहं स्वस्थः शिष्यैः परिवृतो वशी ।।

आदिराजपृथुचरितम्

(वायुपु० ६२)

सूत उवाच।

अङ्गात्सुनीथापत्यं वै वेनमेकं व्यजायत।
अपचारेण वेनस्य प्रकोपः सुमहानभूत्॥
प्रजार्थमृषयस्तस्य ममन्थुर्दक्षिणं करम्।
वेनस्य पाणौ मथिते संबभूव महान्नृपः।
वैन्यो नाम महीपालो यः पृथुः परिकीर्तितः॥
स धन्वी कवची जातस्तेजसा प्रज्वलन्निव।
पृथुर्वैन्यः सर्वलोकान्रक्ष क्षत्रपूर्वजः॥
राजसूयाभिषिक्तानामाद्यः स वसुधाधिपः।
तस्य स्तवार्थमुत्पन्नौ निपुणौ सूतमागधौ॥
तेनेयं गौर्महाराज्ञा दुग्धा सस्यानि धीमता।
प्रजानां वृत्तिकामानां देवैर्ऋषिगणैः सह॥
पितृभिर्दानवैश्चैव गन्धर्वैरप्सरोगणैः।
सर्वैः पुण्यजनैश्चैव वीरुद्भिः पर्वतैस्तथा॥
तेषु तेषु तु पात्रेषु दुह्यमाना वसुंधरा।
प्रादाद्यथेप्सितं क्षीरं तेन लोकांस्त्वधारयत्॥

ऋषय ऊचुः।

विस्तरेण पृथोर्जन्म कीर्तयस्व महामते।
यथा महात्मना दुग्धा पूर्वं तेन वसुधरा॥
यथा देवैश्च नागैश्च यथा ब्रह्मर्षिभिः सह।
यथा यक्षैः सगन्धर्वैरप्सरोभिर्यथा पुरा।
यथा यथा च तैर्दुग्धा विधिना येन येन च॥
तेषां पात्रविशेषांश्च दोग्धारं क्षीरमेव च।
तथा वत्सविशेषांश्च तन्नः प्रब्रूहि पृच्छताम्॥

यस्मिंश्च कारणे पाणिर्वेनस्य मथितः पुरा ।
क्रुद्धैर्महर्षिभिः पूर्वं तत्सर्वं कथयस्व नः ।।

सूत उवाच ।

वर्णयिष्यामि वो विप्राः पृथोर्वैन्यस्य संभवम् ।
एकाग्राः प्रयताश्चैव शुश्रूषध्वं द्विजोत्तमाः ।।
नाशुचेर्नापि पापाय नाशिष्यायाहिताय च ।
वर्णयेयमिमं पुण्यं नाव्रताय कथंचन ।।
स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं वेदैश्च संमितम् ।
रहस्यमृषिभिः प्रोक्तं शृणुयाद्योऽनसूयकः ।।
यश्चेमं श्रावयेन्मर्त्यः पृथोर्वैन्यस्य संभवम् ।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य न स शोचेत्कृताकृतम् ।।
गोप्ता धर्मस्य राजासौ बभूवात्रिसमः प्रभुः ।
अत्रिवंशसमुत्पन्नो ह्यङ्गो नाम प्रजापतिः ।
यस्य पुत्रोऽभवद्वेनो नात्यर्थं धार्मिकस्तथा ।।
जातो मृत्युसुतायां वै सुनीथायां प्रजापतिः ।
स मातामहदोषेण वेनः कालात्मजात्मजः ।।
स धर्मं पृष्ठतः कृत्वा कामाल्लोभे व्यवर्तत ।
स्थापनं स्थापयामास धर्मापेतं स पार्थिवः ।।
वेदशास्त्राण्यतिक्रम्य ह्यधर्मे निरतोऽभवत् ।
निःस्वाध्यायवषट्काराः प्रजास्तस्मिन्प्रशासति ।
आसन्न च पपुः सोमं हुतं यज्ञेषु देवताः ।।
न यष्टव्यं न होतव्यमिति तस्य प्रजापतेः ।
आसीत्प्रतिज्ञा क्रूरेयं विनाशे प्रत्युपस्थिते ।।
अहमिज्यश्च पूज्यश्च सर्वयज्ञे द्विजातिभिः ।
मयि यज्ञो विधातव्यो मयि होतव्यमित्यपि ।।
तमतिक्रान्तमर्यादमाददानमसांप्रतम् ।
ऊचुर्महर्षयः सर्वे मरीचिप्रमुखास्तथा ।।
वयं दीक्षां प्रवेक्ष्यामः संवत्सरशतान्बहून् ।
माधर्मं वेन कार्षीस्त्वं नैष धर्मः सनातनः ।

समुत्पन्ने महाराज्ञि वेनश्च त्रिदिवं गतः ।।
समुत्पन्नेन राजर्षिः स सत्पुत्रेण धीमता ।
त्रातः स पुरुषव्याघ्रः पुन्नाम्नो नरकात्तदा ।।
तं नद्यश्च समुद्राश्च रत्नान्यादाय सर्वशः ।
अभिषेकाय तोयं च सर्वे एवोपतस्थिरे ।।
पितामहश्च भगवानङ्गिरोभिः सहामरैः ।।
स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि च सर्वशः ।।
समागम्य तदा वैन्यमभ्यषिञ्चन्नराधिपम् ।
महता राजराज्येन महाराजं महाद्युतिम् ।।
सोऽभिषिक्तो महाराजो देवैरङ्गिरसः सुतैः ।
आदिराजो महाराजः पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ।।
पित्रापरञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः ।
ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ।।
आपस्तस्तम्भिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः ।
पर्वताश्च विशीर्यन्ते ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ।।
अकृष्टपच्या पृथिवी सिध्यन्त्यन्नानि चिन्तया ।
सर्वकामदुधा गावः पुटके पुटके मधु ।।
एतस्मिन्नेव काले च यज्ञे पैतामहे शुभे ।
सूतः सुत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामतिः ।
तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ।।
ऐन्द्रेण हविषा चापि हविः पृक्तं बृहस्पतेः ।
जुहावेन्द्राय देवेन ततः सूतो व्यजायत ।।
प्रमादस्तत्र संजज्ञे प्रायश्चित्तं च कर्मसु ।
शिष्यहव्येन यत्पृक्तमभिभूतं गुरोर्हविः ।
अधरोत्तरचारेण जज्ञे तद्वर्णवैकृतम् ।।
यच्च क्षत्रात्समभवद् ब्राह्मण्यं हीनयोनितः ।
सूतः पूर्वेण साधर्म्यात्तुल्यधर्मः प्रकीर्तितः ।।
मध्यमो ह्येष सूतस्य धर्मः क्षत्रोपजीवनम् ।
रथनागाश्वचरितं जघन्यं च चिकित्सितम् ।।
पृथोः स्तवार्थं तौ तत्र समाहूतौ सुरर्षिभिः ।

तावूचुर्मुनयः सर्वे स्तूयतामेष पार्थिवः ।
कर्मैतदनुरूपं त्वां पात्रं स्तोत्रस्य चाप्ययम् ॥
तावूचतुस्तदा सर्वांस्तानृषीन्सूतमागधौ ।
आवां देवानृषींश्चैव प्रीणयावः स्वकर्मभिः ॥
न चास्य कर्म वै विद्मो न तथा लक्षणं यशः ।
स्तोत्रं येनास्य कुर्यावो राज्ञस्तेजस्विनो द्विजाः ॥
ऋषिभिस्तौ नियुक्तौ तु भविष्यैः स्तूयतामिति ।
दानधर्मरतो नित्यं सत्यवाक्संजितेन्द्रियः ।
ज्ञानशीलो वदान्यस्तु संग्रामेष्वपराजितः ॥
यानि कर्माणि कृतवान्पृथुश्चापि महाबलः ।
तानि शीलेन बद्धानि स्तुवद्भिः सूतमागधैः ॥
ततः स्तवान्ते सुप्रीतः पृथुः प्रादात्प्रजेश्वरः ।
अनूपदेशं सूताय मगधान्मागधाय च ॥
तदा वै पृथिवीपालाः स्तूयन्ते सूतमागधैः ।
आशीर्वादैः प्रबोध्यन्ते सूतमागधबन्दिभिः ॥
तं दृष्ट्वा परमप्रीताः प्रजा ऊचुर्महर्षयः ।
एष वो वृत्तिदो वैन्यो भवत्विति नराधिपः ॥
ततो वैन्यं महाभागं प्रजाः समभिदुद्रुवुः ।
त्वं नो वृत्तिं विधत्स्वेति महर्षेर्वचनात्तदा ॥
सोऽभिद्रुतः प्रजाभिस्तु प्रजाहितचिकीर्षया ।
धनुर्गृहीत्वा बाणांश्च वसुधामार्दयद्बली ॥
अस्यार्दनभयत्रस्ता गौर्भूत्वा प्राद्रवन्मही ।
तां पृथुर्धनुरादाय द्रवन्तीमन्वधावत ॥
सा लोकान्ब्रह्मलोकादीन्गत्वा वैन्यभयात्तदा ।
ददर्श चाग्रतो वैन्यं कार्मुकोद्यतधारिणम् ॥
ज्वलद्भिर्विशिखैर्बाणैर्दीप्ततेजसमच्युतम् ।
महायोगं महात्मानं दुर्धर्षममरैरपि ॥
अलभन्ती तदा त्राणं वैन्यमेवान्वपद्यत ।
कृताञ्जलिपुटा देवी पूज्या लोकैस्त्रिभिः सदा ॥
उवाच वैन्यं नाधर्मं स्त्रीवधे परिपश्यसि ।

कथं धारयिता चासि प्रजा राजन्मया विना ।।
मयि लोकाः स्थिता राजन्मयेदं धार्यते जगत् ।
मदृते च विनश्येयुः प्रजाः पार्थिवसत्तम ।।
न मामर्हसि वै हन्तु श्रेयश्चेत्त्वं चिकीर्षसि ।
प्रजानां पृथिवीपाल शृणु चेदं वचो मम ।।
उपायतः समारब्धाः सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ।
हत्वापि मां न शक्तस्त्वं प्रजानां पालने नृप ।।
अन्नभूता भविष्यामि जहि कोपं महाद्युते ।
अवध्याश्च स्त्रियः प्राहुस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि ।
मत्वैवं पृथिवीपाल धर्मं न त्यक्तुमर्हसि ।।
एवं बहुविधं वाक्यं श्रुत्वा राजा महामनाः ।
क्रोधं निगृह्य धर्मात्मा वसुधामिदमब्रवीत् ।।
एकस्यार्थाय यो हन्यादात्मनो वा परस्य वा ।
एकं प्राणं बहून्वापि कामं तस्यास्ति पातकम् ।।
यस्मिंस्तु निहते भद्रे लभन्ते बहवः सुखम् ।
तस्मिन्हते शुभे नास्ति पातकं चोपपातकम् ।।
सोऽहं प्रजानिमित्तं त्वां वधिष्यामि वसुंधरे ।
यदि मे वचनं नाद्य करिष्यसि जगद्धितम् ।।
त्वां निहत्याद्य बाणेन मच्छासनपराङ्मुखीम् ।
आत्मानं प्रथयित्वेह धारयिष्याम्यहं प्रजाः ।।
सा त्वं वचनमासाद्य मम धर्मभृतां वरे ।
संजीवय प्रजा नित्यं शक्ता ह्यसि न संशयः ।।
दुहितृत्वं च मे गच्छ एवमेतं महद्वरम् ।
नियच्छे त्वां तु धर्मार्थं प्रयुक्तं घोरदर्शने ।।
प्रत्युवाच ततो वैन्यमेवमुक्ता सती मही ।
एवमेतदहं राजन्विधास्यामि न संशयः ।।
वत्सं तु मम तं यच्छ क्षरेयं येन वत्सला ।
समां च कुरु सर्वत्र मां त्वं धर्मभृतां वर ।
यथा विष्यन्दमानं च क्षीरं सर्वत्र भावयेत् ।।
तत उत्सारयामास शिलाजालानि सर्वशः ।

धनुष्कोट्या ततो वैन्यस्तेन शैला विवर्धिताः ।।
मन्वन्तरेष्वतीतेषु विषमासीद्वसुंधरा ।
स्वभावेनाभवंस्तस्याः समानि विषमाणि च ।।
न हि पूर्वविसर्गे वै विषमे पृथिवीतले ।
प्रविभागः पुराणां वा ग्रामाणां वापि विद्यते ।।
न सस्यानि न गोरक्षा न कृषिर्न वणिक्पथः ।
चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमेतदासीत्पुरा किल ।
वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन्सर्वस्यैतस्य संभवः ।।
समत्वं यत्र यत्रासीद्भूयस्तस्मिंस्तदेव हि ।
तत्र तत्र प्रजास्ता वै निवसन्ति स्म सर्वदा ।।
आहारफलमूलं तु प्रजानामभवत्किल ।
कृच्छ्रेणैव तदा तासामित्येवमनशुश्रुम ।
वैन्यात्प्रभृति लोकेऽस्मिन्सर्वस्यैतस्य संभवः ।।
कृच्छ्रेण महता सोऽपि प्रनष्टास्वोषधीषु वै ।
स कल्पयित्वा वत्सं तु चाक्षुषं मनुमीश्वरः ।
पृथुर्दुदोह सस्यानि स्वतले पृथिवीं ततः ।।
सस्यानि तेन दुग्धानि वैन्येन तु वसुंधरा ।
मनुं च चाक्षुषं कृत्वा वत्सं पात्रे च भूमये ।
तेनान्नेन तदा ता वै वर्तयन्ते प्रजाः सदा ।।
ऋषिभिः स्तूयते वापि पुनर्दुग्धा वसुंधरा ।
वत्सः सोमस्त्वभूत्तेषां दोग्धा चापि बृहस्पतिः ।।
पात्रमासीत्तु च्छन्दांसि गायत्र्यादीनि सर्वशः ।
क्षीरमासीत्तदा तेषां तपो ब्रह्म च शाश्वतम् ।।
पुनः स्तुत्वा देवगणैः पुरंदरपुरोगमैः ।
सौवर्ण पात्रमादाय अमृतं दुदुहे तदा ।
तेनैव वर्तयन्ते च देवा इन्द्रपुरोगमाः ।।
नागैश्च स्तूयते दुग्धा विषं क्षीरं तदा मही ।
तेषां च वासुकिर्दोग्धा काद्रवेया महौजसः ।।
नागानां वै द्विजश्रेष्ठ सर्पाणां चैव सर्वशः ।
तेनैव वर्तयन्त्युग्रा महाकाया महोल्बणाः ।

तदाहारास्तदाचारास्तद्वीर्यास्तु तदाश्रयाः ।।
आमपात्रे पुनर्दुग्धा त्वन्तर्धानमियं मही ।
वत्सं वैश्रवणं कृत्वा यक्षैः पुण्यजनैस्तथा ।।
दोग्धा च जतुनाभस्तु पिता मणिवरस्य सः ।
यक्षात्मजो महातेजा वशी स सुमहाबलः ।
तेन ते वर्तयन्तीति परमर्षिरुवाच ह ।।
राक्षसैश्च पिशाचैश्च पुनर्दुग्धा वसुंधरा ।
ब्रह्मोपेतस्तु दोग्धा वै तेषामासीत्कुबेरकः ।।
रक्षः सुमाली बलवान्क्षीरं रुधिरमेव च ।
कपालपात्रे निर्दुग्धा अन्तर्धानं च राक्षसैः ।
तेन क्षीरेण रक्षांसि वर्तयन्तीह सर्वशः ।।
राजतं पात्रमादाय पितृभिः स्तूयते मही ।
स्वधामृतं च पितृणामासीद्दोग्धार्यमा तथा ।
यमो वत्सोऽभवत्तेषां मासो तृप्तिस्तु सर्वदा ।।
पद्मपात्रे पुनर्दुग्धा गन्धर्वैरप्सरोगणैः ।
वत्सं चित्ररथं कृत्वा शुचीन्गन्धांस्तथैव च ।।
तेषां विश्वावसुस्त्वासीद्दोग्धा पुत्रो मुनेः शुचिः ।
गन्धर्वराजोऽतिबलो महात्मा सूर्यसंनिभः ।।
शैलैश्च स्रूयते दुग्धा पुनर्देवी वसुंधरा ।
तत्रौषधीर्मूर्तिमती रत्नानि विविधानि च ।।
वत्सस्तु हिमवांस्तेषां मेरुर्दोग्धा महागिरिः ।
पात्रं तु शैलमेवासीत्तेन शैलः प्रतिष्ठितः ।।
स्रूयते वृक्षवीरुद्भिः पुनर्दुग्धा वसुंधरा ।
पलाशपात्रमादाय दुग्धं छिन्नप्ररोहणम् ।।
कामधुक्पुष्पितः शैलः पक्षो वत्सो यशस्विनी ।
सर्वकामदुघा दोग्ध्री पृथिवी भूतभाविनी ।।
सैषा धात्री विधात्री च धारणी च वसुंधरा ।
दुग्धा हितार्थं लोकानां पृथुना इति नः श्रुतम् ।
चराचरस्य लोकस्य प्रतिष्ठा योनिरेव च ।।

देवासुरसंग्रामे शुक्रबृहस्पतिचरितम्

(वायुपु० ९७–९८)

सूत उवाच ।

देवासुरं यथा वृत्तं ब्रुवतस्तन्निबोधत ।
हिरण्यकशिपुर्दैत्यस्त्रैलोक्यं प्राक्प्रशासति ।।
बलिनाधिष्ठितं राष्ट्रं पुनर्लोकत्रये क्रमात् ।
सख्यमासीत्परं तेषां देवानामसुरैः सह ।।
युगं वै दशसंकीर्णमासीदव्याहतं जगत् ।
निदेशस्थायिनश्चैव तयोर्देवासुराभवन् ।।
बलवान्वै विवादोऽयं संप्रवृत्तः सुदारुणः ।
देवासुराणां च तदा घोरक्षयकरो महान् ।।
तेषां दायनिमित्तं वै संग्रामा बहवोऽभवन् ।
वराहेऽस्मिन्दश द्वौ च षण्डामर्कान्तिगाः स्मृताः ।।
नामतस्तु समासेन शृणुध्वं तान्विवक्षतः ।
प्रथमो नारसिंहस्तु द्वितीयश्चापि वामनः ।।
तृतीयः स तु वाराहश्चतुर्थोऽमृतमन्थनः ।
संग्रामः पञ्चमश्चैव सुघोरस्तारकामयः ।।
षष्ठो ह्याडीवकस्तेषां सप्तमस्त्रैपुरः स्मृतः ।
अन्धकारोऽष्टमस्तेषां ध्वजश्च नवमः स्मृतः ।।
वार्तश्च दशमो ज्ञेयस्ततो हालाहलः स्मृतः ।
स्मृतो द्वादशमस्तेषां घोरकोलाहलोऽपरः ।।
हिरण्यकशिपुर्दैत्यो नरसिंहेन सूदितः ।
वामनेन बलिर्बद्धस्त्रैलोक्याक्रमणे कृते ।।
हिरण्याक्षो हतो द्वन्द्वे प्रतिवादे तु दैवतैः ।
महाबलो महासत्त्वः संग्रामेष्वपराजितः ।।
दंष्ट्रायां तु वराहेण समुद्राद्भूर्यदा कृता ।
प्राह्लादो निर्जितो युद्धे इन्द्रेणामृतमन्थने ।।

विरोचनस्तु प्राह्लादिर्नित्यमिन्द्रवधोद्यतः ।
इन्द्रेणैव स विक्रम्य निहतस्तारकामये ।।
भवादवध्यतां प्राप्य विशेषास्त्रादिभिस्तु यः ।
संग्रामे निहतः षष्ठे शक्राविष्टेन विष्णुना ।।
अशक्नुवन्तो देवेषु पुरं गोप्तुं त्रिदैवतम् ।
निहता दानवाः सर्वे त्रिपुरस्त्र्यम्बकेण तु ।।
अष्टमे त्वसुराश्चैव राक्षसाश्चान्धकारकाः ।
जितदेवमनुष्यैस्तु पितृभिश्चैव संगतान् ।।
संवृत्तान्दानवांश्चैव संगतान्कृत्स्नशश्च तान् ।
तथा विष्णुसहायेन महेन्द्रेण निबर्हिताः ।।
हतो ध्वजो महेन्द्रेण मायाच्छन्नश्च योधयन् ।
ध्वजे लक्ष्यं समाविश्य विप्रचित्तिर्महाभुजः ।।
दैत्यांश्च दानवांश्चैव संहतान्कृत्स्नशश्च तान् ।
रजिः कोलाहले सर्वान्देवैः परिवृतोऽजयत् ।।
यज्ञामृतेन विजितौ षण्डामर्कौ तु दैवतैः ।
एते देवाः पुरा वृत्ताः संग्रामा द्वादशैव तु ।।
देवासुरक्षयकराः प्रजानामशिवाय च ।
हिरण्यकशिपू राजा वर्षाणामर्बुदं बभौ ।।
तथा शतसहस्राणि ह्यधिकानि द्विसप्ततिः ।
अशीतिं च सहस्राणि त्रैलोक्यस्येश्वरोऽभवत् ।।
पर्याये तस्य राजानु बलिर्वर्षार्बुदं पुनः ।
षष्टिश्चैव सहस्राणि त्रिंशच्च नियुतानि च ।।
बले राज्याधिकारस्तु यावत्कालं बभूव ह ।
प्रह्लादेन गृहीतोऽभूत्तावत्कालं तदासुरैः ।।
इन्द्रास्त्रयस्ते विख्याता असुराणां महौजसः ।
दैत्यसंस्थमिदं सर्वमासीद्दशयुगं किल ।।
असपत्नं ततः सर्व राष्ट्रं दशयुगं पुरा ।
त्रैलोक्यमव्ययमिदं महेन्द्रेण तु पाल्यते ।।
प्रह्लादस्य ततश्चादस्त्रैलोक्यं कालपर्ययात् ।
पर्यायेण च संप्राप्ते त्रैलोक्ये पाकशासनः ।।

ततोऽसुरान्परित्यज्य यज्ञे देवा उपागमन् ।
यज्ञे देवानथ गते काव्यं ते ह्यसुराब्रुवन् ।।
हृतं नो मिषतां राष्ट्रं त्यक्त्वा यज्ञं पुनर्गताः ।
स्थातुं न शक्नुमो ह्यद्य प्रविशामो रसातलम् ।।
एवमुक्तोऽब्रवीदेतान्विषण्णः सान्त्वयन्गिरा ।
मा भैष्ट धारयिष्यामि तेजसा स्वेन चासुराः ।।
वृष्टिरोषधयश्चैव रसा वसु च यद्द्वयम् ।
कृत्स्ना मयि च तिष्ठन्तु पादस्तेषां सुरेषु वै ।
युष्मदर्थं प्रदास्यामि तत्सर्वं धार्यते मया ।।
ततो देवासुरान्दृष्ट्वा धृतान्काव्येन धीमता ।
अमन्त्रयंस्तदा ते वै संविग्ना विजिगीषया ।।
एष काव्य इदं सर्वं व्यावर्तयति नो बलात् ।
साधु गच्छामहे तूर्णं क्षीणानाप्याययस्व तान् ।
प्रसह्य हत्वा शिष्टान्वै पातालं प्रापयामहे ।।
ततो देवाः सुसंरब्धा दानवानभिसृत्य वै ।
जघ्नुस्तैर्वध्यमानास्ते काव्यमेवाभिदुद्रुवुः ।।
ततः काव्यस्तु तान्दृष्ट्वा तूर्णं देवैरभिद्रुतान् ।
समरेऽस्त्रक्षतार्तांस्तान्देवेभ्यस्तान्दितेः सुतान् ।।
काव्यो दृष्ट्वा स्थितान्देवांस्तत्र देवोऽभ्यचिन्तयत् ।
तानुवाच ततो ध्यात्वा पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ।।
त्रैलोक्यं विजितं सर्वं वामनेन त्रिभिः क्रमैः ।
बलिर्बद्धो हतो जम्भो निहतश्च विरोचनः ।।
महार्हेषु द्वादशसु संग्रामेषु सुरैर्हताः ।
तैस्तैरुपायैर्भूयिष्ठा निहता ये प्रधानतः ।।
किंचिच्छिष्टास्तु वै यूयं युद्धेष्वन्त्येषु वै स्वयम् ।
नीतिं वो हि विधास्यामि कालः कश्चित्प्रतीक्ष्यताम् ।।
यास्याम्यहं महादेवं मन्त्रार्थे विजयाय वः ।
अग्निमाप्याययेद्धोता मन्त्रैरेव बृहस्पतिः ।।
ततो यास्याम्यहं देवं मन्त्रार्थे नीललोहितम् ।
युष्माननुग्रहीष्यामि पुनः पश्चादिहागतः ।।

यूयं तपश्चरध्वं वै संवृता वल्कलैर्वने ।
न वै देवा वधिष्यन्ति यावदागमनं मम ।।
अप्रतीपांस्ततो मन्त्रान्देवात्प्राप्य महेश्वरात् ।
योत्स्यामहे पुनर्देवांस्ततः प्राप्स्यथ वै जयम् ।।
ततस्ते कृतसंवादा देवानूचुस्ततोऽसुराः ।
न्यस्तवादा वयं सर्वे लोकान्यूयं क्रमन्तु वै ।।
वयं तपश्चरिष्यामः संवृता वल्कलैर्वने ।
प्रह्लादस्य वचः श्रुत्वा सत्यव्याहरणं तु तत् ।।
ततो देवा निवृत्ता वै विज्वरा मुदिताश्च ह ।
न्यस्तशस्त्रेषु दैत्येषु स्वान्वै जग्मुर्यथागतान् ।।
ततस्तानब्रवीत्काव्यः कंचित्कालमुपास्यताम् ।
निरुत्सुकैस्तपोयुक्तैः कालं कार्यार्थसाधकैः ।
पितुर्ममाश्रमस्था वै सर्वे देवाः सवासवाः ।।
स संदिश्यासुरान्काव्यो महादेवं प्रपद्य च ।
प्रणम्यैनमुवाचाथ जगत्प्रभवमीश्वरम् ।।
मन्त्रानिच्छाम्यहं देव ये न सन्ति बृहस्पतौ ।
पराभवाय देवानामसुरेष्वभयावहान् ।।
एवमुक्तोऽब्रवीद्देवो मन्त्रानिच्छसि वै द्विज ।
व्रतं चर मयोद्दिष्टं ब्रह्मचारी समाहितः ।।
पूर्णं वर्षसहस्रं वै कुण्डधूममवाक्छिराः ।
यदि पास्यसि भद्रं ते मत्तो मन्त्रमवाप्स्यसि ।।
तथोक्तो देवदेवेन स शुक्रस्तु महातपाः ।
पादौ संस्पृश्य देवस्य बाढमित्यभ्यभाषत ।।
व्रतं चराम्यहं शेषं यथोद्दिष्टोऽस्मि वै प्रभो ।
ततो नियुक्तो देवेन कुण्डधारोऽस्य धूमकृत् ।।
असुराणां हितार्थाय तस्मिञ्शुक्रे गते तदा ।
मन्त्रार्थं तत्र वसति ब्रह्मचर्यं महेश्वरे ।।
तद्बुद्ध्वा नीतिपूर्वं तु राज्यं न्यस्तं तदासुरैः ।
तस्मिंश्छिद्रे तदामर्षाद्देवास्तान्समभिद्रवन् ।
निशितात्तायुधाः सर्वे बृहस्पतिपुरोगमाः ।।

दृष्ट्वासुरगणा देवान्प्रगृहीतायुधान्पुनः ।
उत्पेतुः सहसा सर्वे संत्रस्तास्ते ततोऽभवन् ।।
न्यस्तशस्त्रे जये दत्त आचार्ये व्रतमास्थिते ।
संत्यज्य समयं देवास्ते सपत्नजिघांसवः ।।
अनाचार्यास्तु भद्रं वो विश्वस्तास्तपसि स्थिताः ।
चीरवल्काजिनधरा निष्क्रिया निष्परिग्रहाः ।।
रणे विजेतुं देवान्वै न शक्ष्यामः कथंचन ।
अशुद्धेन प्रपद्यामः शरणं काव्यमातरम् ।।
ज्ञापयामः कृत्स्नमिदं यावदागमनं गुरोः ।
विनिवृत्ते ततः काव्ये योत्स्यामो युधि तान्सुरान् ।।
एवमुक्त्वासुरान्योग्यं शरणं काव्यमातरम् ।
प्रापद्यन्त ततो भीतास्तदा चैव तदाभयम् ।।
दत्तं तेषां तु भीतानां दैत्यानामभयार्थिनाम् ।
न भेतव्यं न भेतव्यं भयं त्यजत दानवाः ।।
मत्संनिधौ वर्ततां वो न भीर्भवितुमर्हति ।
भयाच्चाप्यभिपन्नांस्तान्दृष्ट्वा देवासुरांस्तदा ।।
अभिजघ्नुः प्रसह्यैतानविचार्य बलाबलम् ।
तांस्त्रस्तान्वध्यमानांश्च देवैर्दृष्ट्वासुरांस्तदा ।।
देवी क्रुद्धाब्रवीदेनाननिन्द्रत्वं करोम्यहम् ।
संस्तभ्य शीघ्रं संरम्भादिन्द्रं साभ्यचरत्ततः ।।
ततः संस्तम्भितं दृष्ट्वा शक्रं देवास्तु यूपवत् ।
व्यद्रवन्त ततो भीता दृष्ट्वा शक्रं वशीकृतम् ।।
गतेषु सुरसंघेषु विष्णुरिन्द्रमभाषत ।
मां त्वं प्रविश भद्रं ते नेष्यामि त्वां सुरेश्वर ।।
एवमुक्तस्ततो विष्णुं प्रविवेश पुरंदरः ।
विष्णुना रक्षितं दृष्ट्वा देवी क्रुद्धा वचोऽवदत् ।।
एषा त्वां विष्णुना सार्धं दहामि मघवानिव ।
मिषतां सर्वभूतानां दृश्यतां मे तपोबलम् ।।
तयाभिभूतौ तौ देवाविन्द्राविष्णू जजल्पतुः ।
कथं मुच्येव सहितौ विष्णुरिन्द्रमभाषत ।।

इन्द्रोऽब्रवीज्जहीह्येनां यावन्नौ न दहेद्विभो ।
विशेषेणाभिभूतोऽहमतस्त्वं जहि मा चिरम् ।।
ततः समीक्ष्य तां विष्णुः स्त्रीवधं कर्तुमास्थितः ।
अभिध्याय ततश्चक्रमापन्नः सत्वरं प्रभुः ।।
तस्याः सत्वरमाणायाः शीघ्रकारी सुरारिहा ।
स्त्रिया विष्णुस्ततो देव्याः क्रूरं बुद्ध्वा चिकीर्षितम् ।
क्रुद्धस्तदस्त्रमाविध्य शिरश्चिच्छेद माधवः ।।
तं दृष्ट्वा स्त्रीवधं घोरं चुकोप भृगुरीश्वरः ।
ततोऽभिशप्तो भृगुणा विष्णुर्भार्यावधे तदा ।।
यस्मात्ते जानता धर्मानवध्या स्त्री निषूदिता ।
तस्मात्त्वं सप्तकृत्वो वै मानुषेषु प्रवत्स्यसि ।।
ततस्तेनाभिशापेन नष्टे धर्मे पुनः पुनः ।
लोके सर्वहितार्थाय जायते मानुषेष्विह ।।
अनुव्याहृत्य विष्णु स तदादाय शिरः स्वयम् ।
समानीय ततः काये अपो गृह्येदमब्रवीत् ।।
एष त्वां विष्णुना सत्ये हतां संजीवयाम्यहम् ।
यदि कृत्स्नो मया धर्मश्चरितो ज्ञायतेऽपि वा ।
तेन सत्येन जीवस्य यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् ।।
सत्याभिव्याहृता तस्य देवी संजीविता तदा ।
तदा तां प्रोक्ष्य शीताभिरद्भिर्जीवेति सोऽब्रवीत् ।।
ततस्तां सर्वभूतानि दृष्ट्वा सुप्तोत्थितामिव ।
साधु साध्वित्यदृश्यानां वाचस्ताः सस्वनुर्दिशः ।।
दृष्ट्वा संजीवितामेवं देवी तां भृगुणा तदा ।
मिषतां सर्वभूतानां तदद्भुतमिवाभवत् ।।
असंभ्रान्तेन भृगुणा पत्नीं संजीवितां ततः ।
दृष्ट्वा शक्रो न लेभेऽथ शर्म काव्यभयात्ततः ।।
प्रजागरे ततश्चेन्द्रो जयन्तीमात्मनः सुताम् ।
प्रोवाच मतिमान्वाक्यं स्वां कन्यां पाकशासनः ।।
एष काव्यो ह्यनिन्द्राय चरते दारुणं तपः ।
तेनाहं व्याकुलः पुत्रि कृतो धृतिमता दृढम् ।।

गच्छ संभावयस्वैनं श्रमापनयनैः शुभैः ।
तैस्तैर्मनोऽनुकूलैश्च ह्युपचारैरतन्द्रिता ।।
देवी सा हीन्द्रदुहिता जयन्ती शुभचारिणी ।
युक्तध्यानं च शाम्यन्तं दुर्बलं धृतिमास्थितम् ।।
पित्रा यथोक्तं काव्यं सा काव्ये कृतवती तदा ।
गीर्भिश्चैवानुकूलाभिः स्तुवती वल्गुभाषिणी ।।
गात्रसंवाहनैः काले सेवमाना सुखावहैः ।
शुश्रूषन्त्यनुकूला च उवास बहुलाः समाः ।।
पूर्णे धूम्रव्रते चापि घोरे वर्षसहस्रिके ।
वरेण च्छन्दयामास काव्यं प्रीतो भवस्तदा ।।
एवं ब्रुवंस्त्वयैकेन चीर्णं नान्येन केनचित् ।
तस्मात्त्वं तपसा बुद्ध्या श्रुतेन च बलेन च ।।
तेजसा चापि विबुधान्सर्वानभिभविष्यसि ।
यच्च किंचिन्मम ब्रह्मन्विद्यते भृगुनन्दन ।।
साङ्गं च सरहस्यं च यज्ञोपनिषदां तथा ।
प्रतिभास्यति ते सर्वं तच्चाद्यन्तं न कस्यचित् ।
सर्वाभिभावी तेन त्वं द्विजश्रेष्ठो भविष्यसि ।।
एवं दत्त्वा वरांस्तस्मै भार्गवाय पुनः पुनः ।
अजेयत्वं धनेशत्वमवध्यत्वं च वै ददौ ।।
काव्यस्य गात्रं संस्पृश्य हस्तेन प्रीतिमान्भवः ।
निकामं दर्शनं दत्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ।।
ततः सोऽन्तर्हिते तस्मिन्देवेशानुचरे तदा ।
तिष्ठन्तीं प्राञ्जलिर्भूत्वा जयन्तीमिदमब्रवीत् ।।
कस्य त्वं सुभगे का वा दुःखिते मयि दुःखिता ।
महता तपसा युक्तं किमर्थं मां जुगोपसि ।।
अनया सततं भक्त्या प्रश्रयेण दमेन च ।
स्नेहेन चैव सुश्रोणि प्रीतोऽस्मि वरवर्णिनि ।।
किमिच्छसि वरारोहे कस्ते कामः समृध्यताम् ।
तं ते संपूरयाम्यद्य यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ।।
एवमुक्ताब्रवीदेनं तपसा ज्ञातुमर्हसि ।

चिकीर्षितं मे ब्रह्मिष्ठ त्वं हि वेत्थ यथातथम् ।।
एवमुक्तोऽब्रवीदेनां दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ।
माहेन्द्री त्वं वरारोहे मद्धितार्थमिहागता ।।
मया सह त्वं सुश्रोणि दश वर्षाणि भामिनि ।
अदृश्यं सर्वभूतैस्तु संप्रयोगमिहेच्छसि ।।
देवेन्द्रानलवर्णाभे वरारोहे सुलोचने ।
इमं वृणीष्व कामं ते मत्तो वै वल्गुभाषिणि ।।
एवं भवतु गच्छामो गृहान्वै मत्तकाशिनि ।
ततः स्वगृहमागम्य जयन्त्या सहितः प्रभुः ।।
स तया संवसेद्देव्या दश वर्षाणि भागशः ।
अदृश्यः सर्वभूतानां मायया संवृतस्तदा ।।
कृतार्थमागतं दृष्ट्वा काव्यं सर्वे दितेः सुताः ।
अभिजग्मुर्गृहं तस्य मुदितास्ते दिदृक्षवः ।।
गता यदा न पश्यन्तो जयन्त्या संवृतं गुरुम् ।
दाक्षिण्यं तस्य तद्बुद्ध्वा प्रतिजग्मुर्यथागतम् ।।
बृहस्पतिस्तु संरुद्धं ज्ञात्वा काव्यं चकार ह ।
पित्रर्थे दश वर्षाणि जयन्त्या हितकाम्यया ।।
बुद्ध्वा तदन्तरं सोऽथ दैत्यानामिव चोदितः ।
काव्यस्य रूपमास्थाय सोऽसुरान्समभाषत ।।
ततः समागतान्दृष्ट्वा बृहस्पतिरुवाच तान् ।
स्वागतं मम याज्यानां संप्राप्तोऽस्मि हिताय च ।।
अहं वोऽध्यापयिष्यामि प्राप्ता विद्या मया हि सा ।
ततस्ते हृष्टमनसो विद्यार्थमुपपेदिरे ।।
पूर्व काव्यस्तदा तस्मिन्समये दशवार्षिके ।
ययौ च समकालं स सद्योत्पन्नमतिस्तदा ।।
समयान्ते देवयानी सद्योजाता सुता तदा ।
बुद्धिं चक्रे ततश्चापि याज्यानां प्रत्यवेक्षणे ।।

शुक्र उवाच ।

देवि गच्छामहे द्रष्टुं तव याज्याञ्शुचिस्मिते ।
विभ्रान्तप्रेक्षिते साध्वि त्रिवर्णायतलोचने ।।
एवमुक्ताब्रवीद्देवी भज भक्तान्महाव्रत ।
एष ब्रह्मन्सतां धर्मो न धर्मं लोपयामि ते ।।

सूत उवाच ।

ततो गत्वासुरान्दृष्ट्वा देवाचार्येण धीमता ।
वञ्चितान्काव्यरूपेण वेधसासुरमब्रवीत् ।।
काव्यं मां तात जानीध्वमेष ह्याङ्गिरसो भुवि ।
वञ्चिता बत यूयं वै मयि शक्ते तु दानवाः ।।
श्रुत्वा तथा ब्रुवाणं तं संभ्रान्ता दितिजास्ततः ।
प्रेक्षन्ते स्म ह्युभौ तत्र स्थिताः खिन्नाः शुचिस्मिताः ।।
संप्रमूढाः स्थिताः सर्वे प्रापद्यन्त न किंचन ।
ततस्तेषु प्रमूढेषु काव्यस्तान्पुनरब्रवीत् ।।
आचार्यो वो ह्यहं काव्यो देवाचार्योऽयमङ्गिराः ।
अनुगच्छत मां सर्वे त्यजतैनं बृहस्पतिम् ।।
एवमुक्तासुराः सर्वे तावुभौ समवेक्ष्य च ।
तदासुरा विशेषं तु न व्यजानंस्तयोर्द्वयोः ।।
बृहस्पतिरुवाचैतानसंभ्रान्तोऽयमङ्गिराः ।
काव्योऽहं वो गुरुर्दैत्या मद्रूपोऽयं बृहस्पतिः ।।
स मोहयति रूपेण मामकेनैष वोऽसुराः ।
श्रुत्वा तस्य ततस्ते वै संमन्त्र्यार्थवचोऽब्रवीत् ।।
अयं नो दश वर्षाणि सततं शास्ति वै प्रभुः ।
एष वै गुरुरस्माकमन्तरेप्सुरयं द्विजः ।।
ततस्ते दानवाः सर्वे प्रणिपत्याभिवाद्य च ।
वचनं जगृहुस्तस्य चिराभ्यासेन मोहिताः ।।
ऊचुस्तमसुराः सर्वे क्रुद्धाः संरक्तलोचनाः ।
अयं गुरुर्हितोऽस्माकं गच्छ त्वं नासि नो गुरुः ।।

भार्गवोऽङ्गिरसो वायं भवत्वेषैव नो गुरुः ।
स्थिता वयं निदेशेऽस्य गच्छ त्वं साधु मा चिरम् ।।
एवमुक्त्वासुराः सर्वे प्रापद्यन्त बृहस्पतिम् ।
यदा न प्रतिपद्यन्ते तेनोक्तं तन्महद्धितम् ।।
चुकोप भार्गवस्तेषामवलेपेन वै तदा ।
बोधितापि मया यस्मान्न मां भजत दानवाः ।।
तस्मात्प्रनष्टसंज्ञा वै पराभवं गमिष्यथ ।
इति व्याहृत्य तान्काव्यो जगामाथ यथागतम् ।।
ज्ञात्वाभिशस्तानसुरान्काव्येन तु बृहस्पतिः ।
कृतार्थः स तदा हृष्टः स्वरूपं प्रत्यपद्यत ।
बुद्ध्वासुरांस्तदा भ्रष्टान्कृतार्थोऽन्तरधीयत ।।
ततः प्रनष्टे तस्मिंस्ते विभ्रान्ता दानवास्तदा ।
अहो धिग्वञ्चितास्तेन परस्परमथाब्रुवन् ।।
पृष्ठतो विमुखाश्चैव ताडिता वेधसा वयम् ।
दग्धाश्चैवोपयोगाच्च स्वे स्वे चार्थेषु मायया ।।
ततोऽसुराः परित्रस्ता देवेभ्यस्त्वरिता ययुः ।
प्रह्लादमग्रतः कृत्वा काव्यस्यानुगमं पुनः ।।
ततः काव्यं समासाद्य अभितस्थुरवाङ्मुखाः ।
तानागतान्पुनर्दृष्ट्वा काव्यो याज्यानुवाच ह ।।
मयापि बोधिताः काले यतो मां नाभिनन्दथ ।
ततस्तेनावलेपेन गता यूयं पराभवम् ।।
प्रह्लादस्तमथोवाच मानं त्वं त्यज भार्गव ।
स्वान्याज्यान्भजमानांश्च भक्तांश्चैव विशेषतः ।।
त्वया पृष्टा वयं तेन देवाचार्येण मोहिताः ।
भक्तानर्हसि नस्त्रातुं ज्ञात्वा दीर्घेण चक्षुषा ।।
यदि नस्त्वं न कुरुषे प्रसादं भृगुनन्दन ।
अपध्यातास्त्वया ह्यद्य प्रवेक्ष्यामो रसातलम् ।।

सूत उवाच ।

ज्ञात्वा काव्यो यथातत्त्वं कारुण्येनानुकम्पया ।
एवं शुक्रोऽनुनीतः स ततः कोपं न्ययच्छत ॥
उवाचेदं न भेतव्यं न गन्तव्यं रसातलम् ।
अवश्यंभावी ह्यर्थोऽयं प्राप्तो वो मयि जाग्रति ॥
न शक्यमन्यथाकर्तुमदृष्टं बलवत्तरम् ।
संज्ञा प्रनष्टा या वोऽद्य कामं तां प्रतिलप्स्यथ ॥
प्राप्तः पर्यायकालो व इति ब्रह्माभ्यभाषत ।
मत्प्रसादाच्च युष्माभिर्भुक्तं त्रैलोक्यमूर्जितम् ॥
युगाख्या दश संपूर्णा देवानाक्रम्य मूर्धनि ।
तावन्तमेव कालं वै ब्रह्मा राज्यमभाषत ॥
सावर्णिके पुनस्तुभ्यं राज्यं किल भविष्यति ।
लोकानामीश्वरो भावी पौत्रस्तव पुनर्बलिः ॥
एवं किलमहं प्रोक्तः पौत्रस्ते ब्रह्मणा स्वयम् ।
तथा हृतेषु लोकेषु तपोऽस्य न किलाभवत् ॥
यस्मात्प्रवृत्तयश्चास्य न कामानभिसंधिताः ।
तस्मादजेन प्रीतेन दत्तं सावर्णिकेऽन्तरे ॥
देवराज्यं बलेर्भाव्यमिति मामीश्वरोऽब्रवीत् ।
तस्माददृश्यो भूतानां कालाकाङ्क्षी स तिष्ठति ॥
प्रीतेन चामरत्वं वै दत्तं तुभ्यं स्वयंभुवा ।
तस्मान्निरुत्सुकस्त्वं वै पर्यायं सह माकुलः ॥
न च शक्यं मया तुभ्यं पुरस्ताद्वै विसर्पितुम् ।
ब्रह्मणा प्रतिषिद्धोऽस्मि भविष्यं जानता प्रभो ॥
इमौ च शिष्यौ द्वौ मह्यं तुल्यावेतौ बृहस्पतेः ।
दैवतैः सह संरब्धान्सर्वान्वो धारयिष्यतः ॥
एवमुक्तास्तु दैतेयाः काव्येनाक्लिष्टकर्मणा ।
ततस्ताभ्यां ययुः सार्धं प्रह्लादप्रमुखास्तदा ॥
अवश्यंभावमर्थत्वं श्रुत्वा शुक्राच्च दानवाः ।
सकृदाशंसमानास्ते जयं काव्येन भाषितम् ॥
दंशिताः सायुधाः सर्वे ततो देवान्समाह्वयन् ।

अथ देवासुरान्दृष्ट्वा संग्रामे समुपस्थितान् ।।
ततः संवृत्तसंनाहा देवास्तान्समयोधयन् ।
दैवासुरे ततस्तस्मिन्वर्तमाने शतं समाः ।
अजयन्नसुरा देवान्भग्ना देवा अमन्त्रयन् ।।

देवा ऊचुः ।

षण्डामर्कप्रभावं न जानीमस्त्वसुरैर्वयम् ।
तस्माद्यज्ञं समुद्दिश्य कार्यं चात्महितं च यत् ।।
तज्ज्ञानापहृतावेतौ कृत्वा जेष्यामहेऽसुरान् ।
अथोपामन्त्रयन्देवाः षण्डामर्कौ तु तावुभौ ।।
यज्ञे समाह्वयिष्यामस्त्यजतमसुरान्द्विजौ ।
ग्रहं तं वा ग्रहीष्यामो ह्यनुजित्य तु दानवान् ।।
एवं तत्यजतुस्तौ तु षण्डामर्कौ तदासुरान् ।
ततो देवा जयं प्राप्ता दानवाश्च पराभवन् ।।

मदालसायाः पुत्रोल्लापनम्

(मार्कं० पु० २५)

मदालसायाः संजज्ञे पुत्रः प्रथमजस्ततः।
तस्य चक्रे पिता नाम विक्रान्त इति धीमतः॥
तुतुषुस्तेन वै भृत्या जहास च मदालसा।
सा वै मदालसा पुत्रं बालमुत्तानशायिनम्।
उल्लापनच्छलेनाह रुदमानमविस्वरम्॥
शुद्धोऽसि रे तात न तेऽस्ति नाम
कृतं हि ते कल्पनयाधुनैव।
पञ्चात्मकं देहमिदं तवैत-
न्नैवास्य त्वं रोदिषि कस्य हेतोः॥
न वा भवान्रोदिति वै स्वजन्मा
शब्दोऽयमासाद्य महीशसूनुम्।
विकल्प्यमाना विविधा गुणास्ते-
ऽगुणाश्च भौताः सकलेन्द्रियेषु॥
भूतानि भूतैः परिदुर्बलानि
वृद्धिं समायान्ति यथेह पुंसः।
अन्नाम्बुदानादिभिरेव कस्य
न तेऽस्ति वृद्धिर्न च तेऽस्ति हानिः॥
त्वं कञ्चुके शीर्यमाणे निजेऽस्मिं-
स्तस्मिंश्च देहे मूढतां मा व्रजेथाः।
शुभाशुभैः कर्मभिर्देहमेत-
न्मदादिमूढैः कञ्चुकस्तेऽपि नद्धः॥
तातेति किंचित्तनयेति किंचि-
दम्बेति किंचिद्दयितेति किंचित्।
ममेति किंचिन्न ममेति किंचि-
त्त्वं भूतसंघं बहु मानयेथाः॥

दुःखानि दुःखोपशमाय भोगा-
न्सुखाय जानाति विमूढचेताः।
तान्येव दुःखानि पुनः सुखानि
जानात्यविद्वान्सुविमूढचेताः ।।
हासोऽस्थिसंदर्शनमक्षियुग्म-
मत्युज्ज्वलं तर्जनमङ्गनायाः।
कुचादि पीनं पिशितं घनं त-
त्स्थानं रतेः किं नरकं न योषित् ।।
यानं क्षितौ यानगतं च देहं
देहेऽपि चान्यः पुरुषो निविष्टः।
ममत्वबुद्धिर्न तथा यथा स्वे
देहेऽतिमात्रं बत मूढतैषा ।।

देवीस्तवः

(मार्क० पु० ८५)

ऋषिरुवाच ।

पुरा शुम्भनिशुम्भाभ्यामसुराभ्यां शचीपतेः ।
त्रैलोक्यं यज्ञभागाश्च हृता मदबलाश्रयात् ।।
तावेव सूर्यतां तद्वदधिकारं तथैन्दवम् ।
कौबेरमथ याम्यं च चक्राते वरुणस्य च ।।
तावेव पवनर्द्धिं च चक्रतुर्वह्निकर्म च ।
ततो देवा विनिर्धूता भ्रष्टराज्याः पराजिताः ।।
हृताधिकारास्त्रिदशास्ताभ्यां सर्वे निराकृताः ।
महासुराभ्यां तां देवीं संस्मरन्त्यपराजिताम् ।।
तयास्माकं वरो दत्तो यथापत्सु स्मृताखिलाः ।
भवतां नाशयिष्यामि तत्क्षणात्परमापदः ।।
इति कृत्वा मतिं देवा हिमवन्तं नगेश्वरम् ।
जग्मुस्तत्र ततो देवीं विष्णुमायां प्रतुष्टुवुः ।।

देवा ऊचुः ।

नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः ।
नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः प्रणताः स्म ताम् ।।
रौद्रायै नमो नित्यायै गौर्यै धात्र्यै नमो नमः ।
ज्योत्स्नायै चेन्दुरूपिण्यै सुखायै सततं नमः ।।
कल्याण्यै प्रणता वृद्ध्यै सिद्ध्यै कुर्मो नमो नमः ।
नैर्ऋत्यै भूभृतां लक्ष्म्यै शर्वाण्यै ते नमो नमः ।।
दुर्गायै दुर्गपारायै सारायै सर्वकारिण्यै ।
ख्यात्यै तथैव कृष्णायै धूम्रायै सततं नमः ।।
अतिसौम्यातिरौद्रायै नतास्तस्यै नमो नमः ।
नमो जगत्प्रतिष्ठायै देव्यै कृत्यै नमो नमः ।।

या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।।
या देवी सर्वभूतेषु चेतनेत्यभिधीयते ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।।
या देवी सर्वभूतेषु बुद्धिरूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।।
या देवी सर्वभूतेषु निद्रारूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।।
या देवी सर्वभूतेषु क्षुधारूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।।
या देवी सर्वभूतेषु छायारूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।।
या देवी सर्वभूतेषु शक्तिरूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।।
या देवी सर्वभूतेषु तृष्णारूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।।
या देवी सर्वभूतेषु क्षान्तिरूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।।
या देवी सर्वभूतेषु जातिरूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।।
या देवी सर्वभूतेषु लज्जारूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।।
या देवी सर्वभूतेषु शान्तिरूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।।
या देवी सर्वभूतेषु श्रद्धारूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।।
या देवी सर्वभूतेषु कान्तिरूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।।
या देवी सर्वभूतेषु लक्ष्मीरूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।।

या देवी सर्वभूतेषु वृत्तिरूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।।
या देवी सर्वभूतेषु स्मृतिरूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।।
या देवी सर्वभूतेषु दयारूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।।
या देवी सर्वभूतेषु तुष्टिरूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।।
या देवी सर्वभूतेषु मातृरूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।।
या देवी सर्वभूतेषु भ्रान्तिरूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।।
इन्द्रियाणामधिष्ठात्री भूतानां चाखिलेषु या ।
भूतेषु सततं तस्यै व्याप्तिदेव्यै नमो नमः ।।
चितिरूपेण या कृत्स्नमेतद्व्याप्य स्थिता जगत् ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।।
स्तुता सुरैः पूर्वमभीष्टसंश्रया-
त्तथा सुरेन्द्रेण दिनेषु सेविता ।
करोतु सा नः शुभहेतुरीश्वरी
शुभानि भद्राण्यभिहन्तु चापदः ।।
या सांप्रतं चोद्धतदैत्यतापितै-
रस्माभिरीशा च सुरैर्नमस्यते ।
या च स्मृता तत्क्षणमेव हन्ति नः
सर्वापदो भक्तिविनम्रमूर्तिभिः ।।

शुम्भवधानन्तरं सुरगणकृता देवीस्तुतिः

(मार्कण्डेयपु० ९१)

देवि प्रपन्नार्तिहरे प्रसीद
प्रसीद मातर्जगतोऽखिलस्य ।
प्रसीद विश्वेश्वरि पाहि विश्वं
त्वमीश्वरी देवि चराचरस्य ।।
आधारभूता जगतस्त्वमेका
महीस्वरूपेण यतः स्थितासि ।
अपां स्वरूपस्थितया त्वयैत-
दाप्याय्यते कृत्स्नमलङ्घ्यवीर्ये ।।
त्वं वैष्णवी शक्तिरनन्तवीर्या
विश्वस्य बीजं परमासि माया ।
संमोहितं देवि समस्तमेत-
त्त्वं वै प्रसन्ना भुवि मुक्तिहेतुः ।।
विद्याः समस्तास्तव देवि भेदाः
स्त्रियः समस्ताः सकला जगत्सु ।
त्वयैकया पूरितमम्बयैत-
त्का ते स्तुतिः स्तव्यपरा परोक्तिः ।।
सर्वभूता यदा देवी स्वर्गमुक्तिप्रदायिनी ।
त्वं स्तुता स्तुतये का वा भवन्तु परमोक्तयः ।।
सर्वस्य बुद्धिरूपेण जनस्य हृदि संस्थिते ।
स्वर्गापवर्गदे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ।।
कलाकाष्ठादिरूपेण परिणामप्रदायिनी ।
विश्वस्योपरतौ शक्ते नारायणि नमोऽस्तु ते ।।
सर्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।
शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ।।
सृष्टिस्थितिविनाशानां शक्तिभूते सनातनि ।।
गुणाश्रये गुणमये नारायणि नमोऽस्तु ते ।।

शरणागतदीनार्तपरित्राणपरायणे ।
सर्वस्यार्तिहरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ।।
हंसयुक्तविमानस्थे ब्रह्माणीरूपधारिणि ।
कौशाम्भःक्षरिके देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ।।
त्रिशूलचन्द्राहिधरे महावृषभवाहिनि ।
माहेश्वरीस्वरूपेण नारायणि नमोऽस्तु ते ।।
मयूरकुक्कुटवृते महाशक्तिधरेऽनघे ।
कौमारीरूपसंस्थाने नारायणि नमोऽस्तु ते ।।
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गगृहीतपरमायुधे ।
प्रसीद वैष्णवीरूपे नारायणि नमोऽस्तु ते ।।
गृहीतोग्रमहाचक्रे दंष्ट्रोद्धृतवसुधरे ।
वराहरूपिणि शिवे नारायणि नमोऽस्तु ते ।।
नृसिंहरूपेणोग्रेण हन्तुं दैत्यान्कृतोद्यमे ।
त्रैलोक्यत्राणसहिते नारायणि नमोऽस्तु ते ।।
किरीटिनि महावज्रे सहस्रनयनोज्ज्वले ।
वृत्रप्राणहरे चैन्द्रि नारायणि नमोऽस्तु ते ।।
शिवदूतीस्वरूपेण हतदैत्यमहाबले ।
घोररूपे महारावे नारायणि नमोऽस्तु ते ।।
दंष्ट्राकरालवदने शिरोमालाविभूषणे ।
चामुण्डे मुण्डमथने नारायणि नमोऽस्तु ते ।।
लक्ष्मि लज्जे महाविद्ये श्रद्धे पुष्टि स्वधे ध्रुवे ।
महारात्रि महाविद्ये नारायणि नमोऽस्तु ते ।।
मेधे सरस्वति वरे भूति बाभ्रवि तामसि ।
नियते त्वं प्रसीदेशे नारायणि नमोऽस्तु ते ।।
सर्वस्वरूपे सर्वेशे सर्वशक्तिसमन्विते ।
भयेभ्यस्त्राहि नो देवि दुर्गे देवि नमोऽस्तु ते ।।
एतत्ते वदनं सौम्यं लोचनत्रयभूषितम् ।
पातु नः सर्वभूतेभ्यः कात्यायनि नमोऽस्तु ते ।।
ज्वालाकरालमत्युग्रमशेषासुरसूदनम् ।
त्रिशूलं पातु नो भीतेर्भद्रकालि नमोऽस्तु ते ।।

हिनस्ति दैत्यतेजांसि स्वनेनापूर्य या जगत् ।
सा घण्टा पातु नो देवि पापेभ्यो नः सुतानिव ।।
असुरासृग्वसापङ्कचर्चितस्ते करोज्ज्वलः ।
शुभाय खड्गो भवतु चण्डिके त्वां नता वयम् ।।
रोगानशेषानपहंसि तुष्टा
रुष्टा तु कामान्सकलानभीष्टान् ।
त्वामाश्रितानां न विपन्नराणां
त्वामाश्रिता ह्याश्रयतां प्रयान्ति ।।
एतत्कृतं यत्कदनं त्वयाद्य
धर्मद्विषां देवि महासुराणाम् ।
रूपैरनेकैर्बहुधात्ममूर्तिं
कृत्वाम्बिके तत्प्रकरोति कान्या ।।
विद्यासु शास्त्रेषु विवेकदीपे-
ष्वाद्येषु वाक्येषु च का त्वदन्या ।
ममत्वगर्तेऽतिमहान्धकारे
विभ्रामयत्येतदतीव विश्वम् ।।
रक्षांसि यत्रोग्रविषाश्च नागा
यत्रारयो दस्युबलानि यत्र ।
दावानलो यत्र तथाब्धिमध्ये
तत्र स्थिता त्वं परिपासि विश्वम् ।।
विश्वेश्वरि त्वं परिपासि विश्वं
विश्वात्मिका धारयसीति विश्वम् ।
विश्वेशवन्द्या भवती भवन्ति
विश्वाश्रया ये त्वयि भक्तिनम्राः ।।
देवि प्रसीद परिपालय नोऽरिभीते-
र्नित्यं यथासुरवधादधुनैव सद्यः ।
पापानि सर्वजगतां च शमं नयाशु
उत्पातपाकजनितांश्च महोपसर्गान् ।।
प्रणतानां प्रसीद त्वं देवि विश्वार्तिहारिणि ।
त्रैलोक्यवासिनामीड्ये लोकानां वरदा भव ।।

भूतिशिष्यकृतमग्निप्रसादनम्

(मार्कण्डेयपु० ९९–१००)

बभूवाङ्गिरसः शिष्यो भूतिर्नाम्नातिकोपनः।
चण्डशापप्रदोऽल्पेऽर्थे मुनिरागस्यसौम्यवाक् ॥
तस्याश्रमे मातरिश्वा न ववावतिनिष्ठुरम्।
नातितापं रविश्चक्रे पर्जन्यो नातिकर्दमम् ॥
नातिशीतं च शीतांशुः परिपूर्णोऽपि रश्मिभिः।
चकार भीत्या वै तस्य कोपनस्यातितेजसः ॥
ऋतवश्च क्रमं त्यक्त्वा वृक्षेष्वाश्रमजन्मसु।
तस्य पुष्पफलं चक्रुराज्ञया सार्वकालिकम् ॥
ऊहुरापश्च छन्देन तस्याश्रमसमीपगाः।
कमण्डलुगताश्चैव तस्य भीता महात्मनः ॥
नातिक्लेशसहो विप्र सोऽभवत्कोपनो भृशम्।
अपुत्रश्च महाभागः स तपस्यकरोन्मनः ॥
पुत्रकामो यताहारः शीतवातानलाहतः।
तपस्यामि विचिन्त्येति तपस्येव मनो दधे ॥
तस्येन्दुर्नातिशीताय नातितापाय भास्करः।
अभवन्मातरिश्वा च ववौ नाति महामुने ॥
आपीड्यमानो द्वन्द्वैश्च स भूतिर्मुनिसत्तमः।
अनवाप्याभिलाषं तं तपसः संन्यवर्तत ॥
तस्य भ्राता सुवर्चाभूद्यज्ञे तेनाभिमन्त्रितः।
यियासुः शान्तिनामानं शिष्यमाह महामतिम् ॥
प्रशान्तमक्षप्रतिमं विनीतं गुरुकर्मणि।
सदोद्युक्तं शुभाचारमुदारं मुनिसत्तमम् ॥

भूतिरुवाच।

अहं यज्ञं गमिष्यामि भ्रातुः शान्ते सुवर्चसः।
तेनाहूतस्त्वया चेह यत्कर्तव्यं शृणुष्व तत् ॥

प्रति जागरणं वह्नेस्त्वया कार्यं ममाश्रमे ।
तथा तथा प्रयत्नेन यथाग्निर्न शमं व्रजेत् ।।

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्याज्ञाप्य तथेत्युक्तो गुरुः शिष्येण शान्तिना ।
जगाम यज्ञं तं भ्रातुराहूतः स यवीयसा ।।
स च शान्तिर्वनाद्यावत्समित्पुष्पफलादिकम् ।
उपानयति भृत्यर्थं गुरोस्तस्य महात्मनः ।।
अन्यच्च कुरुते कर्म गुरुभक्तिवशानुगः ।
प्रशान्तस्तावदनलो योऽसौ भूतिपरिग्रहः ।।
तं दृष्ट्वा सोऽनलं शान्तं शान्तिरत्यन्तदुःखितः ।
भीतश्च भूतेर्बहुधा चिन्तामाप महामतिः ।।
किं करोमि कथं वात्र भवितागमनं गुरोः ।
मयाद्य प्रतिपत्तव्यं किं कृते सुकृतं भवेत् ।।
प्रशान्ताग्निमिमं धिष्ण्यं यदि पश्यति मे गुरुः ।
ततो मां विषमे ह्यद्य व्यसने संनियोक्ष्यति ।।
यद्यन्यमग्निमत्राहमग्निस्थाने करोमि तत् ।
सर्वं प्रत्यक्षदृग्भस्म सोऽवश्यं मां करिष्यति ।।
सोऽहं पापो गुरोस्तस्य निमित्तं कोपशापयोः ।
तथात्मानं न शोचामि यथा पापं कृतं गुरोः ।।
दृष्ट्वा प्रशान्तमनलं नूनं शप्स्यति मां गुरुः ।
अथवा पावकः क्रुद्धस्तथावीर्यो हि स द्विजः ।।
यस्य प्रभावाद्बिभ्यन्तो देवास्तिष्ठन्ति शासने ।
कृतागसं स मां युक्त्या कया नाधर्षयिष्यति ।।
बहुधैवं विचिन्त्यासौ भीतस्तस्य सदा गुरोः ।
ययौ मतिमतां श्रेष्ठः शरणं जातवेदसम् ।।
स चकार तदा स्तोत्रं सप्तार्चेर्यतमानसः ।
स चैकचित्तो मेदिन्यां न्यस्तजानुः कृताञ्जलिः ।।

शान्तिरुवाच ।

ओं नमः सर्वभूतानां साधनाय महात्मने ।
एकद्विपञ्चधिष्ण्याय राजसूये षडात्मने ।।
नमः समस्तदेवानां वृत्तिदाय सुवर्चसे ।
शुक्ररूपाय जगतामशेषाणां स्थितिप्रदः ।।
त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वयात्तं भगवन्हविः ।
प्रीणयत्यखिलान्देवांस्त्वत्प्राणाः सर्वदेवताः ।।
हुतं हविस्त्वय्यमलमेघत्वमुपगच्छति ।
ततश्च जलरूपेण परिणाममुपैति यत् ।।
तेनाखिलौषधीजन्म भवत्यनिलसारथे ।
ओषधीभिरशेषाभिः सुखं जीवन्ति जन्तवः ।।
वितन्वते नरा यज्ञांस्त्वत्सृष्टास्वोषधीषु च ।
यज्ञैर्देवास्तथा दैत्यास्तद्वद्रक्षांसि पावक ।।
आप्याय्यन्ते च ते यज्ञास्त्वदाधारा हुताशन ।
अतः सर्वस्य योनिस्त्वं वह्ने सर्वमयस्तथा ।।
देवता दानवा यक्षा दैत्या गन्धर्वराक्षसाः ।
मानुषाः पशवो वृक्षा मृगपक्षिसरीसृपाः ।।
आप्याय्यन्ते त्वया सर्वे संवर्ध्यन्ते च पावक ।
त्वत्त एवोद्भवं यान्ति त्वय्यन्ते च तथा लयम् ।।
अपः सृजसि देव त्वं त्वमत्सि पुनरेव ताः ।
पच्यमानास्त्वया ताश्च प्राणिनां पुष्टिकारणम् ।।
देवेषु तेजोरूपेण कान्त्या सिद्धेष्ववस्थितः ।
विषरूपेण नागेषु वायुरूपः पतत्रिषु ।।
मनुजेषु भवान्क्रोधो मोहः पक्षिमृगादिषु ।
अवष्टम्भोऽसि तरुषु काठिन्यं त्वं महीं प्रति ।।
जले द्रवत्वं भगवान्जवरूपी तथानिले ।
व्यापित्वेन तथैवाग्ने नभस्यात्मा व्यवस्थितः ।।
त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पालयन् ।
त्वामेकमाहुः कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः ।।

त्वामष्टधा कल्पयित्वा यज्ञमाद्यमकल्पयन् ।
त्वया सृष्टमिदं विश्वं वदन्ति परमर्षयः ।।
त्वामृते हि जगत्सर्वं सद्यो नश्येद्धुताशन ।
तुभ्यं कृत्वा द्विजः पूजां स्वकर्मविहितां गतिम् ।
प्रयाति हव्यकव्याद्यैः स्वधास्वाहाभ्युदीरणात् ।।
परिणामात्मवीर्या हि प्राणिनाममरार्चित ।
दहन्ति सर्वभूतानि ततो निष्क्रम्य हेतयः ।।
जातवेदस्तवैवेयं विश्वसृष्टिर्महाद्युते ।
तवैव वैदिकं कर्म सर्वभूतात्मकं जगत् ।।
नमस्तेऽनल पिङ्गाक्ष नमस्तेऽस्तु हुताशन ।
पावकाद्य नमस्तेऽस्तु नमस्ते हव्यवाहन ।।
त्वमेव भुक्तपीतानां पाचनाद्विश्वपाचकः ।
सस्यानां पाककर्ता त्वं पोष्टा त्वं जगतस्तथा ।।
त्वमेव मेघस्त्वं वायुस्त्वं बीजं सस्यहेतुकम् ।
पोषाय सर्वभूतानां भूतभव्यभवो ह्यसि ।।
त्वं ज्योतिः सर्वभूतेषु त्वमादित्यो विभावसुः ।
त्वमहस्त्वं तथा रात्रिरुभे संध्ये तथा भवान् ।।
हिरण्यरेतास्त्वं वह्ने हिरण्योद्भवकारणम् ।
हिरण्यगर्भश्च भवान्हिरण्यसदृशप्रभः ।।
त्वं मुहूर्तं क्षणश्च त्वं त्वं त्रुटिस्त्वं तथा लवः ।
कलाकाष्ठानिमेषादिरूपेणासि जगत्प्रभो ।
त्वमेतदखिलं कालः परिणामात्मको भवान् ।।
या जिह्वा भवतः काली कालनिष्ठाकरी प्रभो ।
तया नः पाहि पापेभ्य ऐहिकाच्च महाभयात् ।।
कराली नाम या जिह्वा महाप्रलयकारणम् ।
तया नः पाहि पापेभ्य ऐहिकाच्च महाभयात् ।।
मनोजवा च या जिह्वा लघिमागुणलक्षणा ।
तया नः पाहि पापेभ्य ऐहिकाच्च महाभयात्।।
करोति कामं भूतेभ्यो या ते जिह्वा सुलोहिता ।
तया नः पाहि पापेभ्य ऐहिकाच्च महाभयात् ।।

सधूम्रवर्णा या जिह्वा प्राणिनां रोगदायिका ।
तया नः पाहि पापेभ्य ऐहिकाच्च महाभयात् ।।
स्फुलिङ्गिनी च या जिह्वा यतः सकलपुद्गलाः ।
तया नः पाहि पापेभ्य ऐहिकाच्च महाभयात् ।।
या ते विश्वा सदा जिह्वा प्राणिनां शर्मदायिनी ।
तया नः पाहि पापेभ्य ऐहिकाच्च महाभयात् ।।
पिङ्गाक्ष लोहितग्रीव कृष्णवर्ण हुताशन ।
त्राहि मां सर्वदोषेभ्यः संसारादुद्धरेह माम् ।।
प्रसीद वह्ने सप्तार्चिः कृशानो हव्यवाहन ।
अग्निपावकशुक्रादिनामाष्टभिरुदीरितः ।।
अग्नेऽग्रे सर्वभूतानां समुद्भूत विभावसो ।
प्रसीद हव्यवाहाख्य अभिष्टुत मयाव्यय ।।
त्वमक्षयो वह्निरचिन्त्यरूपः
समृद्धिमान्दुष्प्रसहोऽतितीव्रः ।
त्वमव्ययं भीममशेषलोकं
समूर्तको हन्त्यथवातिवीर्यः ।।
त्वमुत्तमं सत्त्वमशेषसत्त्व-
हृत्पुण्डरीकस्त्वमनन्तमीड्यम् ।
त्वया ततं विश्वमिदं चराचरं
हुताशनैको बहुधा त्वमत्र ।।
त्वमक्षयः सगिरिवना वसुंधरा
नभः ससोमार्कमहर्दिवाखिलम् ।
महोदधेर्जठरगतश्च वाडवो
भवान्विभूत्या परया करे स्थितः ।।
हुताशनस्त्वमिति सदाभिपूज्यसे
महाक्रतौ नियमपरैर्महर्षिभिः ।
अभिष्टुतः पिबसि च सोममध्वरे
वषट्कृतान्यपि च हवींषि भूतये ।।
त्वं विप्रैः सततमिहेज्यसे फलार्थं
वेदाङ्गेष्वथ सकलेषु गीयसे त्वम् ।

तद्धेतोर्यजनपरायणा द्विजेन्द्रा
वेदाङ्गान्यधिगमयन्ति सर्वकाले ।।
त्वं ब्रह्मा यजनपरस्तथैव विष्णु-
र्भूतेशः सुरपतिरर्यमा जलेशः ।
सूर्येन्दू सकलसुरासुराश्चं हव्यैः
संतोष्याभिमतफलान्यथाप्नुवन्ति ।।
अर्चिर्भिः परममहोपघातदुष्टं
संस्पृष्टं तव शुचि जायते समस्तम् ।
स्नानानां परममतीव भस्मना स-
त्संध्यायां मुनिभिरतीव सेव्यसे तत् ।।
प्रसीद वह्ने शुचिनामधेय
प्रसीद वायो विमलातिदीप्ते ।
प्रसीद मे पावक वैद्युताद्य
प्रसीद हव्याशन पाहि मां त्वम् ।।
यत्ते वह्ने शिवं रूपं ये च ते सप्त हेतयः ।
तैः पाहि नः स्तुतो देव पिता पुत्रमिवात्मजम् ।।

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं स्तुतस्ततस्तेन भगवान्हव्यवाहनः ।
ज्वालामालावृतस्तत्र तस्यासीदग्रतो मुने ।।
देवो विभावसुः प्रीतस्तोत्रेणानेन वै द्विज ।
तं शान्तिमाह प्रणतं मेघगम्भीरवागथ ।।

अग्निरुवाच ।

परितुष्टोऽस्मि ते विप्र भक्त्या या ते स्तुतिः कृता ।
वरं ददामि भवते प्रार्थ्यतां यत्तवेप्सितम् ।।

शान्तिरुवाच ।

भगवन्कृतकृत्योऽस्मि यत्त्वां पश्यामि रूपिणम् ।
तथापि भक्तिनम्रस्य भवता श्रूयतां मम ।।

भ्रातृयज्ञं गतो देव ममाचार्यो निजाश्रमात् ।
आगतश्चाश्रमं धिष्ण्यं त्वत्सनाथं स पश्यतु ।।
ममापराधात्सत्यक्तं धिष्ण्यं यत्ते विभावसो ।
तत्त्वयाधिष्ठितं सोऽद्य पूर्ववत्पश्यतां द्विजः ।।
तथान्यदपि मे देव प्रसादं कुरुषे यदि ।
पुत्रो विशिष्टो भवतु तदपुत्रस्य मे गुरोः ।।
यथा च मैत्रीं तनये स करिष्यति मे गुरुः ।
तथा समस्तसत्त्वेषु भवत्वस्य मनो मृदु ।।
पश्यतां (यत्कृते?) स्तोष्यते येन (ऽनेन?) प्रीतिं यातोऽसि मेऽव्यय
स्तोत्रेण तस्य वरदो भवेथा मत्प्रसादितः ।।

मार्कण्डेय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य तमाह द्विजसत्तमम् ।
स्तोत्रेणाराधितो भूयो गुरुभक्त्या च पावकः ।।

अग्निरुवाच ।

गुरोरर्थे यतो ब्रह्मन्याचितं ते वरद्वयम् ।
नात्मार्थं तेन मे प्रीतिस्त्वय्यतीव महामुने ।।
भविष्यत्येतदखिलं गुरोर्यत्प्रार्थितं त्वया ।
मैत्री समस्तभूतेषु पुत्रश्चास्य भविष्यति ।।
मन्वन्तराधिपः पुत्रो भौत्यो नाम भविष्यति ।
महाबलो महावीर्यो महाप्राज्ञो गुरुस्तव ।।
अनेन यश्च स्तोत्रेण स्तोष्यते मां समाहितः ।
तस्याभिलषितं सर्वं पुण्यं चास्य भविष्यति ।।
यज्ञेषु पर्वकालेषु तीर्थेज्याहोमकर्मसु ।
धर्माय पठतामेतन्मम धुष्टिकरं परम् ।।
अहोरात्रकृतं पापं श्रुतमेतत्सकृद्द्विज ।
नाशयिष्यत्यसंदिग्धं मम तुष्टिकरं परम् ।।
अहोमकालदोषादीन्नयोग्यैरपि तत्कृतैः (तत्कृतेः?) ।
ये दोषास्तानिदं सद्यः शमयिष्यति संश्रुतम् ।।

पौर्णमास्याममावास्यां पर्वस्वन्येषु प्रस्तवः ।
ममैष संश्रुतो मर्त्यैर्भविता पापनाशनः ।।

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वा भगवानग्निः पश्यतस्तस्य वै मुने ।
बभूवादर्शनः सद्यो दीपस्थो निर्वृतो यथा ।।
स च शान्तिर्गते वह्नौ परितुष्टेन चेतसा ।
हर्षरोमाञ्चिततनुः प्रविवेशाश्रमं गुरोः ।।

जडभरतोपाख्यानम्

(विष्णुपु० २।१३–१६)

मैत्रेय उवाच।

भरतः स महीपालः शालग्रामेऽवसत्किल।
योगयुक्तः समाधाय वासुदेवे सदा मनः॥
पुण्यदेशप्रभावेन ध्यायतश्च सदा हरिम्।
कथं तु नाभवन्मुक्तिर्यदभूत्स द्विजः पुनः॥
विप्रत्वे च कृतं तेन यद्भूयः सुमहात्मना।
भरतेन मुनिश्रेष्ठ तत्सर्वं वक्तुमर्हसि॥

पराशर उवाच।

शालग्रामे महाभागो भगवन्न्यस्तमानसः।
स उवास चिरं कालं मैत्रेय पृथिवीपतिः॥
अहिंसादिष्वशेषेषु गुणेषु गुणिनां वरः।
अवाप परमां काष्ठां मनसश्चापि संयमे॥
यज्ञेशाच्युत गोविन्द माधवानन्त केशव।
कृष्ण विष्णो हृषीकेशेत्याह राजा स केवलम्॥
नान्यज्जगाद मैत्रेय किंचित्स्वप्नान्तरेऽपि च।
एतत्परं तदर्थं च विना नान्यदचिन्तयत्॥
समित्पुष्पकुशादानं चक्रे देवक्रियाकृते।
नान्यानि चक्रे कर्माणि निःसङ्गो योगतापसः॥
जगाम सोऽभिषेकार्थमेकदा तु महानदीम्।
सस्नौ तत्र तदा चक्रे स्नानस्यानन्तरक्रियाः॥
अथाजगाम तत्तीर्थं जलं पातुं पिपासिता।
आसन्नप्रसवा ब्रह्मन्नेकैव हरिणी वनात्॥
ततः समभवत्तत्र पीतप्राये जले तया।
सिंहस्य नादः सुमहान्सर्वप्राणिभयंकरः॥

ततः सा सहसा त्रासादाप्लुता निम्नगातटम् ।
अत्युच्चारोहणेनास्या नद्या गर्भः पपात सः ।।
तमुह्यमानं वेगेन वीचिमालापरिप्लुतम् ।
जग्राह स नृपो गर्भात्पतितं मृगपोतकम् ।।
गर्भप्रच्युतिदोषेण प्रोत्तुङ्गाक्रमणेन च ।
मैत्रेय सापि हरिणी पपात च ममार च ।।
हरिणी तां विलोक्याथ विपन्नां नृपतापसः ।
मृगपोतं समादाय निजमाश्रममागतः ।।
चकारानुदिनं चासौ मृगपोतस्य वै नृपः ।
पोषणं पुष्यमाणश्च स तेन ववृधे मुने ।।
चचाराश्रमपर्यन्तं तृणानि गहनेषु सः ।
दूरं गत्वा च शार्दूलत्रासादभ्याययौ पुनः ।।
प्रातर्गत्वातिदूरं च सायमायात्यथाश्रमम् ।
पुनश्च भरतस्याभूदाश्रमस्योटजाजिरे ।।
तस्य तस्मिन्मृगे दूरसमीपपरिवर्तिनि ।
आसीच्चेतः समायुक्तं न ययावन्यतो द्विज ।।
विमुक्तराज्यतनयः प्रोज्झिताशेषबान्धवः ।
ममत्वं स चकारोच्चैस्तस्मिन्हरिणबालके ।।
किं वृकैर्भक्षितो व्याघ्रैः किं सिंहेन निपातितः ।
चिरायमाणे निष्क्रान्ते तस्यासीदिति मानसम् ।।
एषा वसुमती तस्य खुराग्रक्षतकर्बुरा ।
प्रीतये मम जातोऽसौ क्व ममैणकबालकः ।।
विषाणाग्रेण मद्बाहुकण्डूयनपरो हि सः ।
क्षेमेणाभ्यागतोऽरण्यादपि मां सुखयिष्यति ।।
एते लूनशिखास्तस्य दशनैरचिरोद्गतैः ।
कुशाः काशा विराजन्ते वटवः सामगा इव ।।
इत्थं चिरगते तस्मिन्स चक्रे मानसं मुनिः ।
प्रीतिप्रसन्नवदनः पार्श्वस्थे चाभवन्मृगे ।।
समाधिभङ्गस्तस्यासीत्तन्मयत्वादृतात्मनः ।
संत्यक्तराज्यभोगर्द्धिस्वजनस्यापि भूपतेः ।।

चपलं चपले तस्मिन्दूरगं दूरगामिनि ।
मृगपोतेऽभवच्चित्तं स्थैर्यवत्तस्य भूपतेः ।।
कालेन गच्छता सोऽथ कालं चक्रे महीपतिः ।
पितेव सास्रं पुत्रेण मृगपोतेन वीक्षितः ।।
मृगमेव तदाद्राक्षीत्त्यजन्प्राणानसावपि ।
तन्मयत्वेन मैत्रेय नान्यत्किंचिदचिन्तयत् ।।
ततश्च तत्कालकृतां भावनां प्राप्य तादृशीम् ।
जम्बुमार्गे महारण्ये जातो जातिस्मरो मृगः ।।
जातिस्मरत्वादुद्विग्नः संसारस्य द्विजोत्तम ।
विहाय मातरं भूयः शालग्राममुपाययौ ।।
शुष्कैस्तृणैस्तथा पर्णैः स कुर्वन्नात्मपोषणम् ।
मृगत्वहेतुभूतस्य कर्मणो निष्कृतिं ययौ ।।
तत्र चोत्सृष्टदेहोऽसौ जज्ञे जातिस्मरो द्विजः ।
सदाचारवतां शुद्धे योगिनां प्रवरे कुले ।।
सर्वविज्ञानसंपन्नः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
अपश्यत्स च मैत्रेय आत्मानं प्रकृतेः परम् ।।
आत्मनोऽधिगतज्ञानो देवादीनि महामुने ।
सर्वभूतान्यभेदेन स ददर्श महामतिः ।।
न पपाठ गुरुप्रोक्तं कृतोपनयनः श्रुतम् ।
न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च ।।
उक्तोऽपि बहुशः किंचिज्जडवाक्यमभाषत ।
तदप्यसंस्कारयुतं ग्राम्यवाक्योक्तिसंश्रितम् ।।
अपध्वस्तवपुः सोऽथ मलिनाम्बरधृग्द्विजः ।
क्लिन्नदन्तान्तरः सर्वैः परिभूतः स नागरैः ।।
संमानना परां हानिं योगर्द्धेः कुरुते यतः ।
जनेनावमतो योगी योगसिद्धिं च विन्दति ।।
तस्माच्चरेत वै योगी सतां मार्गमदूषयन् ।
जना यथावमन्येरन्गच्छेयुर्नैव संगतिम् ।।
हिरण्यगर्भवचनं विचिन्त्येत्थं महामतिः ।
आत्मानं दर्शयामास जडोन्मत्ताकृतिं जने ।।

भुङ्क्ते कुल्माषव्रीह्यादि शाकं वन्यफलं कणान् ।
यद्यदाप्नोति सुबहु तदत्ते कालसंयमम् ।।
पितर्युपरते सोऽथ भ्रातृभ्रातृव्यबान्धवैः ।
कारितः क्षेत्रकर्मादि कदन्नाहारपोषितः ।।
स तूक्षपीनावयवो जडकारी च कर्मणि ।
सर्वलोकोपकरणं बभूवाहारवेतनः ।।
तं तादृशमसंस्कारविप्राकृतिविचेष्टितम् ।
क्षत्ता सौवीरराजस्य विष्टियोग्यममन्यत ।।
स राजा शिबिकारूढो गन्तुं कृतमतिर्द्विज ।
बभूवेक्षुमतीतीरे कपिलर्षेर्वराश्रमम् ।।
श्रेयः किमत्र संसारे दुःखप्राये नृणामिति ।
प्रष्टुं तं मोक्षधर्मज्ञं कपिलाख्यं महामुनिम् ।।
उवाह शिबिकां तस्य क्षत्तुर्वचनचोदितः ।
नृणां विष्टिगृहीतानामन्येषां सोऽपि मध्यगः ।।
गृहीतो विष्टिना विप्रः सर्वज्ञानेकभाजनः ।
जातिस्मरोऽसौ पापस्य क्षयकाम उवाह ताम् ।।
ययौ जडगतिः सोऽथ युगमात्रावलोकनम् ।
कुर्वन्मतिमतां श्रेष्ठस्तदन्ये त्वरितं ययुः ।।
विलोक्य नृपतिः सोऽपि विषमां शिबिकागतिम् ।
किमेतदित्याह समं गम्यतां शिबिकावहाः ।।
पुनस्तथैव शिबिकां विलोक्य विषमां हि सः ।
नृपः किमेतदित्याह भवद्भिर्गम्यतेऽन्यथा ।।
भूपतेर्वदतस्तस्य श्रुत्वेत्थं बहुशो वचः ।
शिबिकोद्वाहकाः प्रोचुरयं यातीत्यसत्वरम् ।।

राजोवाच ।

किं श्रान्तोऽस्यल्पमध्वानं त्वयोढा शिबिका मम ।
किमायाससहो न त्वं पीवानसि निरीक्ष्यसे ।।

ब्राह्मण उवाच ।

नाहं पीवान्न चैवोढा शिबिका भवतो मया ।
न श्रान्तोऽस्मि न चायासः सोढव्योऽस्ति महीपते ।।

पराशर उवाच ।

एवमुक्त्वाभवन्मौनी स वहञ्छिबिकां द्विजः ।
सोऽपि राजावतीर्योर्व्यां तत्पादौ जगृहे त्वरन् ॥

राजोवाच ।

भो भो विसृज्य शिबिकां प्रसादं कुरु मे द्विज ।
कथ्यतां को भवानत्र जाल्मरूपधरः स्थितः ॥
यो भवान्यन्निमित्तं वा यदागमनकारणम् ।
तत्सर्वं कथ्यतां विद्वन्मह्यं शुश्रूषवे त्वया ॥

ब्राह्मण उवाच ।

श्रूयतां कोऽहमित्येतद्वक्तुं भूप न शक्यते ।
उपभोगनिमित्तं च सर्वत्र गमनक्रिया ॥
सुखदुःखोपभोगौ तु तौ देहाद्युपपादकौ ।
धर्माधर्मोद्भवौ भोक्तुं जन्तुर्देहादिमृच्छति ॥
सर्वस्यैव हि भूपाल जन्तोः सर्वत्र कारणम् ।
धर्माधर्मौ यतः कस्मात्कारणं पृच्छ्यते ततः ॥

राजोवाच ।

धर्माधर्मौ न संदेहः सर्वकार्येषु कारणम् ।
उपभोगनिमित्तं च देहदेशान्तरागमः ॥
यत्त्वेतद्भवता प्रोक्तं कोऽहमित्येतदात्मनः ।
वक्तुं न शक्यते श्रोतुं तन्ममेच्छा प्रवर्तते ॥
योऽस्ति सोऽहमिति ब्रह्मन्कथं वक्तुं न शक्यते ।
आत्मन्येष न दोषाय शब्दोऽहमिति यो द्विज ॥

ब्राह्मण उवाच ।

शब्दोऽहमिति दोषाय आत्मन्येष तथैव तत् ।
अनात्मन्यात्मविज्ञानं शब्दो वा भ्रान्तिलक्षणः ॥
जिह्वा ब्रवीत्यहमिति दन्तौष्ठं तालुकं नृप ।
एते नाहं यतः सर्वे वाङ्निष्पादनहेतवः ॥

किं हेतुभिर्वदत्येषा वागेवाहमिति स्वयम् ।
तथापि वाङ्नाहमेतद्वक्तुमित्थं न युज्यते ।।
पिण्डः पृथग्यतः पुंसः पादपाण्यादिलक्षणः ।
ततोऽहमिति कुत्रैतां संज्ञां राजन्करोम्यहम् ।।
यदान्योऽस्ति परः कोऽपि मत्तः पार्थिवसत्तम ।
तदैषोऽहमयं चान्यो वक्तुमेवमपीष्यते ।।
यदा समस्तदेहेषु पुमानेको व्यवस्थितः ।
तदा हि को भवान्कोऽहमित्येतद्विफलं वचः ।।
त्वं राजा शिबिका चेयमिमे वाहाः पुरःसराः ।
अयं च भवतो लोको न सदेतत्तवोच्यते ।।
वृक्षाद्दारु ततश्चेयं शिबिका त्वदधिष्ठिता ।
किं वृक्षसंज्ञा वास्याः स्याद्दारुसंज्ञाथ वा नृप ।।
वृक्षारूढो महाराजो नायं वदति ते जनः ।
न च दारुणि सर्वस्त्वां ब्रवीति शिबिकागतम् ।।
शिबिका दारुसंघातो रचनास्थितिसंस्थितः ।
अन्विष्यतां नृपश्रेष्ठ तद्भेदे शिबिका त्वया ।।
एवं छत्रशलाकानां पृथग्भावो विमृश्यताम् ।
क्व यातं छत्रमित्येष न्यायस्त्वयि तथा मयि ।।
पुमान्स्त्री गौरजो वाजी कुञ्जरोऽविर्हरिस्तरुः ।
देहेषु लोकसंज्ञेयं विज्ञेया कर्महेतुषु ।।
पुमान्न देवो न नरो न पशुर्न च पादपः ।
शरीराकृतिभेदास्तु भूपैते कर्मयोनयः ।।
वसु राजेति यल्लोके यच्च राजभटात्मकम् ।
तथान्यच्च नृपेत्थं तन्न सत्संकल्पनामयम् ।।
यत्तु कालान्तरेणापि नान्यां संज्ञामुपैति वै ।
परिणामादिसंभूतं तद्वस्तु नृप तच्च किम् ।।
त्वं राजा सर्वलोकस्य पितुः पुत्रो रिपो रिपुः ।
पत्न्याः पतिः पिता सूनोः किं त्वां भूप वदाम्यहम् ।।
त्वं किमेवं स्थितः किं तु शिरस्तव तथोदरम् ।
किमु पादादिकं त्वं वा तवैतत्किं महीपते ।।

समस्तावयवेभ्यस्त्वं पृथग्भूप व्यवस्थितः ।
कोऽहमित्यत्र निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव ।।
एवं व्यवस्थिते तत्त्वे मयाहमिति भाषितुम् ।
पृथक्करणनिष्पाद्यं शक्यते नृपते कथम् ।।

पराशर उवाच ।

निशम्य तस्येति वचः परमार्थसमन्वितम् ।
प्रश्रयावनतो भूत्वा तमाह नृपतिर्द्विजम् ।।

राजोवाच ।

भगवन्यत्त्वया प्रोक्तं परमार्थमयं वचः ।
श्रुते तस्मिन्भ्रमन्तीव मनसो मम वृत्तयः ।।
एतद्विवेकविज्ञानं यदशेषेषु जन्तुषु ।
भवता दर्शितं विप्र तत्परं प्रकृतेर्महत् ।।
नाहं वहामि शिबिकां शिबिका न मयि स्थिता ।
शरीरमन्यदस्मत्तो येनेयं शिबिका धृता ।।
गुणप्रवृत्त्या भूतानां प्रवृत्तिः कर्मचोदिता ।
प्रवर्तन्ते गुणा ह्येते किमेतद्यत्त्वयोदितम् ।।
एतस्मिन्परमार्थज्ञ मम श्रोत्रपथं गते ।
मनो विह्वलतामेति परमार्थार्थितां गतम् ।।
पूर्वमेव महाभागं कपिलर्षिमहं द्विज ।
प्रष्टुमभ्युद्यतो गत्वा श्रेयः किं त्वत्र शंस मे ।।
तदन्तरे च भवता यदेतद्वाक्यमीरितम् ।
तेनैव परमार्थार्थं त्वयि चेतः प्रधावति ।।
कपिलर्षिर्भगवतः सर्वभूतस्य वै द्विज ।
विष्णोरंशो जगन्मोहनाशायोर्वीमुपागतः ।।
स एव भगवान्नूनमस्माकं हितकाम्यया ।
प्रत्यक्षतामत्र गतो यथैतद्भवतोच्यते ।।
तन्मह्यं प्रणताय त्वं यच्छ्रेयः परमं द्विज ।
तद्वदाखिलविज्ञानजलवीच्युदधिर्भवान् ।।

ब्राह्मण उवाच ।

भूप पृच्छसि किं श्रेयः परमार्थं नु पृच्छसि ।
श्रेयांसि परमार्थानि अशेषाणि च भूपते ।।
देवताराधनं कृत्वा धनसंपदमिच्छति ।
पुत्रानिच्छति राज्यं च श्रेयस्तस्यैव तन्नृप ।।
कर्म यज्ञात्मकं श्रेयः स्वर्लोकफलदायि च ।
श्रेयः प्रधानं च फले तदेवानभिसंधिते ।।
आत्मा ध्येयः सदा भूप योगयुक्तैस्तथा परम् ।
श्रेयस्तस्यैव संयोगः श्रेयो यः परमात्मना ।।
श्रेयांस्येवमनेकानि शतशोऽथ सहस्रशः ।
सन्त्यत्र परमार्थस्तु तत्त्वतः श्रूयतां च मे ।।
धर्माय त्यज्यते किं नु परमार्थो धनं यदि ।
व्ययश्च क्रियते कस्मात्कामप्राप्त्युपलक्षणः ।।
पुत्रश्चेत्परमार्थः स्यात्सोऽप्यन्यस्य नरेश्वर ।
परमार्थभूतः सोऽन्यस्य परमार्थो हि तत्पिता ।।
एवं न परमार्थोऽस्ति जगत्यस्मिंश्चराचरे ।
परमार्था हि कार्याणि कारणानामशेषतः ।।
राज्यादिप्राप्तिरत्रोक्ता परमार्थतया यदि ।
परमार्था भवन्त्यत्र न भवन्ति च वै ततः ।।
ऋग्यजुःसामनिष्पाद्यं यज्ञकर्म मतं तव ।
परमार्थभूतं तत्रापि श्रूयतां गदतो मम ।।
यत्तु निष्पाद्यते कार्यं मृदा कारणभूतया ।
तत्कारणानुगमनाज्जायते नृप मृन्मयम् ।।
एवं विनाशिभिर्द्रव्यैः समिदाज्यकुशादिभिः ।
निष्पाद्यते क्रिया या तु सा भवित्री विनाशिनी ।।
अनाशी परमार्थस्तु प्राज्ञैरभ्युपगम्यते ।
तत्तु नाशि न संदेहो नाशिद्रव्योपपादितम् ।।
तदेवाफलदं कर्म परमार्थो मतस्तव ।
मुक्तिसाधनभूतत्वात्परमार्थो न साधनम् ।।

ध्यानं चैवात्मनो भूप परमार्थार्थशब्दितम् ।
भेदकारि परेभ्यस्तु परमार्थो न भेदवान् ॥
परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीर्यते ।
मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः ॥
तस्माच्छ्रेयांस्यशेषाणि नृपैतानि न संशयः ।
परमार्थस्तु भूपाल संक्षेपाच्छ्रूयतां मम ॥
एको व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।
जन्मवृद्धयादिरहित आत्मा सर्वगतोऽव्ययः ॥
परज्ञानमयोऽसद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः ।
स योगवान्न युक्तोऽभून्नैव पार्थिव योज्यते ॥
तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि यत् ।
विज्ञानं परमार्थोऽसौ द्वैतिनोऽतत्त्वदर्शिनः ॥
वेणुरन्ध्रविभेदेन भेदः षड्जादिसंज्ञितः ।
अभेदव्यापिनो वायोस्तथा तस्य महात्मनः ॥
एकत्वं रूपभेदश्च बाह्यकर्मप्रवृत्तिजः ।
देवादिभेदेऽपध्वस्ते नास्त्येवावरणे हि सः ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्ते मौनिनं भूयश्चिन्तयानं महीपतिम् ।
प्रत्युवाचाथ विप्रोऽसावद्वैतान्तर्गतां कथाम् ॥

ब्राह्मण उवाच ।

श्रूयतां नृपशार्दूल यद्गीतमृभुणा पुरा ।
अवबोधं जनयता निदाघस्य महात्मनः ॥
ऋभुर्नामाभवत्पुत्रो ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
विज्ञाततत्त्वसद्भावो निसर्गादेव भूपते ॥
तस्य शिष्यो निदाघोऽभूत्पुलस्त्यतनयः पुरा ।
प्रादादशेषविज्ञानं स तस्मै परया मुदा ॥
अवाप्तज्ञानतत्त्वस्य न तस्याद्वैतवासनाम् ।
स ऋभुस्तर्कयामास निदाघस्य नरेश्वर ॥
देविकायास्तटे वीरनगरं नाम वै पुरम् ।
समृद्धमतिरम्यं च पुलस्त्येन निवेशितम् ॥

रम्योपवनपर्यन्ते स तस्मिन्पार्थिवोत्तम ।
निदाघो नाम योगज्ञ ऋभुशिष्योऽवसत्पुरा ।।
दिव्ये वर्षसहस्रे तु समतीतेऽस्य तत्पुरम् ।
जगाम स ऋभुः शिष्यं निदाघमवलोकक: ।।
स तस्य वैश्वदेवान्ते द्वारालोकनगोचरे ।
स्थितस्तेन गृहीतार्घ्यो निजवेश्म प्रवेशित: ।।
प्रक्षालिताङ्घ्रिपाणि च कृतासनपरिग्रहम् ।
उवाच स द्विजश्रेष्ठो भुज्यतामिति सादरम् ।।

ऋभुरुवाच ।

भो विप्रवर्य भोक्तव्यं यदन्नं भवतो गृहे ।
तत्कथ्यतां कदन्नेषु न प्रीतिः सततं मम ।।

निदाघ उवाच ।

भक्तयावकवाटचानामपूपानां च मे गृहे ।
यद्रोचते द्विजश्रेष्ठ तत्त्वं भुङ्क्ष्व यथेच्छया ।।

ऋभुरुवाच ।

कदन्नानि द्विजैतानि मृष्टमन्नं प्रयच्छ मे ।
संयावपायसादीनि द्रप्सफाणितवन्ति च ।।

निदाघ उवाच ।

हे हे शालिनि मद्गेहे यत्किंचिदतिशोभनम् ।
भक्ष्योपसाधनं मृष्टं तेनास्यान्नं प्रसाधय ।।

ब्राह्मण उवाच ।

इत्युक्ता तेन सा पत्नी मृष्टमन्नं द्विजस्य यत् ।
प्रसाधितवती तद्वै भर्तुर्वचनगौरवात् ।।
तं भुक्तवन्तमिच्छातो मृष्टमन्नं महामुनिम् ।
निदाघः प्राह भूपाल प्रश्रयावनतः स्थितः ।।

निदाघ उवाच ।

अपि ते परमा तृप्तिरुत्पन्ना तुष्टिरेव च ।
अपि ते मानसं स्वस्थमाहारेण कृतं द्विज ।।
क्वनिवासो भवान्विप्र क्व च गन्तुं समुद्यतः ।
आगम्यते च भवता यतस्तच्च द्विजोच्यताम् ।।

ऋभुरुवाच ।

क्षुद्यस्य तस्य भुक्तेऽन्ने तृप्तिर्ब्राह्मण जायते ।
न मे क्षुन्नाभवत्तृप्तिः कस्मान्मां परिपृच्छसि ।।
वह्निना पार्थिवे धातौ क्षयिते क्षुत्समुद्भवः ।
भवत्यम्भसि च क्षीणे नृणां तृडपि जायते ।।
क्षुत्तृषौ देहधर्माख्ये न ममैते यतो द्विज ।
ततः क्षुत्संभवाभावात्तृप्तिरस्त्येव मे सदा ।।
मनसः स्वस्थता तुष्टिश्चित्तधर्माविमौ द्विज ।
चेतसो यस्य तत्पृच्छ पुमानेभिर्न युज्यते ।।
क्व निवासस्तवेत्युक्तं क्व गन्तासि च यत्त्वया ।
कुतश्चागम्यते तत्र त्रितयेऽपि निबोध मे ।।
पुमान्सर्वगतो व्यापी आकाशवदयं यतः ।
कुतः कुत्र क्व गन्तासीत्येतदप्यर्थवत्कथम् ।।
नाहं गन्ता न चागन्ता नैकदेशनिकेतनः ।
त्वं चान्ये च न च त्वं च नान्ये नैवाहमप्यहम् ।।
मृष्टं न मृष्टमप्येषा जिज्ञासा मे कृता तव ।
किं वक्ष्यसीति तत्रापि श्रूयतां द्विजसत्तम ।।
किमस्मादथवा मृष्टं भुञ्जतोऽन्नं द्विजोत्तम ।
मृष्टमेव यदामृष्टं तदैवोद्वेगकारकम् ।।
अमृष्टं जायते मृष्टं मृष्टादुद्विजते जनः ।
आदिमध्यावसानेषु किमन्नं रुचिकारकम् ।।
मृन्मयं हि गृहं यद्वन्मृदा लिप्तं स्थिरं भवेत् ।
पार्थिवोऽयं तथा देहः पार्थिवैः परमाणुभिः ।।

यवगोधूममुद्गादि घृतं तैलं पयो दधि ।
गुडं फलादीनि तथा पार्थिवाः परमाणवः ।।
तदेतद्भवता ज्ञात्वा मृष्टामृष्टविचारि यत् ।
तन्मनः समतालम्बि कार्यं साम्यं हि मुक्तये ।।

ब्राह्मण उवाच ।

इत्याकर्ण्य वचस्तस्य परमार्थाश्रितं नृप ।
प्रणिपत्य महाभागो निदाघो वाक्यमब्रवीत् ।।

निदाघ उवाच ।

प्रसीद मद्धितार्थाय कथ्यतां यस्त्वमागतः ।
नष्टो मोहस्तवाकर्ण्य वचांस्येतानि मे द्विज ।।

ऋभुरुवाच ।

ऋभुरस्मि तवाचार्यः प्रज्ञादानाय ते द्विज ।
इहागतोऽहं यास्यामि परमार्थस्तवोदितः ।।
एवमेकमिदं विद्धि न भेदि सकलं जगत् ।
वासुदेवाभिधेयस्य स्वरूपं परमात्मनः ।।

ब्राह्मण उवाच ।

तथेत्युक्त्वा निदाघेन प्रणिपातपुरःसरम् ।
पूजितः परया भक्त्या इच्छातः प्रययावृभुः ।।
ऋभुर्वर्षसहस्रे तु समतीते नरेश्वर ।
निदाघज्ञानदानाय तदेव नगरं ययौ ।।
नगरस्य बहिः सोऽथ निदाघं ददृशे मुनिः ।
महाबलपरीवारे पुरं विशति पार्थिवे ।।
दूरे स्थितं महाभागं जनसंमर्दवर्जकम् ।
क्षुत्क्षामकण्ठमायान्तमरण्यात्ससमित्कुशम् ।।
दृष्ट्वा निदाघं स ऋभुरुपगम्याभिवाद्य च ।
उवाच कस्मादेकान्ते स्थीयते भवता द्विज ।।

निदाघ उवाच ।

भो विप्र जनसंमर्दो महानेष जनेश्वरे ।
प्रविविक्षौ पुरं रम्यं तेनात्र स्थीयते मया ।।

ऋभुरुवाच ।

नराधिपोऽत्र कतमः कतमश्चेतरो जनः ।
कथ्यतां मे द्विजश्रेष्ठ त्वमभिज्ञो मतो मम ।।

निदाघ उवाच ।

योऽयं गजेन्द्रमुन्मत्तमद्रिशृङ्गसमुच्छ्रितम् ।
अधिरूढो नरेन्द्रोऽयं परलोकस्तथेतरः ।।

ऋभुरुवाच ।

एतौ हि गजराजानौ युगपद्दर्शितौ मम ।
भवता न विशेषेण पृथक्चिह्नोपलक्षणौ ।।
तत्कथ्यतां महाभाग विशेषो भवतानयोः ।
ज्ञातुमिच्छाम्यहं कोऽत्र गजः को वा नराधिपः ।।

निदाघ उवाच ।

गजो योऽयमधो ब्रह्मन्नुपर्यस्यैव भूपतिः ।
वाह्यवाहकसंबन्धं को न जानाति वै द्विज ।।

ऋभुरुवाच ।

जानाम्यहं यथा ब्रह्मंस्तथा मामवबोधय ।
अधःशब्दनिगद्यं किं किं चोर्ध्वमभिधीयते ।।

ब्राह्मण उवाच ।

इत्युक्तः सहसारुह्य निदाघः प्राह तमृभुम् ।
श्रूयतां कथयाम्येष यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।।
उपर्यहं यथा राजा त्वमधः कुञ्जरो यथा ।
अवबोधाय ते ब्रह्मन्दृष्टान्तो दर्शितो मया ।।

ऋभुरुवाच ।

त्वं राजेव द्विजश्रेष्ठ स्थितोऽहं गजवद्यदि ।
तदेतत्त्वं समाचक्ष्व कतमस्त्वमहं तथा ।।

ब्राह्मण उवाच ।

इत्युक्तः सत्वरं तस्य प्रगृह्य चरणावुभौ ।
निदाघः प्राह भगवानाचार्यस्त्वमृभुर्ध्रुवम् ।।
नान्यस्याद्वैतसंस्कारसंस्कृतं मानसं तथा ।
यथाचार्यस्य तेन त्वां मन्ये प्राप्तमहं गुरुम् ।।

ऋभुरुवाच ।

तवोपदेशदानाय पूर्वशुश्रूषणादृतः ।
गुरुस्तेऽहमृभुर्नाम्ना निदाघ समुपागतः ।।
तदेतदुपदिष्टं ते संक्षेपेण महामते ।
परमार्थसारभूतं यदद्वैतमशेषतः ।।

ब्राह्मण उवाच ।

एवमुक्त्वा ययौ विद्वान्निदाघं स ऋभुर्गुरुः ।
निदाघोऽप्युपदेशेन तेनाद्वैतपरोऽभवत् ।।
सर्वभूतान्यभेदेन ददृशे स तदात्मनः ।
यथा ब्रह्मपरो मुक्तिमवाप परमां द्विजः ।।
तथा त्वमपि धर्मज्ञ तुल्यात्मरिपुबान्धवः ।
भव सर्वगतं जानन्नात्मानमवनीपते ।।
सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः ।
भ्रान्तदृष्टिभिरात्मापि तथैकः सन्पृथक्पृथक् ।।
एकः समस्तं यदिहास्ति किंचि-
त्तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत् ।
सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेत-
दात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ।।

रासक्रीडा

(विष्णुपु० ५।१३)

पराशर उवाच।

गते शक्रे तु गोपालाः कृष्णमक्लिष्टकारिणम्।
ऊचुः प्रीत्या धृतं दृष्ट्वा तेन गोवर्धनाचलम्॥
वयमस्मान्महाबाहो भवता महतो भयात्।
गावश्च भवता त्राता गिरिधारणकर्मणा॥
बालक्रीडेयमतुला गोपालत्वं जुगुप्सितम्।
दिव्यं च कर्म भवतः किमेतत्तात कथ्यताम्॥
कालियो दमितस्तोये प्रलम्बो विनिपातितः।
धृतो गोवर्धनश्चायं शङ्कितानि मनांसि नः॥
सत्यं सत्यं हरेः पादौ शपामोऽमितविक्रम।
यथा त्वद्वीर्यमालोक्य न त्वां मन्यामहे नरम्॥
प्रीतिः सस्त्रीकुमारस्य व्रजस्य तव केशव।
कर्म चेदमशक्यं यत्समस्तैस्त्रिदशैरपि॥
बालत्वं चातिवीर्यं च जन्म चास्मास्वशोभनम्।
चिन्त्यमानममेयात्मञ्शङ्कां कृष्ण प्रयच्छति॥
देवो वा दानवो वा त्वं यक्षो गन्धर्व एव वा।
किं वास्माकं विचारेण बान्धवोऽसि नमोऽस्तु ते॥
क्षणं भूत्वा त्वसौ तूष्णीं किंचित्प्रणयकोपवान्।
इत्येवमुक्तस्तैर्गोपैः कृष्णोऽप्याह महामुने॥

श्रीभगवानुवाच।

मत्संबन्धेन भो गोपा यदि लज्जा न जायते।
श्लाघ्यो वाहं ततः किं वो विचारेण प्रयोजनम्॥
यदि वोऽस्ति मयि प्रीतिः श्लाघ्योऽहं भवतां यदि।
तदात्मबन्धुसदृशी बुद्धिर्वः क्रियतां मयि॥

नाहं देवो न गन्धर्वो न यक्षो न च दानवः ।
अहं वो बान्धवो जातो नास्ति चिन्त्यमतोऽन्यथा ।।

पराशर उवाच ।

इति श्रुत्वा हरेर्वाक्यं बद्धमौनास्ततो वनम् ।
ययुर्गोपा महाभाग तस्मिन्प्रणयकोपिनि ।।
कृष्णस्तु विमलं व्योम शरच्चन्द्रस्य चन्द्रिकाम् ।
तथा कुमुदिनीं फुल्लामामोदितदिगन्तराम् ।।
वनराजिं तथा कूजद्भृङ्गमालां मनोरमाम् ।
विलोक्य सह गोपीभिर्मनश्चक्रे रतिं प्रति ।।
सह रामेण मधुरमतीव वनिताप्रियम् ।
जगौ कलपदं शौरिर्नानातन्त्रीकृतव्रतम् ।।
रम्यं गीतध्वनिं श्रुत्वा संत्यज्यावसथांस्तदा ।
आजग्मुस्त्वरिता गोप्यो यत्रास्ते मधुसूदनः ।।
शनैः शनैर्जगौ गोपी काचित्तस्य लयानुगम् ।
दत्तावधाना काचित्तु तमेव मनसास्मरत् ।।
काचित्कृष्णेति कृष्णेति प्रोक्त्वा लज्जामुपागता ।
ययौ च काचित्प्रेमान्धा तत्पार्श्वमविलज्जिता ।।
काचिदावसथस्यान्तः स्थिता दृष्ट्वा बहिर्गुरून् ।
तन्मयत्वेन गोविन्दं दध्यौ मीलितलोचना ।।
तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा ।
तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका ।।
चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।
निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका ।।
गोपीपरिवृतो रात्रिं शरच्चन्द्रमनोरमाम् ।
मानयामास गोविन्दो रासारम्भरसोत्सुकः ।।
गोप्यश्च वृन्दशः कृष्णचेष्टास्वायत्तमूर्त्तयः ।
अन्यदेशं गते कृष्णे चेरुर्वृन्दावनान्तरम् ।।
कृष्णे निरुद्धहृदया इदमूचुः परस्परम् ।
कृष्णोऽहमेतल्ललितं व्रजाम्यालोक्यतां गतिः ।

अन्या ब्रवीति कृष्णस्य मम गीतिर्निशम्यताम् ।।
दुष्टकालिय तिष्ठात्र कृष्णोऽहमिति चापरा।
बाहुमास्फोटच कृष्णस्य लीलासर्वस्वमाददे ।।
अन्या ब्रवीति भो गोपा निःशङ्कैः स्थीयतामिह ।
अलं वृष्टिभयेनात्र धृतो गोवर्धनो मया ।
धेनुकोऽयं मया क्षिप्तो विचरन्तु यथेच्छया ।
गोपी ब्रवीति वै चान्या कृष्णलीलानुकारिणी ।।
एवं नानाप्रकारासु कृष्णचेष्टासु तांस्तदा ।
गोप्यो व्यग्राः समं चेरू रम्यं वृन्दावनं वनम् ।।
विलोक्यैका भुवं प्राह गोपी गोपवराङ्गना ।
पुलकाञ्चितसर्वाङ्गी विकाशिनयनोत्पला ।।
ध्वजवज्रांकुशाब्जाङ्करेखावन्त्यालि पश्यत ।
पदान्येतानि कृष्णस्य लीलालंकृतगामिनः ।।
कापि तेन समं याता कृतपुण्या मदालसा ।
पदानि तस्याश्चैतानि घनान्यल्पतनूनि च ।।
पुष्पावचयमत्रोच्चैश्चक्रे दामोदरो ध्रुवम् ।
येनाग्राक्रान्तिमात्राणि पदान्यत्र महात्मनः ।।
अत्रोपविश्य सा तेन कापि पुष्पैरलंकृता ।
अन्यजन्मनि सर्वात्मा विष्णुरभ्यर्चितो यया ।।
पुष्पबन्धनसंमानकृतमानामपास्य ताम् ।
नन्दगोपसुतो यातो मार्गेणानेन पश्यत ।।
अनुयानेऽसमर्थान्या नितम्बभरमन्थरा ।
या गन्तव्ये द्रुतं याति निम्नपादाग्रसंस्थितिः ।।
हस्तन्यस्ताग्रहस्तेयं तेन याति तथा सखि ।
अनायत्तपदन्यासा लक्ष्यते पदपद्धतिः ।।
हस्तसंस्पर्शमात्रेण धूर्तेनैषा विमानिता ।
नैराश्यमन्दगामिन्या निवृत्तं लक्ष्यते पदम् ।।
नूनमुक्ता त्वरामीति पुनरेष्यामि तेऽन्तिकम् ।
तेन कृष्णेन येनैषा त्वरिता पदपद्धतिः ।।
प्रविष्टो गहनं कृष्णः पदमत्र न लक्ष्यते ।

निवर्तध्वं शशाङ्कस्य नैतद्दीधितिगोचरे ॥
निवृत्तास्तास्ततो गोप्यो निराशाः कृष्णदर्शने ।
यमुनातीरमागत्य जगुस्तच्चरितं तदा ॥
ततो ददृशुरायान्तं विकाशिमुखपङ्कजम् ।
गोप्यस्त्रैलोक्यगोप्तारं कृष्णमक्लिष्टचेष्टितम् ॥
काचिदालोक्य गोविन्दमायान्तमतिहर्षिता ।
कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति प्राह नान्यदुदैरयत् ॥
काचिद्भ्रूभङ्गुरं कृत्वा ललाटफलकं हरिम् ।
विलोक्य नेत्रभृङ्गाभ्यां पपौ तन्मुखपङ्कजम् ॥
काचिदालोक्य गोविन्दं निमीलितविलोचना ।
तस्यैव रूपं ध्यायन्ती योगारूढेव चाबभौ ॥
ततः काश्चित्प्रियालापैः काश्चिद्भ्रूभङ्गवीक्षणैः ।
निन्येऽनुनयमन्याश्च करस्पर्शेन माधवः ॥
ताभिः प्रसन्नचित्ताभिर्गोपीभिः सह सादरम् ।
रराम रासगोष्ठीभिरुदारचरितो हरिः ॥
रासमण्डलबन्धोऽपि कृष्णपार्श्वमनुज्झता ।
गोपीजनेन नैवाभूदेकस्थानस्थिरात्मना ॥
हस्ते प्रगृह्य चैकैकां गोपिकां रासमण्डलीम् ।
चकार तत्करस्पर्शनिमीलितदृशं हरिः ॥
ततः स ववृते रासश्चलद्वलयनिस्वनः ।
अनुयातशरत्काव्यगेयगीतिरनुक्रमात् ॥
कृष्णः शरच्चन्द्रमसं कौमुदीं कुमुदाकरम् ।
जगौ गोपीजनस्त्वेकं कृष्णनाम पुनः पुनः ॥
परिवर्तश्रमेणैका चलद्वलयलापिनीम् ।
ददौ बाहुलतां स्कन्धे गोपी मधुनिघातिनः ॥
काचित्प्रविलसद्बाहुः परिरभ्य चुचुम्ब तम् ।
गोपी गीतस्तुतिव्याजनिपुणा मधुसूदनम् ॥
गोपीकपोलसंश्लेषमभिपत्य हरेर्भुजौ ।
पुलकोद्गमसस्याय स्वेदाम्बुघनतां गतौ ॥
रासगेयं जगौ कृष्णो यावत्तारतरध्वनिः ।

साधु कृष्णेति कृष्णेति तावत्ता द्विगुणं जगुः ।।
गतेऽनुगमनं चक्रुर्वलने संमुखं ययुः ।
प्रतिलोमानुलोमाभ्यां भेजुर्गोपाङ्गना हरिम् ।।
स तथा सह गोपीभी रराम मधुसूदनः ।
यथाब्दकोटिप्रमितः क्षणस्तेन विनाभवत् ।।
ता वार्यमाणाः पतिभिः पितृभिर्भ्रातृभिस्तथा ।
कृष्णं गोपाङ्गना रात्रौ रमयन्ति रतिप्रियाः ।।
सोऽपि कैशोरकवयो मानयन्मधुसूदनः ।
रेमे ताभिरमेयात्मा क्षपासु क्षपिताहितः ।।
तद्भर्तृषु तथा तासु सर्वभूतेषु चेश्वरः ।
आत्मस्वरूपरूपोऽसौ व्याप्य सर्वमवस्थितः ।।

कचदेवयानीसंवादः

(मत्स्यपु० २५–२६)

शौनक उवाच ।

गुरोरुष्य सकाशे च दश वर्षशतानि सः ।
अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम् ।।
समापितव्रतं तं तु विसृष्टं गुरुणा तदा ।
प्रस्थितं त्रिदशावासं देवयानीदमब्रवीत् ।।

देवयान्युवाच ।

ऋषेरङ्गिरसः पौत्र वृत्तेनाभिजनेन च ।
भ्राजसे विद्यया चैव तपसा च दमेन च ।।
ऋषिर्यथाङ्गिरा मान्यः पितुर्मम महायशाः ।
तथा मान्यश्च पूज्यश्च मम भूयो बृहस्पतिः ।।
एवं ज्ञात्वा विजानीहि यद्ब्रवीमि तपोधन ।
व्रतस्थे नियमोपेते यथा वर्ताम्यहं त्वयि ।।
स समापितविद्यो मां भक्तां न त्यक्तुमर्हसि ।
गृहाण पाणिं विधिवन्मम मन्त्रपुरस्कृतम् ।।

कच उवाच ।

पूज्यो मान्यश्च भगवान्यथा मम पिता तव ।
तथा त्वमनवद्याङ्गि पूजनीयतमा मता ।।
आत्मप्राणैः प्रियतमा भार्गवस्य महात्मनः ।
त्वं भद्रे धर्मतः पूज्या गुरुपुत्री सदा मम ।।
यथा मम गुरुर्नित्यं मान्यः शुक्रः पिता तव ।
देवयानि तथैव त्वं नैवं मां वक्तुमर्हसि ।।

देवयान्युवाच ।

गुरुपुत्रस्य पुत्रो मे न तु त्वमसि मे पितुः ।
तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च ममापि त्वं द्विजोत्तम ॥
असुरैर्हन्यमाने तु कचे त्वयि पुनः पुनः ।
तदाप्रभृति या प्रीतिस्तां त्वमेव स्मरस्व मे ॥
सौहार्दे चानुरागे च वेत्थ मे भक्तिमुत्तमाम् ।
न मामर्हसि धर्मज्ञ त्यक्तुं भक्तामनागसम् ॥

कच उवाच ।

अनियोज्ये नियोगे मां नियुनक्षि शुभव्रते ।
प्रसीद सुभ्रूर्मह्यं त्वं गुरोर्गुरुतरा शुभे ॥
यत्रोषितं विशालाक्षि त्वया चन्द्रनिभानने ।
तत्राहमुषितो भद्रे कुक्षौ काव्यस्य भामिनि ॥
भगिनी धर्मतो मे त्वं मैवं वोचः शुभानने ।
सुखेनाध्युषितो भद्रे न मन्युर्विद्यते मम ॥
आपृच्छे त्वां गमिष्यामि शिवमस्त्वथ मे पथि ।
अविरोधेन धर्मस्य स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरे ।
अप्रमत्तोद्यता नित्यमाराधय गुरुं मम ॥

देवयान्युवाच ।

दैत्यैर्हतस्त्वं यद्भर्तृबुद्धया त्वं रक्षितो मया ।
यदि मां धर्मकामार्थी प्रत्याख्यास्यसि धर्मतः ।
ततः कच न ते विद्या सिद्धिमेषा गमिष्यति ॥

कच उवाच ।

गुरुपुत्रीति कृत्वाहं प्रत्याख्यास्ये न दोषतः ।
गुरुणा चाभ्यनुज्ञातः काममेवं शपस्व माम् ॥
आर्षं धर्मं ब्रुवाणोऽहं देवयानि यथा त्वया ।
शप्तुं नार्होऽस्मि कल्याणि कामतोऽद्य च धर्मतः ॥

तस्माद्भवत्या यः कामो न तथा संभविष्यति ।
ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति ।।
फलिष्यति न मे विद्या त्वद्वचश्चेति तत्तथा ।
अध्यापयिष्यामि च यं तस्य विद्या फलिष्यति ।।
एवमुक्त्वा नृपश्रेष्ठ देवयानीं कचस्तदा ।
त्रिदशेशालयं शीघ्रं जगाम द्विजसत्तमः ।।

नारायणकृतो मार्कण्डेयावबोधः

(मत्स्यपु० १६६–१६७)

मत्स्य उवाच ।

भूत्वा नारायणो योगी सत्त्वमूर्तिर्विभावसुः ।
गभस्तिभिः प्रदीप्ताभिः संशोषयति सागरान् ॥
ततः पीत्वार्णवान्सर्वान्नदीः कूपांश्च सर्वशः ।
पर्वतानां च सलिलं सर्वमादाय रश्मिभिः ॥
भित्त्वा गभस्तिभिश्चैव महीं गत्वा रसातलात् ।
पातालजलमादाय पिबते रसमुत्तमम् ॥
मूत्रासृक्क्लेदमन्यच्च यदस्ति प्राणिषु ध्रुवम् ।
तत्सर्वमरविन्दाक्ष आदत्ते पुरुषोत्तमः ॥
वायुश्च बलवान्भूत्वा विधुन्वानोऽखिलं जगत् ।
प्राणापानसमानाद्यान्वायूनाकर्षते हरिः ॥
ततो देवगणाः सर्वे भूतान्येव च यानि तु ।
गन्धो घ्राणं शरीरं च पृथिवीं संश्रिता गुणाः ॥
जिह्वा रसश्च स्नेहश्च संश्रिताः सलिले गुणाः ।
रूपं चक्षुर्विपाकश्च ज्योतिरेवाश्रिता गुणाः ॥
स्पर्शः प्राणश्च चेष्टा च पवने संश्रिता गुणाः ।
शब्दः श्रोत्रं च खान्येव गगने संश्रिता गुणाः ॥
लोकमाया भगवता मुहूर्तेन विनाशिता ।
मनो बुद्धिश्च सर्वेषां क्षेत्रज्ञश्चेति यः श्रुतः ॥
तं वरेण्यं परमेष्ठी हृषीकेशमुपाश्रितः ।
ततो भगवतस्तस्य रश्मिभिः परिवारितः ॥
वायुनाक्रम्यमाणासु द्रुमशाखासु चाश्रितः ।
तेषां संघर्षणोद्भूतः पावकः शतधा ज्वलन् ॥
अदहच्च तदा सर्वं वृतः संवर्तकोऽनलः ।
सपर्वतद्रुमान्गुल्मांल्लतावल्लीस्तृणानि च ॥

विमानानि च दिव्यानि पुराणि विविधानि च ।
यानि चाश्रयणीयानि तानि सर्वाणि सोऽदहत् ।।
भस्मीकृत्य ततः सर्वाँल्लोकाँल्लोकगुरुर्हरिः ।
भूयो निर्वापयामास युगान्तेन च कर्मणा ।।
सहस्रवृष्टिः शतधा भूत्वा कृष्णो महाबलः ।
दिव्यतोयेन हविषा तर्पयामास मेदिनीम् ।।
ततः क्षीरनिकायेन स्वादुना परमाम्भसा ।
शिवेन पुण्येन मही निर्वाणमगमत्परम् ।।
तेन रोधेन संछन्ना पयसां वर्षतो धरा ।
एकार्णवजलीभूता सर्वसत्त्वविवर्जिता ।।
महासत्त्वान्यपि विभुं प्रविष्टान्यमितौजसम् ।
नष्टार्कपवनाकाशे सूक्ष्मे जगति संवृते ।।
संशोषमात्मना कृत्वा समुद्रानपि देहिनः ।
दग्ध्वा संप्लाव्य च तथा स्वपित्येकः सनातनः ।।
पौराणं रूपमास्थाय स्वपित्यमितविक्रमः ।
एकार्णवजलव्यापी योगी योगमुपाश्रितः ।।
अनेकानि सहस्राणि युगान्येकार्णवाम्भसि ।
न चैनं कश्चिदव्यक्तं व्यक्तं वेदितुमर्हति ।।
कश्चैव पुरुषो नाम किंयोगः कश्च योगवान् ।
असौ कियन्तं कालं च एकार्णवविधिं प्रभुः ।
करिष्यतीति भगवानिति कश्चिन्न बुध्यते ।।
न द्रष्टा नैव गमिता न ज्ञाता नैव पार्श्वगः ।
तस्य न ज्ञायते किंचित्तमृते देवसत्तमम् ।।
नभः क्षितिं पवनमपः प्रकाशकं
प्रजापतिं भुवनधरं सुरेश्वरम् ।
पितामहं श्रुतिनिलयं महामुनिं
प्रशाम्य भूयः शयनं ह्यरोचयत् ।।
एवमेकार्णवीभूते शेते लोके महाद्युतिः ।
प्रच्छाद्य सलिलेनोर्वीं हंसो नारायणस्तदा ।।
महतो रजसो मध्ये महार्णवसरःसु वै ।

विरजस्कं महाबाहुमक्षयं ब्रह्म यद्विदुः ॥
आत्मरूपप्रकाशेन तमसा संवृतः प्रभुः ।
मनः सात्त्विकमाधाय यत्र तत्सत्यमासत ॥
याथातथ्यं परं ज्ञानं भूतं तद्ब्रह्मणा पुरा ।
रहस्यारण्यकोद्दिष्टं यच्चौपनिषदं स्मृतम् ॥
पुरुषो यज्ञ इत्येतद्यत्परं परिकीर्तितम् ।
यश्चान्यः पुरुषाख्यः स्यात्स एष पुरुषोत्तमः ॥
ये च यज्ञकरा विप्रा ये चर्त्विज इति स्मृताः ।
अस्मादेव पुरा भूता यज्ञेभ्यः श्रूयतां तथा ॥
ब्रह्माणं प्रथमं वक्त्रादुद्गातारं च सामगम् ।
होतारमपि चाध्वर्युं बाहुभ्यामसृजत्प्रभुः ॥
ब्रह्मणो ब्राह्मणाच्छंसि प्रस्तोतारं च सर्वशः ।
तौ मित्रावरुणौ पृष्ठात्प्रतिप्रस्तारमेव च ॥
उदरात्प्रतिहर्तारं पोतारं चैव पार्थिव ।
अच्छावाकमथोरुभ्यां नेष्टारं चैव पार्थिव ॥
पाणिभ्यामथ चाग्नीध्रं सुब्रह्मण्यं च जानुतः ।
ग्रावस्तुतं तु पादाभ्यामुन्नेतारं च याजुषम् ॥
एवमेवैष भगवान्षोडशैव जगत्पतिः ।
प्रवक्तॄन्सर्वयज्ञानामृत्विजोऽसृजदुत्तमान् ॥
तदेष वै वेदमयः पुरुषो यज्ञसंज्ञितः ।
वेदाश्चैतन्मयाः सर्वे साङ्गोपनिषदक्रियाः ॥
स्वपित्येकार्णवे चैव यदाश्चर्यमभूत्पुरा ।
श्रूयतां तद्यथा विप्रा मार्कण्डेयकुतूहलम् ॥
गीर्णो भगवतस्तस्य कुक्षावेव महामुनिः ।
बहुवर्षसहस्रायुस्तस्यैव वरतेजसा ॥
अटंस्तीर्थप्रसङ्गेन पृथिवीं तीर्थगोचराम् ।
आश्रमाणि च पुण्यानि देवतायतनानि च ॥
देशान्राष्ट्राणि चित्राणि पुराणि विविधानि च ।
जपहोमपरः शान्तस्तपो घोरं समास्थितः ॥
मार्कण्डेयस्ततस्तस्य शनैर्वक्त्राद्विनिःसृतः ।

स निष्क्रामन्न चात्मानं जानीते देवमायया ।।
निष्क्रम्याप्यस्य वदनादेकार्णवमथो जगत् ।
सर्वतस्तमसाच्छन्नं मार्कण्डेयोऽन्ववैक्षत ।।
तस्योत्पन्नं भयं तीव्रं संशयश्चात्मजीविते ।
देवदर्शनसंहृष्टो विस्मयं परमं गतः ।।
चिन्तयञ्जलमध्यस्थो मार्कण्डेयो विशङ्कितः ।
किं नु स्यान्मम चिन्तेयं मोहः स्वप्नोऽनुभूयते ।।
व्यक्तमन्यतमो भावस्तेषां संभावितो मम ।
न हीदृशं जगत्क्लेशमयुक्तं सत्यमर्हति ।।
नष्टचन्द्रार्कपवने नष्टपर्वतभूतले ।
कतमः स्यादयं लोक इति चिन्तामवस्थितः ।।
ददर्श चापि पुरुषं स्वपन्तं पर्वतोपमम् ।
सलिलेऽर्धमथो मग्नं जीमूतमिव सागरे ।।
ज्वलन्तमिव तेजोभिर्गोयुक्तमिव भास्करम् ।
शर्वर्यां जाग्रतमिव भासन्तं स्वेन तेजसा ।।
देवं द्रष्टुमिहायातः को भवानिति विस्मयात् ।
तथैव स मुनिः कुक्षिं पुनरेव प्रवेशितः ।।
संप्रविष्टः पुनः कुक्षिं मार्कण्डेयोऽतिविस्मयः ।
तथैव तु पुनर्भूयो विजानन्स्वप्नदर्शनम् ।।
स तथैव यथापूर्वं यो धरामटते पुरा ।
पुण्यतीर्थजलोपेतां विविधान्याश्रमाणि च ।।
क्रतुभिर्यजमानाश्च समाप्तवरदक्षिणान् ।
अपश्यद्देवकुक्षिस्थान्याजकाञ्छतशो द्विजान् ।।
सद्वृत्तमास्थिताः सर्वे वर्णा ब्राह्मणपूर्वकाः ।
चत्वारश्चाश्रमाः सम्यग्यथोद्दिष्टा मया तव ।।
एवं वर्षशतं साग्रं मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
चरतः पृथिवीं सर्वां न कुक्ष्यन्तः समीक्षितः ।।
ततः कदाचिदथ वै पुनर्वक्त्राद्विनिःसृतः ।
सुप्तं न्यग्रोधशाखायां बालमेकं निरैक्षत ।।
तथैवैकार्णवजले नीहारेणावृताम्बरे ।

अव्यग्रः क्रीडते लोके सर्वभूतविवर्जिते ।।
स मुनिर्विस्मयाविष्टः कौतूहलसमन्वितः ।
बालमादित्यसंकाशं नाशक्नोदभिवीक्षितुम् ।।
स चिन्तयंस्तथैकान्ते स्थित्वा सलिलसंनिधौ ।
पूर्वदृष्टमिदं मेने शङ्कितो देवमायया ।।
अगाधसलिले तस्मिन्मार्कण्डेयः सविस्मयः ।
प्लवंस्तथार्तिमगमद्भयात्संत्रस्तलोचनः ।।
स तस्मै भगवानाह स्वागतं बालयोगवान् ।
बभाषे मेघतुल्येन स्वरेण पुरुषोत्तमः ।।
मा भैर्वत्स न भेतव्यमिहैवायाहि मेऽन्तिकम् ।
मार्कण्डेयो मुनिस्त्वाह बालं तं श्रमपीडितः ।।

मार्कण्डेय उवाच ।

को मां नाम्ना कीर्तयति तपः परिभवन्मम ।
दिव्यं वर्षसहस्राख्यं धर्षयन्निव मे वयः ।।
न ह्येष वः समाचारो देवेष्वपि ममोचितः ।
मां ब्रह्मापि हि देवेशो दीर्घायुरिति भाषते ।।
कस्तमो घोरमासाद्य मामद्य त्यक्तजीवितः ।
मार्कण्डेयेति मामुक्त्वा मृत्युमीक्षितुमर्हति ।।

सूत उवाच ।

एवमाभाष्य तं (-भाषत?) क्रोधान्मार्कण्डेयो महामुनिः ।
तथैव भगवान्भूयो बभाषे मधुसूदनः ।।

श्रीभगवानुवाच ।

अहं ते जनको वत्स हृषीकेशः पिता गुरुः ।
आयुष्प्रदाता पौराणः किं मां त्वं नोपसर्पसि ।।
मां पुत्रकामः प्रथमं पिता तेऽङ्गिरसो मुनिः ।
पूर्वमाराधयामास तपस्तीव्रं समाश्रितः ।।
ततस्त्वां घोरतपसा प्रावृणोदमितौजसम् ।

उक्तवानहमात्मस्थं महर्षिममितौजसम् ।।
कः समुत्सहते चान्यो यो न भूतात्मकात्मजः ।
द्रष्टुमेकार्णवगतं क्रीडन्तं योगवर्त्मना ।।
ततः प्रहृष्टवदनो विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिपुटो मार्कण्डेयो महातपाः ।।
नामगोत्रे ततः प्रोच्य दीर्घायुर्लोकपूजितः ।
तस्मै भगवते भक्त्या नमस्कारमथाकरोत् ।।

मार्कण्डेय उवाच ।

इच्छेयं तत्त्वतो मायामिमां ज्ञातुं तवानघ ।
यदेकार्णवमध्यस्थः शेषे त्वं बालरूपवान् ।।
किंसंज्ञश्चैव भगवाँल्लोके विज्ञायसे प्रभो ।
तर्कये त्वां महात्मानं को ह्यन्यः स्थातुमर्हति ।।

श्रीभगवानुवाच ।

अहं नारायणो ब्रह्मन्सर्वभूतविनाशनः ।
अहं सहस्रशीर्षाख्यो यः पदैरभिसंज्ञितः ।।
आदित्यवर्णः पुरुषो मखे ब्रह्ममयो मखः ।
अहमग्निर्हव्यवाहो यादसां पतिरव्ययः ।।
अहमिन्द्रपदे शक्रो वर्षाणां परिवत्सरः ।
अहं योगी युगाख्यस्य युगान्तावर्त एव च ।।
अहं सर्वाणि सत्त्वानि दैवतान्यखिलानि तु ।
भुजंगानामहं शेषस्तार्क्ष्यो वै सर्वपक्षिणाम् ।।
कृतान्तः सर्वभूतानां विश्वेषां कालसंज्ञितः ।
अहं धर्मस्तपश्चाहं सर्वाश्रमनिवासिनाम् ।।
अहं चैव सरिद्दिव्या क्षीरोदश्च महार्णवः ।
यत्तत्सत्यं च परममहमेकः प्रजापतिः ।।
अहं सांख्यमहं योगोऽप्यहं तत्परमं पदम् ।
अहमिज्या क्रिया चाहमहं विद्याधिपः स्मृतः ।।
अहं ज्योतिरहं वायुरहं भूमिरहं नभः ।

अहमापः समुद्राश्च नक्षत्राणि दिशो दश ।।
अहं वर्षमहं सोमः पर्जन्योऽहमहं रविः ।
क्षीरोदसागरे चाहं समुद्रे वडवामुखः ।।
वह्निः संवर्तको भूत्वा पिबंस्तोयमयं हविः ।
अहं पुराणः परमं तथैवाहं परायणम् ।।
अहं भूतस्य भव्यस्य वर्तमानस्य संभवः ।
यत्किंचित्पश्यसे विप्र यच्छृणोषि च किंचन ।।
यल्लोके चानुभवसि तत्सर्वं मामनुस्मर ।
विश्वं सृष्टं मया पूर्वं सृज्यं चाद्यापि पश्य माम् ।।
युगे युगे च स्रक्ष्यामि मार्कण्डेयाखिलं जगत् ।
तदेतदखिलं सर्वं मार्कण्डेयावधारय ।।
शुश्रूषुर्मम धर्माश्च कुक्षौ चर सुखं मम ।
मम ब्रह्मा शरीरस्थो देवैश्च ऋषिभिः सह ।।
व्यक्तमव्यक्तयोगं मामवगच्छासुरद्विषम् ।
अहमेकाक्षरो मन्त्रस्त्र्यक्षरश्चैव तारकः ।।
परस्त्रिवर्गादोंकारस्त्रिवर्गार्थनिदर्शनः ।
एवमादिपुराणेशो वदन्नेव महामतिः ।।
वक्त्रमाहृतवानाशु मार्कण्डेयं महामुनिम् ।
ततो भगवतः कुक्षिं प्रविष्टो मुनिसत्तमः ।
स तस्मिन्सुखमेकान्ते शुश्रूषुर्हंसमव्ययम् ।।
योऽहमेव विविधतनुं परिश्रितो
महार्णवे व्यपगतचन्द्रभास्करे ।
शनैश्चरन्प्रभुरपि हंससंज्ञितो-
ऽसृजज्जगद्विहरति कालपर्यये ।।

वाराणस्युद्यानवर्णनम्

(मत्स्यपु० १८०)

निर्जगाम च देवेशः पार्वत्या सह शंकरः ।
उद्यानं दर्शयामास देव्यां देवः पिनाकधृक् ॥

देवदेव उवाच ।

प्रोत्फुल्लनानाविधगुल्मशोभितं
लताप्रतानावनतं मनोहरम् ।
विरूढपुष्पैः परितः प्रियङ्गुभिः
सुपुष्पितैः कण्टकितैश्च केतकैः ॥
तमालगुल्मैर्निचितं सुगन्धिभिः
सकर्णिकारैर्बकुलैश्च सर्वशः ।
अशोकपुंनागवरैः सुपुष्पितै-
र्द्विरेफमालाकुलपुष्पसंचयैः ॥
क्वचित्प्रफुल्लाम्बुजरेणुरूषितै-
र्विहंगमैश्चारुकलप्रणादिभिः ।
विनादितं सारसमण्डनादिभिः
प्रमत्तदात्यूहरुतैश्च वल्गुभिः ॥
क्वचिच्च चक्राह्वरवोपनादितं
क्वचिच्च कादम्बकदम्बकैर्युतम् ।
क्वचिच्च कारण्डवनादनादितं
क्वचिच्च मत्तालिकुलाकुलीकृतम् ॥
मदाकुलाभिस्त्वमराङ्गनादिभि-
र्निषेवितं चारुसुगन्धिपुष्पम् ।
क्वचित्सुपुष्पैः सहकारवृक्षै-
र्लतोपगूढैस्तिलकद्रुमैश्च ॥
प्रगीतविद्याधरसिद्धचारणं
प्रवृत्तनृत्याप्सरसां गणाकुलम् ।

प्रहृष्टनानाविधपक्षिसेवितं
प्रमत्तहारीतकुलोपनादितम् ।।
मृगेन्द्रनादाकुलसत्त्वमानसैः
क्वचित्क्वचिद्द्वन्द्वकदम्बकैर्मृगैः ।
प्रफुल्लनानाविधचारुपङ्कजैः
सरस्तडागैरुपशोभितं क्वचित् ।।
निविडनिचुलनीलं नीलकण्ठाभिरामं
मदमुदितविहंगव्रातनादाभिरामम् ।
कुसुमिततरुशाखालीनमत्तद्विरेफं
नवकिसलयशोभाशोभितप्रान्तशाखम् ।।
क्वचिच्च दन्तिक्षतचारुवीरुधं
क्वचिल्लतालिङ्गितचारुवृक्षकम् ।
क्वचिद्विलासालसगामिबर्हिणं
निषेवितं किंपुरुषव्रजैः क्वचित् ।।
पारावतध्वनिविकूजितचारुशृङ्गै-
रभ्रंकषैः सितमनोहरचारुरूपैः ।
आकीर्णपुष्पनिकुरम्बविमुक्तहासै-
र्विभ्राजितं त्रिदशदेवकुलैरनेकैः ।।
फुल्लोत्पलागुरुसहस्रवितानयुक्तै-
स्तोयाशयैः समनुशोभितदेयमार्गम् ।
मार्गान्तरागलितपुष्पविचित्रभक्ति-
संबद्धगुल्मविटपैर्विहगैरुपेतम् ।।
तुङ्गाग्रैर्नीलपुष्पस्तबकभरनतप्रान्तशाखैरशोकै-
र्मत्तालिव्रातगीतश्रुतिसुखजननैर्भासितान्तर्मनोज्ञैः ।
रात्रौ चन्द्रस्य भासा कुसुमिततिलकैरेकतां संप्रयातं
छायासुप्तप्रबुद्धस्थितहरिणकुलालुप्तदर्भाङ्कुराग्रम् ।।
हंसानां पक्षपातप्रचलितकमलस्वच्छविस्तीर्णतोयं
तोयानां तीरजातप्रविकचकदलीवाटनृत्यन्मयूरम् ।
मायूरैः पक्षचन्द्रैः क्वचिदपि पतितै रञ्जितक्ष्माप्रदेशं
देशे देशे विकीर्णप्रमुदितविलसन्मत्तहारीतवृक्षम् ।।

सारङ्गैः क्वचिदपि सेवितप्रदेशं
संछन्नं कुसुमचयैः क्वचिद्विचित्रैः ।
हृष्टाभिः क्वचिदपि किंनराङ्गनाभिः
क्षीबाभिः समधुरगीतवृक्षखण्डम् ।।
संसृष्टैः क्वचिदुपलिप्तकीर्णपुष्पै-
रावासैः परिवृतपादपं मुनीनाम् ।
आमूलात्फलनिचितैः क्वचिद्विशालै-
रुत्तुङ्गैः पनसमहीरुहैरुपेतम् ।।
फुल्लातिमुक्तकलतागृहसिद्धलीलं
सिद्धाङ्गनाकनकनूपुरनादरम्यम् ।
रम्यप्रियङ्गुतरुमञ्जरिसक्तभृङ्गं
भृङ्गावलीस्खलितचारुकदम्बपुष्पम् ।।
पुष्पोत्करानिलविघूर्णितपादपाग्र-
मग्रेसरैर्भुवि निपातितवंशगुल्मम् ।
गुल्मान्तरप्रसृतभीतमृगीसमूहं
संमुह्यतां तनुभृतामपवर्गदात् ।।
चन्द्रांशुजालधवलैस्तिलकैर्मनोज्ञैः
सिन्दूरकुङ्कुमकुसुम्भनिभैरशोकैः ।
चामीकरप्रतिसमैरथ कर्णिकारैः
फुल्लारविन्दरचितं सुविशालशाखैः ।।
क्वचिद्रजतपर्णाभैः क्वचिद्विद्रुमसंनिभः ।
क्वचित्काञ्चनसंकाशैः पुष्पैराचितभूतलम् ।।
पुंनागेषु द्विजगणविरुतं
रक्ताशोकस्तबकभरनमितम् ।
रम्योपान्तश्रमहरपवनं
फुल्लाब्जेषु भ्रमरबिलसितम् ।।
सकलभुवनभर्ता लोकनाथस्तदानीं
तुहिनशिखरिपुत्र्याः सार्धमिष्टैर्गणेशैः ।
विविधतरुविशालं मत्तहृष्टान्यपुष्ट-
मुपवनतरुरम्यं दर्शयामास देव्याः*।।

मगभोजकब्राह्मणवृत्तान्तः

(भविष्यपु० १।१३९)

साम्ब उवाच ।

कोऽयं मगेति तैं प्रोक्तः क्व वासौ वसते विभो ।
कस्य पुत्रो द्विजश्रेष्ठ किमाचारः किमाकृतिः ।।

गौरमुख उवाच ।

योऽयं मगेति वै प्रोक्तो मगो दिव्यो द्विजोत्तमः ।
निक्षुभायाः सुतो वीर आदित्यात्मज उच्यते ।।

साम्ब उवाच ।

कथं स निक्षुभापुत्रः कथं वीरसुतस्तथा ।
कथं चादित्यतनयो मगोऽसावुच्यतेऽनघ ।।

गौरमुख उवाच ।

मानुषत्वं गता देवी निक्षुभा किल यादव ।
गता शापमवाप्येह भास्कराल्लोकपूजिता ।।
गोत्रं मिहिरमित्याहुस्तस्मै ब्राह्मण्यमुत्तमम् ।
सुजिह्वो नाम धर्मात्मा ऋषिपुत्रः पुरानघ ।।
तस्यात्मजा समुत्पन्ना निक्षुभा सा वराङ्गना ।
रूपेणाप्रतिमा लोके हारलीला मता तु सा ।।
पितुर्नियोगात्सा कन्या विहरेज्जातवेदसि ।
विहरन्ती यथान्यायं समिद्धे पावके तथा ।।
अथ तां देवदेवेशो ह्यंशुमाली ददर्श ह ।
रूपयौवनसंपन्नां ततः कामवशं गतः ।
चिन्तयामास देवेशः कथं तां वै भजाम्यहम् ।।
अनयावहृतो योऽयं पावको देवपूजितः ।

वनमाविश्य तन्वङ्गीं भजेयं लोकपूजिताम् ।।
इति संचिन्त्य देवेशः सहस्रांशुर्दिवस्पतिः ।
विवेश पावकं वीर तत्पुत्रश्चाभवत्तदा ।।
ततो विलासलावण्यरूपयौवनशालिनी ।
समिद्धं लङ्घयित्वाग्निं जगामायतलोचना ।।
क्रुद्धः स्वरूपमास्थाय दृष्ट्वा कन्यां स पीडितः ।
करं करेण संगृह्य ततस्तां हव्यवाहनः ।।
उवाच यदुशार्दूल नोद्वितो भास्करेण तु ।
वेदोक्तं विधिमुत्सृज्य यथाहं लङ्घितस्त्वया ।।
तस्मान्मत्तः समुत्पन्नो न च पुत्रो भविष्यति ।
जरशब्द इति ख्यातो वंशकीर्तिविवर्धनः ।।
अग्निजात्या मगाः प्रोक्ताः सोमजात्या द्विजातयः ।
भोजकादित्यजात्या हि दिव्यास्ते परिकीर्तिताः ।।
तामेवमुक्त्वा भगवानादित्योऽन्तरितस्तदा ।
अथोत्पन्नां प्रजां ज्ञात्वा ध्यानयोगेन वै ऋषिः ।।
पतितः स्यान्महातेजा ऋग्जिह्वः सुमहामतिः ।
शापमुद्यम्य तेजस्वी ऋग्जिह्वो वाक्यमब्रवीत् ।।
आत्मापराधात्कामिन्या यथा गर्भोऽनलावृतः ।
संभूतस्ते महाभागे अपूज्योऽयं भविष्यति ।।
पुत्रशोकाभिसंतप्ता बाला पर्याकुलेक्षणा ।
चिन्तयामास दुःखार्ता तमेकं ज्वलनाकृतिम् ।।
ततो देववरिष्ठस्य मम योनिसमुद्भवः ।
अयं दत्तो महाशापः पूज्यतां कर्तुमर्हसि ।।
भवेत्पूज्यो हि मे पुत्रो देवेश्वर तथा कुरु ।
एवं चिन्तयमानस्तु भगवानर्यमा किल ।।
आग्नेयं रूपमाश्रित्य चेदं वचनमब्रवीत् ।
स्निग्धो गम्भीरनिर्घोषः शान्तो ज्वरविवर्जितः ।।
ऋग्जिह्वः सुमहातेजा धर्मं चरति सुव्रत ।
तेनोत्सृष्टं महाशापं नान्यथा कर्तुमुत्सहे ।।
किंतु कार्यगरीयस्त्वादात्मनो योग्यमुत्तमम् ।

तव पुत्रं विधास्यामि चापज्यं वेदपारगम् ।।
वंशश्च सुमहांस्तस्य निवसिष्यति भूतले ।
ममाङ्गानि महात्मानो वासिष्ठा ब्रह्मवादिनः ।।
मद्गायना मद्यजना मद्भक्ता मत्परायणाः ।
मम शुश्रूषकाश्चैव मम च व्रतचारिणः ।।
त्वां च मां च यथान्यायं वेदं तत्त्वार्थदर्शिनः ।
पूजयिष्यन्ति निरताः सदा मद्भावभाविताः ।।
मत्कर्मणां मदङ्गानां मद्भावविनिवेशनात् ।
विरजा मत्प्रसादेन मामेवैष्यन्त्यसंशयम् ।।
जटाश्मश्रुधरा नित्यं सदा मयि परायणाः ।
पञ्चकालविधानज्ञा वीरकालस्य यज्विनः ।।
पूर्णकं दक्षिणे पाणौ वर्म वामेन धारयन् ।
पतिदानेन वदनं प्रच्छाद्य नियतः शुचिः ।।
प्राणं हि महतां कृत्वा ततो भुञ्जीत वाग्यतः ।
अयमाच्चाप्रसादाच्च व्याकुलेन्द्रियचेतसा ।।
विधिहीनं मन्त्रहीनं ये वै यक्ष्यन्ति मामतः ।
तेऽपि स्वर्गाच्च्युताः क्लान्ता रमन्ते सूर्यसंनिधौ ।।
एवंविधास्तव सुता भविष्यन्ति महीतले ।
मगवंशे महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः ।।
एवमाश्वास्य तां देवीं भास्करो वारितस्करः ।
अन्तर्दधे महातेजाः सा च हर्षमवाप ह ।।
एवमेते समुत्पन्ना भोजकाः कृष्णनन्दन ।
विष्णुभास्ते तथादित्या उत्पन्ना लोकपूजिताः ।।
तेषामेतत्पुरं देहि पर्याप्तास्ते प्रतिग्रहे ।
त्वदीयस्यास्य मे वीर तथा भास्करपूजने ।।
तस्य गौरमुखस्येदं वाक्यं श्रुत्वा स यादवः ।
साम्बो जाम्बवतीपुत्रः प्रणम्य शिरसोक्तवान् ।।
क्व वसन्ते महात्मान एते भास्करपुत्रकाः ।
भोजका द्विजशार्दूल येन तानानयाम्यहम् ।।

गौरमुख उवाच।

नाहं जाने महाबाहो वसन्ते यत्र वै मगाः।
जानीते तान्रविर्वीर तस्मात्तं शरणं व्रज ।।
ब्राह्मणेनैवमुक्तस्तु प्रणम्य शिरसा रविम् ।
जगाद भास्करं साम्बः कस्ते पूजां करिष्यति ।।
विज्ञप्तस्त्वेव साम्बेन प्रतिमा तमुवाच ह ।
न योग्याः परिचर्यायां जम्बूद्वीपे ममानघ ।।
मम पूजाकरं गत्वा शाकद्वीपादिहानय ।
लवणोदात्परे पारे क्षीरोदेन समावृतः ।।
जम्बूद्वीपात्परो यस्माच्छाकद्वीप इति स्मृतः।
तत्र पुण्या जनपदाश्चतुर्वर्णसमन्विताः ।।
मगाश्च मगगाश्चैव गानगा मन्दगास्तथा।
मगा ब्राह्मणभूयिष्ठा मगगाः क्षत्रियाः स्मृताः ।।
वैश्यास्तु गानगा ज्ञेयाः शूद्रास्तेषां तु मन्दगाः।
न तेषां संकरः कश्चिद्धर्माश्रयकृते क्वचित् ।।
धर्मस्यास्य विचारो वा ह्येकतः सुखिनः प्रजाः।
तेजसस्ते मदीयस्य निर्मिता विश्वकर्मणा ।।
तेभ्यो वेदास्तु चत्वारः सरहस्या मयोदिताः।
वेदोक्तैर्विविधैः स्तोत्रैः परैर्गुह्यैर्मया कृतैः ।।
ते च ध्यायन्ति मामेव यजन्ते मां च नित्यशः।
मन्मानसा मद्यजना मद्भक्ता मत्परायणाः ।।
मम शुश्रूषकाश्चैव मम च व्रतचारिणः।
अव्यङ्गधारिणश्चैव विधिदृष्टेन कर्मणा ।।
कुर्वन्ति ते सदा भद्रां मम पूजां ममानुगाः।
तथा देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः।
विहरन्ते रमन्ते च दृश्यमानाश्च तैः सह ।।
जम्बूद्वीपे त्वहं विष्णुर्वेदवेदाङ्गपूजितः।
शक्रोऽहं शाल्मलीद्वीपे क्रौञ्चद्वीपे ह्यहं भगः ।।
प्लक्षद्वीपे त्वहं भानुः शाकद्वीपे दिवाकरः।
पुष्करे च स्मृतो ब्रह्मा ततश्चाहं महेश्वरः ।।

तान्मगान्मम पूजार्थं शाकद्वीपादिहानय ।
आरुह्य गरुडं साम्ब शीघ्रं गत्वाविचारयन् ॥
तथेति गृह्य तामाज्ञां रवेर्जाम्बवतीसुतः ।
पुनर्द्वारवतीं गत्वा कान्त्यातीव समन्वितः ॥
आख्यातवान्पितुः सर्वं स्वकीयं देवदर्शनम् ।
तस्माच्च गरुडं लब्ध्वा ययौ साम्बोऽधिरुह्य तम् ॥
शाकद्वीपमनुप्राप्य संप्रहृष्टतनूरुहः ।
तत्रापश्यद्यथोद्दिष्टान्साम्बस्तेजस्विनो मगान् ॥
विवस्वन्तं पूजयन्तो धूपदीपादिभिः शुभैः ।
सोऽभिवाद्य च तान्पूर्वं कृत्वाप्येषां प्रदक्षिणाम् ॥
पृष्ट्वा चानामयं तेषां प्रशंसासामपूर्वकम् ।
यूयं हि पुण्यकर्माणो द्रष्टव्यार्थे शुभार्थिनः ।
रता येऽर्कस्य पूजायां येषां चैव वरप्रदः ॥
तनयं वित्त मां विष्णोः साम्बं नाम्ना च विश्रुतम् ।
चन्द्रभागातटे चापि मया सूर्यो निवेशितः ॥
तेनाहं प्रेषितश्चात्र उत्तिष्ठध्वं व्रजामहे ।
ते तमूचुस्ततः साम्बमेवमेतन्न संशयः ॥
अस्माकमपि देवेन व्याख्यातं पूर्वमेव हि ।
अष्टादश कुलानीह मगानां वेदवादिनाम् ।
यास्यन्ति ये त्वया सार्धं यथा देवेन भाषितम् ॥
ततस्तानि दशाष्टौ च कुलानीह समन्ततः ।
आरोप्य गरुडे साम्बस्त्वरितः पुनरभ्यगात् ॥
सोऽल्पेनैव तु कालेन प्राप्तो मित्रवनं ततः ।
कृत्वाज्ञां तु रवेः साम्बः कृत्स्नं त्वेवं न्यवेदयत् ॥
रविः शोभनमित्युक्त्वा प्रसन्नः साम्बमब्रवीत् ।
मम पूजाकरा ह्येते प्रजानां शान्तिकारकाः ॥
मम पूजां करिष्यन्ति विधानोक्तां यदूत्तम ।
तत्कृते न पुनश्चिन्ता तव काचिद्भविष्यति ॥

सतीदेहत्यागः

(भागवतपु० ४।३–४)

मैत्रेय उवाच ।

यदाभिषिक्तो दक्षस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
प्रजापतीनां सर्वेषामाधिपत्ये स्मयोऽभवत् ।।
इष्ट्वा स वाजपेयेन ब्रह्मिष्ठानभिभूय च ।
बृहस्पतिसवं नाम समारेभे क्रतूत्तमम् ।।
तस्मिन्ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षिपितृदेवताः ।
आसन्कृतस्वस्त्ययनास्तत्पत्न्यश्च सभर्तृकाः ।।
तदुपश्रुत्य नभसि खेचराणां प्रजल्पताम् ।
सती दाक्षायणी देवी पितृयज्ञमहोत्सवम् ।।
व्रजन्तीः सर्वतो दिग्भ्य उपदेववरस्त्रियः ।
विमानयानाः सप्रेष्ठा निष्ककण्ठीः सुवाससः ।।
दृष्ट्वा स्वनिलयाभ्यासे लोलाक्षीर्मृष्टकुण्डलाः ।
पतिं भूतपतिं देवमौत्सुक्यादभ्यभाषत ।।

सत्युवाच ।

प्रजापतेस्ते श्वशुरस्य सांप्रतं
निर्यापितो यज्ञमहोत्सवः किल ।
वयं च तत्राभिसराम वाम ते
यद्यर्थितामी विबुधा व्रजन्ति हि ।।
तस्मिन्भगिन्यो मम भर्तृभिः स्वकै-
र्ध्रुवं गमिष्यन्ति सुहृद्दिदृक्षवः ।
अहं च तस्मिन्भवताभिकामये
सहोपनीतं परिबर्हमर्हितुम् ।।
तत्र स्वसॄर्मे ननु भर्तृसंमिता
मातृष्वसॄः क्लिन्नधियं च मातरम् ।

द्रक्ष्ये चिरोत्कण्ठमना महर्षिभि-
रुन्नीयमानं च मृडाध्वरध्वजम् ।।
त्वय्येतदाश्चर्यमजात्ममायया
विनिर्मितं भाति गुणत्रयात्मकम् ।
तथाप्यहं योषिदतत्त्वविच्च ते
दीना दिदृक्षे भव मे भवक्षितिम् ।।
पश्य प्रयान्तीरभवान्ययोषितो-
ऽप्यलंकृताः कान्तसखा वरूथशः ।
यासां व्रजद्भिः शितिकण्ठ मण्डितं
नभो विमानैः कलहंसपाण्डुभिः ।।
कथं सुतायाः पितृगेहकौतुकं
निशम्य देहः सुरवर्य नेङ्गते ।
अनाहुता अप्यभियन्ति सौहृदं
भर्तुर्गुरोर्देहकृतश्च केतनम् ।।
तन्मे प्रसीदेदममर्त्य वाञ्छितं
कर्तुं भवान्कारुणिको बतार्हति ।
त्वयात्मनोऽर्धेऽहमदभ्रचक्षुषा
निरूपिता मानुगृहाण याचितः ।।

ऋषिरुवाच ।

एवं गिरित्रः प्रिययाभिभाषितः
प्रत्यभ्यधत्त प्रहसन्सुहृत्प्रियः ।
संस्मारितो मर्मभिदः कुवागिषून्
यानाह को विश्वसृजां समक्षतः ।।

श्रीभगवानुवाच ।

त्वयोदितं शोभनमेव शोभने
अनाहुता अप्यभियन्ति बन्धुषु ।
ते यद्यनुत्पादितदोषदृष्टयो
बलीयसानात्म्यमदेन मन्युना ।।

विद्यातपोवित्तवपुर्वयःकुलैः
सतां गुणैः षड्भिरसत्तमेतरैः ।
स्मृतौ हतायां भृतमानदुर्दृशः
स्तब्धा न पश्यन्ति हि धाम भूयसाम् ।।
नैतादृशानां स्वजनव्यपेक्षया
गृहान्प्रतीयादनवस्थितात्मनाम् ।
येऽभ्यागतान्वक्रधियाभिचक्षते
आरोपितभ्रूभिरमर्षणाक्षिभिः ।।
तथारिभिर्न व्यथते शिलीमुखैः
शेतेऽर्दिताङ्गो हृदयेन दूयता ।
स्वानां यथा वक्रधियां दुरुक्तिभि-
र्दिवानिशं तप्यति मर्मताडितः ।।
व्यक्तं त्वमुत्कृष्टगतेः प्रजापतेः
प्रियात्मजानामसि सुभ्रु मे मता ।
तथापि मानं न पितुः प्रपत्स्यसे
मदाश्रयात्कः परितप्यते यतः ।।
पापच्यमानेन हृदातुरेन्द्रियः
समृद्धिभिः पूरुषबुद्धिसाक्षिणाम् ।
अकल्प एषामधिरोढुमञ्जसा
परं पदं द्वेष्टि यथासुरा हरिम् ।।
प्रत्युद्गमप्रश्रयणाभिवादनं
विधीयते साधु मिथः सुमध्यमे ।
प्राज्ञैः परस्मै पुरुषाय चेतसा
गुहाशयायैव न देहमानिने ।।
सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं
यदीयते तत्र पुमानपावृतः ।
सत्त्वे च तस्मिन्भगवान्वासुदेवो
ह्यधोक्षजो मे नमसा विधीयते ।।
तत्ते निरीक्ष्यो न पितापि देहकृ-
द्दक्षो मम द्विट् तदनुव्रताश्च ये ।

यो विश्वसृग्यज्ञगतं वरोरु मा-
मनागसं दुर्वचसाकरोत्तिरः ।।
यदि व्रजिष्यस्यतिहाय मद्वचो
भद्रं भवत्या न ततो भविष्यति ।
संभावितस्य स्वजनात्पराभवो
यदा स सद्यो मरणाय कल्पते ।।

मैत्रेय उवाच ।

एतावदुक्त्वा विरराम शंकरः
पत्न्यङ्गनाशं ह्युभयत्र चिन्तयन् ।
सुहृद्दिदृक्षुः परिशङ्किता भवा-
न्निष्क्रामती निर्विशती द्विधास सा ।।
सुहृद्दिदृक्षाप्रतिघातदुर्मनाः
स्नेहाद्रुदत्यश्रुकलातिविह्वला ।
भवं भवान्यप्रतिपूरुषं रुषा
प्रधक्ष्यतीवैक्षत जातवेपथुः ।।
ततो विनिश्वस्य सती विहाय तं
शोकेन रोषेण च दूयता हृदा ।
पित्रोरगात्स्त्रैण्यविमूढधीर्गृहान्
प्रेम्णात्मनो योऽर्धमदात्सतां प्रियः ।।
तामन्वगच्छन्द्रुतविक्रमां सती-
मेकां त्रिनेत्रानुचराः सहस्रशः ।
सपार्षदयक्षा मणिमन्मदादयः
पुरोवृषेन्द्रास्तरसा गतव्यथाः ।।
तां शारिकाकन्दुकदर्पणाम्बुजैः
श्वेतातपत्रव्यजनस्रगादिभिः ।
गीतायनैर्दुन्दुभिशङ्खवेणुभि-
र्वृषेन्द्रमारोप्य विटङ्किता ययुः ।।
आब्रह्मघोषोर्जितयज्ञवैशसं
विप्रर्षिजुष्टं विबुधैश्च सर्वशः ।

सेर्ष्यं महापूरुषपादपांसुभि-
र्निरस्ततेजःसु तदेव शोभनम् ॥
यद्द्व्यक्षरं नाम गिरेरितं नृणां
सकृत्प्रसङ्गादघमाशु हन्ति तत् ।
पवित्रकीर्तिं तमलङ्घ्यशासनं
भवानहो द्वेष्टि शिवं शिवेतरः ॥
यत्पादपद्मं महतां मनोऽलिभि-
र्निषेवितं ब्रह्मरसासवार्थिभिः ।
लोकस्य यद्वर्षति चाशिषोऽर्थिन-
स्तस्मै भवान्द्रुह्यति विश्वबन्धवे ॥
कि वा शिवाख्यमशिवं न विदुस्त्वदन्ये
ब्रह्मादयस्तमवकीर्य जटाः श्मशाने ।
तन्माल्यभस्मनृकपाल्यवसत्पिशाचै-
र्ये मूर्धभिर्दधति तच्चरणावसृष्टम् ॥
कर्णौ पिधाय निरियाद्यदकल्प ईशे
धर्मावितर्यसृणिभिर्नृभिरस्यमाने ।
छिन्द्यात्प्रसह्य रुशतीमसतां प्रभुश्चे-
ज्जिह्वामसूनपि ततो विसृजेत्स धर्मः ॥
अतस्तवोत्पन्नमिदं कलेवरं
न धारयिष्ये शितिकण्ठगर्हिणः ।
जग्धस्य मोहाद्धि विशुद्धिमन्धसो
जुगुप्सितस्योद्धरणं प्रचक्षते ॥
न वेदवादाननुवर्तते मतिः
स्व एव लोके रमतो महामुनेः ।
यथा गतिर्देवमनुष्ययोः पृथक्
स्व एव धर्मे न परं क्षिपेत्स्थितः ॥
कर्म प्रवृत्तं च निवृत्तमप्यृतं
वेदे विविच्योभयलिङ्गमाश्रितम् ।
विरोधि तद्यौगपदैककर्तरि
द्वयं तथा ब्रह्मणि कर्म नर्च्छति ॥

मा वः पदव्यः पितरस्मदास्थिता
या यज्ञशालासु न धूमवर्त्मभिः ।
तदन्नतृप्तैरसुभृद्भिरीडिता
अव्यक्तलिङ्गा अवधूतसेविताः ।।
नैतेन देहेन हरे कृतागसो
देहोद्भवेनालमलं कुजन्मना ।
व्रीडा ममाभूत्कुजनप्रसङ्गत-
स्तज्जन्म धिग्यो महतामहृद्यकृत् ।।
गोत्रं त्वदीयं भगवान्वृषध्वजो
दाक्षायणीत्याह यदा सुदुर्मनाः ।
व्यपेतनर्मस्मितमाशु तद्ध्यहं
व्युत्स्रक्ष्य एतत्कुणपं त्वदङ्गजम् ।।

मैत्रेय उवाच ।

इत्यध्वरे दक्षमनूद्य शत्रुहन्
क्षितावुदीचीं निषसाद शान्तवाक् ।
स्पृष्ट्वा जलं पीतदुकूलसंवृता
निमील्य दृग्योगपथं समाविशत् ।।
कृत्वा समानावनिलौ जितासना
सोदानमुत्थाप्य च नाभिचक्रतः ।
शनैर्हृदि स्थाप्य धियोरसि स्थितं
कण्ठाद्भ्रुवोर्मध्यमनिन्दितानयत् ।।
एवं स्वदेहं महतां महीयसा
मुहुः समारोपितमङ्कमादरात् ।
जिहासती दक्षरुषा मनस्विनी
दधार गात्रेष्वनिलाग्निधारणाम् ।।
ततः स्वभर्तुश्चरणाम्बुजासवं
जगद्गुरोश्चिन्तयती न चापरम् ।
ददर्श देहो हतकल्मषः सती
सद्यः प्रजज्वाल समाधिजाग्निना ।।

तत्पश्यतां खे भुवि चाद्भुतं मह-
द्धा हेति वादः सुमहानजायत ।
हन्त प्रिया दैवतमस्य देवी
जहावसून्केन सती प्रकोपिता ॥
अहो अनात्म्यं महदस्य पश्यत
प्रजापतेर्यस्य चराचरं प्रजाः ।
जहावसून्यद्विमतात्मजा सती
मनस्विनी मानमभीक्ष्णमर्हति ॥
सोऽयं दुर्मर्षहृदयो ब्रह्मध्रुक्च
लोके च कीर्तिमसतीमवाप्स्यति ।
यदङ्गजां स्वां पुरुषद्विडुद्यतां
न प्रत्यषेधन्मृतयेऽपराधतः ॥
वदत्येवं जने सत्या दृष्ट्वासुत्यागमद्भुतम् ।
दक्षं तत्पार्षदा हन्तुमुदतिष्ठन्नुदायुधाः ॥
तेषामापततां वेगं निशाम्य भगवान्भृगुः ।
यज्ञघ्नघ्नेन यजुषा दक्षिणाग्नौ जुहाव ह ॥
अध्वर्युणा हूयमाने देवा उत्पेतुरोजसा ।
ऋभवो नाम तपसा सोमं प्राप्ताः सहस्रशः ॥
तैरलातायुधैः सर्वे प्रमथाः सहगुह्यकाः ।
हन्यमाना दिशो भेजुरुशद्भिर्ब्रह्मतेजसा ॥

गोपीगीतम्

(भागवतपु० १०।३१)

गोप्य ऊचुः ।

जयति तेऽधिकं जन्मना व्रजः
श्रयत इन्दिरा शश्वदत्र हि ।
दयित दृश्यतां दिक्षु तावका-
स्त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते ।।
शरदुदाशये साधुजातस-
त्सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा ।
सुरतनाथ तेऽशुल्कदासिका
वरद निघ्नतो नेह किं वधः ।।
विषजलाप्ययाद्व्यालराक्षसा-
द्वर्षमारुताद्वैद्युतानलात् ।
वृषमयात्मजाद्विश्वतो भया-
दृषभ ते वयं रक्षिता मुहुः ।।
न खलु गोपिकानन्दनो भवा-
नखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ।
विखनसार्थितो विश्वगुप्तये
सख उदेयिवान्सात्वतां कुले ।।
विरचिताभयं वृष्णिधूर्य ते
चरणमीयुषां संसृतेर्भयात् ।
करसरोरुहं कान्त कामदं
शिरसि धेहि नः श्रीकरग्रहम् ।।
व्रजजनार्तिहन्वीर योषितां
निजजनस्मयध्वंसनस्मित ।
भज सखे भवत्किंकरीः स्म नो
जलरुहाननं चारु दर्शय ।।

प्रणतदेहिनां पापकर्षणं
तृणचरानुगं श्रीनिकेतनम् ।
फणिफणार्पितं ते पदाम्बुजं
कृणु कुचेषु नः कृन्धि हृच्छयम् ॥
मधुरया गिरा वल्गुवाक्यया
बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षण ।
विधिकरीरिमा वीर मुह्यती-
रधरसीधुनाप्याययस्व नः ॥
तव कथामृतं तप्तजीवनं
कविभिरीडितं कल्मषापहम् ।
श्रवणमङ्गलं श्रीमदाततं
भुवि गृणन्ति ते भूरिदा जनाः ॥
प्रहसितं प्रिय प्रेमवीक्षितं
विहरणं च ते ध्यानमङ्गलम् ।
रहसि संविदो या हृदिस्पृशः
कुहक नो मनः क्षोभयन्ति हि ॥
चलसि यद्व्रजाच्चारयन्पशू-
न्नलिनसुन्दरं नाथ ते पदम् ।
शिलतृणाङ्कुरैः सीदतीति नः
कलिलतां मनः कान्त गच्छति ॥
दिनपरिक्षये नीलकुन्तलै-
र्वनरुहाननं बिभ्रदावृतम् ।
घनरजस्वलं दर्शयन्मुहु-
र्मनसि नः स्मरं वीर यच्छसि ॥
प्रणतकामदं पद्मजार्चितं
धरणिमण्डनं ध्येयमापदि ।
चरणपङ्कजं शंतमं च ते
रमण नः स्तनेष्वर्पयाधिहन् ॥
सुरतवर्धनं शोकनाशनं
स्वरितवेणुना सुष्ठु चुम्बितम् ।

इतररागविस्मारणं नृणां
वितर वीर नस्तेऽधरामृतम् ।।
अटति यद्भवानह्नि काननं
त्रुटिर्युगायते त्वामपश्यताम् ।
कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते
जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद्दृशाम् ।।
पतिसुतान्वयभ्रातृबान्धवा-
नतिविलङ्घ्य तेऽन्त्यच्युतागताः ।
गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताः
कितव योषितः कस्त्यजेन्निशि ।।
रहसि संविदं हृच्छयोदयं
प्रहसिताननं प्रेमवीक्षणम् ।
बृहदुरः श्रियो वीक्ष्य धाम ते
मुहुरतिस्पृहा मुह्यते मनः ।।
व्रजवनौकसां व्यक्तिरङ्ग ते
वृजिनहन्त्र्यलं विश्वमङ्गलम् ।
त्यज मनाक् च नस्त्वत्स्पृहात्मनां
स्वजनहृद्रुजां यन्निसूदनम् ।।
यत्ते सुजातचरणाम्बुरुहं स्तनेषु
भीताः शनैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु ।
तेनाटवीमटसि तद्व्यथते न किंस्वि-
त्कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः ।।

कुन्तीकृतः कृष्णस्तवः

(भागवतपु० १।७–८)

सूत उवाच।

पुत्रशोकातुराः सर्वे पाण्डवाः सह कृष्णया।
स्वानां मृतानां यत्कृत्यं चक्रुर्निर्हरणादिकम्॥
अथ ते संपरेतानां स्वानामुदकमिच्छताम्।
दातुं सकृष्णा गङ्गायां पुरस्कृत्य ययुः स्त्रियः॥
ते निनीयोदकं सर्वे विलप्य च भृशं पुनः।
आप्लुता हरिपादाब्जरजःपूतसरिज्जले॥
तत्रासीनं कुरुपतिं धृतराष्ट्रं सहानुजम्।
गान्धारीं पुत्रशोकार्तां पृथां कृष्णां च माधवः॥
सान्त्वयामास मुनिभिर्हतबन्धूञ्शुचार्पितान्।
भूतेषु कालस्य गतिं दर्शयन्नप्रतिक्रियाम्॥
साधयित्वाजातशत्रोः स्वराज्यं कितवैर्हृतम्।
घातयित्वासतो राज्ञः कचस्पर्शक्षतायुषः॥
याजयित्वाश्वमेधैस्तं त्रिभिरुत्तमकल्पकैः।
तद्यशः पावनं दिक्षु शतमन्योरिवातनोत्॥
आमन्त्र्य पाण्डुपुत्रांश्च शैनेयोद्धवसंयुतः।
द्वैपायनादिभिर्विप्रैः पूजितैः प्रतिपूजितः॥
गन्तुं कृतमतिर्ब्रह्मन्द्वारकां रथमास्थितः।
उपलेभेऽभिधावन्तीमुत्तरां भयविह्वलाम्॥
पाहि पाहि महायोगिन्देवदेव जगत्पते।
नान्यं त्वदभयं पश्ये यत्र मृत्युः परस्परम्॥
अभिद्रवति मामीश शरस्तप्तायसो विभो।
कामं दहतु मां नाथ मा मे गर्भो निपात्यताम्॥
उपधार्य वचस्तस्या भगवान्भक्तवत्सलः।
अपाण्डवमिदं कर्तुं द्रौणेरस्त्रमबुध्यत॥

तर्ह्येवाथ मुनिश्रेष्ठ पाण्डवाः पञ्च सायकान् ।
आत्मनोऽभिमुखान्दीप्तानालक्ष्यास्त्राण्युपाददुः ।।
व्यसनं वीक्ष्य तत्तेषामनन्यविषयात्मनाम् ।
सुदर्शनेन स्वास्त्रेण स्वानां रक्षां व्यधाद्विभुः ।।
अन्तःस्थः सर्वभूतानामात्मा योगेश्वरो हरिः ।
स्वमाययावृणोद्गर्भं वैराटयाः कुरुतन्तवे ।।
यद्यप्यस्त्रं ब्रह्मशिरस्त्वमोघं चाप्रतिक्रियम् ।
वैष्णवं तेज आसाद्य समशाम्यद्भृगूद्वह ।।
मा मंस्था ह्येतदाश्चर्यं सर्वाश्चर्यमयेऽच्युते ।
य इदं मायया देव्या सृजत्यवति हन्त्यजः ।।
ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैरात्मजैः सह कृष्णया ।
प्रयाणाभिमुखं कृष्णमिदमाह पृथा सती ।।

कुन्त्युवाच ।

नमस्ये पुरुषं त्वाद्यमीश्वरं प्रकृतेः परम् ।
अलक्ष्यं सर्वभूतानामन्तर्बहिरवस्थितम् ।।
मायाजवनिकाच्छन्नमज्ञाधोक्षजमव्ययम् ।
न लक्ष्यसे मूढदृशा नटो नाटयधरो यथा ।।
तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् ।
भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येम हि स्त्रियः ।।
कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनन्दनाय च ।
नन्दगोपकुमाराय गोविन्दाय नमो नमः ।।
नमः पङ्कजनाभाय नमः पङ्कजमालिने ।
नमः पङ्कजनेत्राय नमस्ते पङ्कजाङ्घ्रये ।।
यथा हृषीकेश खलेन देवकी
कंसेन रुद्धातिचिरं शुचार्पिता ।
विमोचिताहं च सहात्मजा विभो
त्वयैव नाथेन मुहुर्विपद्गणात् ।।
विषान्महाग्नेः पुरुषाददर्शना-
दसत्सभाया वनवासकृच्छ्रतः ।

मृधे मृधेऽनेकमहारथास्त्रतो
द्रौण्यस्त्रतश्चास्म हरेऽभिरक्षिताः ।।
विपदः सन्तु ताः शश्वत्तत्र तत्र जगद्गुरो ।
भवतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भवदर्शनम् ।।
जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिरेधमानमदः पुमान् ।
नैवार्हत्यभिधातुं वै त्वामकिंचनगोचरम् ।।
नमोऽकिंचनवित्ताय निवृत्तगुणवृत्तये ।
आत्मारामाय शान्ताय कैवल्यपतये नमः ।।
मन्ये त्वां कालमीशानमनादिनिधनं विभुम् ।
समं चरन्तं सर्वत्र भूतानां यन्मिथः कलिः ।।
न वेद कश्चिद्भगवंश्चिकीर्षितं
तवेहमानस्य नृणां विडम्बनम् ।
न यस्य कश्चिद्दयितोऽस्ति कर्हिचिद्
द्वेष्यश्च यस्मिन्विषमा मतिर्नृणाम् ।।
जन्म कर्म च विश्वात्मन्नजस्याकर्तुरात्मनः ।
तिर्यङ्नृषिषु यादःसु तदत्यन्तविडम्बनम् ।।
गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम तावद्
या ते दशाश्रुकलिलाञ्जनसंभ्रमाक्षम् ।
वक्त्रं निनीय भयभावनया स्थितस्य
सा मां विमोहयति भीरपि यद्बिभेति ।।
केचिदाहुरजं जातं पुण्यश्लोकस्य कीर्त्तये ।
यदोः प्रियस्यान्ववाये मलयस्येव चन्दनम् ।।
अपरे वसुदेवस्य देवक्यां याचितोऽभ्यगात् ।
अजस्त्वमस्य क्षेमाय वधाय च सुरद्विषाम् ।।
भारावतरणायान्ये भुवो नाव इवोदधौ ।
सीदन्त्या भूरिभारेण जातो ह्यात्मभुवार्थितः ।।
भवेऽस्मिन्क्लिश्यमानानामविद्याकामकर्मभिः ।
श्रवणस्मरणार्हाणि करिष्यन्निति केचन ।।
शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः
स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः ।

त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं
भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुजम् ।।
अप्यद्य नस्त्वं स्वकृतेहित प्रभो
जिहाससि स्वित्सुहृदोऽनुजीविनः ।
येषां न चान्यद्भवतः पदाम्बुजा-
त्परायणं राजसु योजितांहसाम् ।।
के वयं नामरूपाभ्यां यदुभिः सह पाण्डवाः ।
भवतो दर्शनं यर्हि हृषीकाणामिवेशितुः ।।
नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानी गदाधर ।
त्वत्पदैरङ्किता भाति स्वलक्षणविलक्षितैः ।।
इमे जनपदाः स्वृद्धाः सुपक्वौषधिवीरुधः ।
वनाद्रिनद्युदन्वन्तो ह्येधन्ते तव वीक्षिताः ।।
अथ विश्वेश विश्वात्मन्विश्वमूर्ते स्वकेषु मे ।
स्नेहपाशमिमं छिन्धि दृढं पाण्डुषु वृष्णिषु ।।
त्वयि मेऽनन्यविषया मतिर्मधुपतेऽसकृत् ।
रतिमुद्वहतादद्धा गङ्गेवौघमुदन्वति ।।
श्रीकृष्ण कृष्णसख वृष्ण्यृषभावनीध्रु-
ग्राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य ।
गोविन्द गोद्विजसुरार्तिहरावतार
योगेश्वराखिलगुरो भगवन्नमस्ते ।।
पृथयेत्थं कलपदैः परिणूताखिलोदयः ।
मन्दं जहास वैकुण्ठो मोहयन्निव मायया ।।

ब्रह्ममहेश्वरप्रादुर्भावः

(कूर्मपु० १।९)

कूर्म उवाच।

शृणुध्वमृषयः सर्वे शंकरस्यामितौजसः।
पुत्रत्वं ब्रह्मणस्तस्य पद्मयोनित्वमेव च॥
अतीतकल्पावसाने तमोभूतं जगत्त्रयम्।
आसीदेकार्णवं घोरं न देवाद्या न चर्षयः॥
तत्र नारायणो देवो निर्जने निरुपप्लवे।
आश्रित्य शेषशयनं सुष्वाप पुरुषोत्तमः॥
सहस्रशीर्षा भूत्वा स सहस्राक्षः सहस्रपात्।
सहस्रबाहुः सर्वज्ञश्चिन्त्यमानो मनीषिभिः॥
पीतवासा विशालाक्षो नीलजीमूतसंनिभः।
महाविभूतिर्योगात्मा योगिनां तु दयापरः॥
कदाचित्तस्य सुप्तस्य लीलार्थं दिव्यमद्भुतम्।
त्रैलोक्यसारं विमलं नाभ्यां पङ्कजमुद्बभौ॥
शतयोजनविस्तीर्णं तरुणादित्यसंनिभम्।
दिव्यगन्धमयं पुण्यं कर्णिकाकेसरान्वितम्॥
तस्यैवं सुचिरं कालं वर्तमानस्य शार्ङ्गिणः।
हिरण्यगर्भो भगवांस्तं देशमुपचक्रमे॥
स तं करेण विश्वात्मा समुत्थाप्य सनातनम्।
प्रोवाच मधुरं वाक्यं मायया तस्य मोहितः॥
अस्मिन्नेकार्णवे घोरे निर्जने तमसावृते।
एकाकी को भवाञ्छेते ब्रूहि मे पुरुषर्षभ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विहस्य गरुडध्वजः।
उवाच देवं ब्रह्माणं मेघगम्भीरनिस्वनः॥
भो भो नारायणं देवं लोकानां प्रभवाव्य(प्य?)यम्।
महायोगीश्वरं मां वै जानीहि पुरुषोत्तमम्॥

मयि पश्य जगत्कृत्स्नं त्वां च लोकपितामहम् ।
सपर्वतमहाद्वीपं समुद्रैः सप्तभिर्वृतम् ।।
एवमाभाष्य विश्वात्मा प्रोवाच पुरुषं हरिः ।
जानन्नपि महायोगी को भवानिति वेधसम् ।।
ततः प्रहस्य भगवान्ब्रह्मा वेदनिधिः प्रभुः ।
प्रत्युवाचाम्बुजाभाक्षं सस्मितं श्लक्ष्णया गिरा ।।
अहं धाता विधाता च स्वयंभूः प्रपितामहः ।
मय्येव संस्थितं विश्वं ब्रह्माहं विश्वतोमुखः ।।
श्रुत्वा वाचं स भगवान्विष्णुः सत्यपराक्रमः ।
अनुज्ञाप्याथ योगेन प्रविष्टो ब्रह्मणस्तनुम् ।।
त्रैलोक्यमेतत्सकलं सदेवासुरमानुषम् ।
उदरे तस्य देवस्य दृष्ट्वा विस्मयमागतः ।।
तदास्य वक्त्रान्निष्क्रम्य पन्नगेन्द्रारिकेतनः ।
अथापि भगवान्विष्णुः पितामहमथाब्रवीत् ।।
भवानप्येवमेवाद्य शाश्वतं हि ममोदरम् ।
प्रविश्य लोकान्पश्यैतान्विचित्रान्पुरुषर्षभ ।।
ततः प्रह्लादिनीं वाणीं श्रुत्वा तस्याभिनन्द्य च ।
श्रीपतेरुदरं भूयः प्रविवेश कुशध्वजः ।।
तानेव लोकान्गर्भस्थानपश्यत्सत्यविक्रमः ।
पर्यटित्वाथ देवस्य ददृशेऽन्तं न वै हरेः ।।
ततो द्वाराणि सर्वाणि पिहितानि महात्मना ।
जनार्दनेन ब्रह्मासौ नाभ्यां द्वारमविन्दत ।।
तत्र योगबलेनासौ प्रविश्य कनकाण्डजः ।
उज्जहारात्मनो रूपं पुष्कराच्चतुराननः ।।
विरराजारविन्दस्थः पद्मगर्भसमद्युतिः ।
ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवाञ्जगद्योनिः पितामहः ।।
स मन्यमानो विश्वेशमात्मानं परमं पदम् ।
प्रोवाच विष्णुं पुरुषं मेघगम्भीरया गिरा ।।
कृतं किं भवतेदानीमात्मनो जयकाङ्क्षया ।
एकोऽहं प्रबलो नान्यो मा वै कोऽभिभविष्यति ।।

श्रुत्वा नारायणो वाक्यं ब्रह्मणोक्तमतन्द्रितः।
सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यं बभाषे मधुरं हरिः ।।
भवान्धाता विधाता च स्वयंभूः प्रपितामहः ।
न मात्सर्याभियोगेन द्वाराणि पिहितानि मे ।।
किं तु लीलार्थमेवैतन्न त्वां बाधितुमिच्छया ।
को हि बाधितुमन्विच्छेद्देवदेवं पितामहम् ।।
न तेऽन्यथावगन्तव्यं मान्यो मे सर्वथा भवान् ।
सर्वं क्षमस्व कल्याण यन्मयापकृतं तव ।।
अस्माच्च कारणाद्ब्रह्मन्पुत्रो भवतु मे भवान् ।
पद्मयोनिरिति ख्यातो मत्प्रियार्थं जगन्मय ।।
ततः स भगवान्देवो वरं दत्त्वा किरीटिने ।
प्रहर्षमतुलं गत्वा नर्विंष्णुमभाषत ।।
भवान्सर्वात्मकोऽनन्तः सर्वेषां परमेश्वरः ।
सर्वभूतान्तरात्मा वै परं ब्रह्म सनातनम् ।।
अहं वै सर्वलोकानामात्मा देवो महेश्वरः ।
मन्मयं सर्वमेवेदं ब्रह्माहं पुरुषः परः ।।
नावाभ्यां विद्यते ह्यन्यो लोकानां परमेश्वरः ।
एका मूर्तिर्द्विधा भिन्ना नारायणपितामहौ ।।
तेनैवमुक्तो ब्रह्माणं वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ।
इयं प्रतिज्ञा भवतो विनाशाय भविष्यति ।।
किं न पश्यसि योगेन ब्रह्माधिपतिमव्ययम् ।
प्रधानपुरुषेशानं वेदाहं परमेश्वरम् ।।
यं न पश्यन्ति योगीन्द्राः सांख्या अपि महेश्वरम् ।
अनादिनिधनं ब्रह्म तमेव शरणं व्रज ।।
ततः क्रुद्धोऽम्बुजाभाक्षं ब्रह्मा प्रोवाच केशवम् ।
भगवन्नूनमात्मानं वेद्मि तत्परमाक्षरम् ।।
ब्रह्माणं जगतामेकमात्मानं परमं पदम् ।
नावाभ्यां विद्यते त्वन्यो लोकानां परमेश्वरः ।।
संत्यज्य निद्रां विपुलां स्वमात्मानं विलोकय ।
तस्य तत्क्रोधजं वाक्यं श्रुत्वा विष्णुरभाषत ।।

मा मैवं वद कल्याण परीवादं महात्मनः ।
न मेऽस्त्यविदितं ब्रह्मन्नान्यथाहं वदामि ते ।।
किंतु मोहयते ब्रह्मन्भवन्तं पारमेश्वरी ।
मायाशेषविशेषाणां हेतुरात्मसमुद्भवा ।।
एतावदुक्त्वा भगवान्विष्णुस्तूष्णीं बभूव ह ।
ज्ञात्वा तत्परमं तत्त्वं स्वमात्मानं सुरेश्वरः ।।
ततो ह्यपरिमेयात्मा भूतानां परमेश्वरः ।
प्रसादं ब्रह्मणे कर्तुं प्रादुरासीत्ततो हरः ।।
ललाटनयनो देवो जटामण्डलमण्डितः ।
त्रिशूलपाणिर्भगवांस्तेजसां परमो निधिः ।।
विद्याविलासग्रथितां ग्रहैः सार्केन्दुतारकैः ।
मालामत्यद्भुताकारां धारयन्पादलम्बिनीम् ।।
तं दृष्ट्वा देवमीशानं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
मोहितो माययात्यर्थं पीतवाससमब्रवीत् ।।
क एष पुरुषो नीलः शूलपाणिस्त्रिलोचनः ।
तेजोराशिरमेयात्मा समायाति जनार्दन ।।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विष्णुर्दानवमर्दनः ।
अपश्यदीश्वरं देवं ज्वलन्तं विमलेऽम्भसि ।।
ज्ञात्वा तं परमं भावमैश्वरं ब्रह्मभावनः ।
प्रोवाचोत्थाय भगवान्देवदेवं पितामहम् ।।
अयं देवो महादेवः स्वयंज्योतिः सनातनः ।
अनादिनिधनोऽचिन्त्यो लोकानामीश्वरो महान् ।।
शंकरः शंभुरीशानः सर्वात्मा परमेश्वरः ।
भूतानामधिपो योगी महेशो विमलः शिवः ।।
एष धाता विधाता च प्रधानपुरुषेश्वरः ।
यं प्रपश्यन्ति यतयो ब्रह्मभावेन भाविताः ।।
सृजत्येष जगत्कृत्स्नं पाति संहरते तथा ।
कालो भूत्वा महादेवः केवलो निष्कलः शिवः ।।
ब्रह्माणं विदधे पूर्वं भवन्तं यः सनातनः ।
वेदांश्च प्रददौ तुभ्यं सोऽयमायाति शंकरः ।।

अस्यैव चापरां मूर्तिं विश्वयोनिं सनातनीम् ।
वासुदेवाभिधानं मामवेहि प्रपितामह ।।
किं न पश्यसि योगेशं ब्रह्माधिपतिमव्ययम् ।
दिव्यं भवतु ते चक्षुर्येन द्रक्ष्यसि तत्परम् ।।
लब्ध्वा चैवं तदा चक्षुर्विष्णोर्लोकपितामहः ।
बुबुधे परमेशानं पुरतः समवस्थितम् ।।
स लब्ध्वा परमं ज्ञानमैश्वरं प्रपितामहः ।
प्रपेदे शरणं देवं तमेव पितरं शिवम् ।।
ओंकारं समनुस्मृत्य संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
अथर्वशिरसा देवं तुष्टाव च कृताञ्जलिः ।।
संस्तुतस्तेन भगवान्ब्रह्मणा परमेश्वरः ।
अवाप परमां प्रीतिं व्याजहार स्मयन्निव ।।
मत्समस्त्वं न संदेहो वत्स भक्तश्च मे भवान् ।
मयैवोत्पादितः पूर्वं लोकसृष्ट्यर्थमव्ययः ।।
त्वमात्मा ह्यादिपुरुषो मम देहसमुद्भवः ।
वरं वरय विश्वात्मन्वरदोऽहं तवानघ ।।
स देवदेववचनं निशम्य कमलोद्भवः ।
निरीक्ष्य विष्णुं पुरुषं प्रणम्योवाच शंकरम् ।।
भगवन्भूतभव्येश महादेवाम्बिकापते ।
त्वामेव पुत्रमिच्छामि त्वया वा सदृशं सुतम् ।।
मोहितोऽस्मि महादेव मायया सूक्ष्मया त्वया ।
न जाने परमं भावं याथातथ्येन ते शिव ।।
त्वमेव देव भक्तानां माता भ्राता पिता सुहृत् ।
प्रसीद तव पादाब्जं नमामि शरणागतः ।।
स तस्य वचनं श्रुत्वा जगन्नाथो वृषध्वजः ।
व्याजहार तदा पुत्रं समालोक्य जनार्दनम् ।।
यदर्थितं भगवता तत्करिष्यामि पुत्रक ।
विज्ञानमैश्वरं दिव्यमुत्पत्स्यति तवानघ ।।
त्वमेव सर्वभूतानामादिकर्ता नियोजितः ।
कुरुष्व तेषु देवेश मायां लोकपितामह ।।

एष नारायणोऽनन्तो ममैव परमा तनुः ।
भविष्यति तवेशान योगक्षेमवहो हरिः ॥
एवं व्याहृत्य हस्ताभ्यां प्रीतः स परमेश्वरः ।
संस्पृश्य देवं ब्रह्माणं हरिं वचनमब्रवीत् ॥
तुष्टोऽस्मि सर्वथाहं ते भक्तस्त्व च जगन्मय ।
वरं वृणीष्व न ह्यावां विभिन्नौ परमार्थतः ॥
श्रुत्वाथ देववचनं विष्णुर्विश्वजगन्मयः ।
प्राह प्रसन्नया वाचा समालोक्य च तन्मुखम् ॥
एष एव वरः श्लाघ्यो यदहं परमेश्वरम् ।
पश्यामि परमात्मानं भक्तिर्भवतु मे त्वयि ॥
तथेत्युक्त्वा महादेवः पुनर्विष्णुमभाषत ।
भवान्सर्वस्य कार्यस्य कर्ताहमधिदैवतम् ॥
त्वन्मयं मन्मयं चैव सर्वमेतन्न संशयः ।
भवान्सोमस्त्वहं सूर्यो भवान्रात्रिरहं दिनम् ॥
भवान्प्रकृतिरव्यक्तमहं पुरुष एव च ।
भवान्ज्ञानमहं ज्ञाता भवान्मायाहमीश्वरः ।
भवान्विद्यात्मिका शक्तिः शक्तिमानहमीश्वरः ॥
योऽहं स निष्कलो देवः सोऽसि नारायणः प्रभुः ।
एकीभावेन पश्यन्ति योगिनो ब्रह्मवादिनः ॥
त्वामनाश्रित्य विश्वात्मन्न योगी मामुपैष्यति ।
पालयैतज्जगत्कृत्स्नं सदेवासुरमानुषम् ॥
इतीदमुक्त्वा भगवाननादिः
स्वमायया मोहितभूतभेदः ।
जगाम जन्मर्द्धिविनाशहीनं
धामैकमव्यक्तमनन्तशक्तिः ॥

प्रलयवर्णनम्

(कूर्मपु० २।४३)

कूर्म उवाच।

नित्यो नैमित्तिकश्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा।
चतुर्धायं पुराणेऽस्मिन्प्रोच्यते प्रतिसंचरः॥
योऽयं संदृश्यते नित्यं लोके भूतक्षयस्त्विह।
नित्यः संकीर्त्यते नाम्ना मुनिभिः प्रतिसंचरः॥
ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भविष्यति।
त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनीषिभिः॥
महदाद्यं विशेषान्तं यदा संयाति संक्षयम्।
प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तकैः॥
ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि।
प्रलयः प्रतिसर्गोऽयं कालचिन्तापरैर्द्विजैः॥
आत्यन्तिकस्तु कथितः प्रलयो ज्ञानसाधनः।
नैमित्तिकमिदानीं वः कथयिष्ये समासतः॥
चतुर्युगसहस्रान्ते संप्राप्ते प्रतिसंचरे।
स्वात्मसंस्थाः प्रजाः कर्तुं प्रतिपेदे प्रजापतिः॥
ततो भवत्यनावृष्टिस्तीव्रा सा शतवार्षिकी।
भूतक्षयकरी घोरा सर्वभूतक्षयंकरी॥
ततो यान्यल्पसाराणि सत्त्वानि पृथिवीतले।
तानि चाग्रे प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च॥
सप्तरश्मिरथो भूत्वा समुत्तिष्ठन्दिवाकरः।
असह्यरश्मिर्भवति पिबन्नम्भो गभस्तिभिः॥
तस्य ते रश्मयः सप्त पिबन्त्यम्बु महार्णवे।
तेनाहारेण ते दीप्ताः सूर्याः सप्त भवन्ति हि॥
ततस्ते रश्मयः सप्त शोषयित्वा चतुर्दिशम्।
चतुर्लोकमिदं सर्वं दहन्ति शिखिनो यथा॥

व्याप्नुवन्लश्च ते दीप्ता ऊर्ध्वं चाधः स्वरश्मिभिः ।
दीप्यन्ते भास्कराः सप्त युगान्ताग्निप्रदीपिताः ।।
ते सूर्या वारिणा दीप्ता बहुसाहस्रररश्मयः ।
खं समावृत्य तिष्ठन्ति प्रदहन्तो वसुधराम् ।।
ततस्तेषां प्रतापेन दह्यमाना वसुधरा ।
साद्रिनद्यर्णवद्वीपा निःस्नेहा संप्रपद्यते ।।
मरीचिभिः प्रदीप्ताभिः संतताभिः समन्ततः ।
अधश्चोर्ध्वं च लग्नाभिस्तिर्यक्चैव समावृतम् ।।
सूर्याग्निना प्रमृष्टानां संसृष्टानां परस्परम् ।
एकत्वमुपयातानामेकज्वालं भवत्युत ।।
सर्वलोकप्रणाशश्च सोऽग्निर्भूत्वा तु मण्डली ।
चतुर्लोकमिदं सर्वं निर्दहत्याशु तेजसा ।।
ततः प्रलीने सर्वस्मिन्जङ्गमे स्थावरे तथा ।
निर्वृक्षा निस्तृणा भूमिः कूर्मपृष्ठा प्रकाशते ।।
अम्बरीषमिवाभाति सर्वमापूरितं जगत् ।
सर्वमेतत्तदर्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते पुनः ।।
पाताले यानि सत्त्वानि महोदधिगतानि च ।
तत्र तानि प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च ।।
द्वीपांश्च पर्वतांश्चैव वर्षाण्यथ महोदधीन् ।
तान्सर्वान्भस्मसाच्चक्रे सप्तात्मा पावकः प्रभुः ।।
समुद्रेभ्यो नदीभ्यश्च पातालेभ्यश्च सर्वशः ।
पिबन्नपः समिद्धोऽग्निः पृथिवीमाश्रितो ज्वलेत् ।।
ततः संवर्तकः शैलानतिक्रम्य महांस्तथा ।
लोकान्दहति दीप्तात्मा रुद्रतेजोविजृम्भितः ।।
स दग्ध्वा पृथिवीं देवो रसातलमशोभयत् ।
अधस्तात्पृथिवीं दग्ध्वा दिवमूर्ध्वं दहिष्यति ।।
योजनानां शतानीह सहस्राण्ययुतानि च ।
उत्तिष्ठन्ति शिखास्तस्य वह्नेः संवर्तकस्य तु ।।
गन्धर्वांश्च पिशाचांश्च सयक्षोरगराक्षसान् ।
तदा दहत्यसौ दीप्तः कालरुद्रप्रणोदितः ।।

भूर्लोकं च भुवर्लोकं स्वर्लोकं च तथा महः ।
दहेदशेषं कालाग्निः कालाविष्टतनुः स्वयम् ।।
व्याप्तेष्वेतेषु लोकेषु तिर्यगूर्ध्वमथाग्निना ।
तत्तेजः समनुप्राप्य कृत्स्नं जगदिदं शनैः ।
अयोगुडनिभं सर्व तदा चैकं प्रकाशते ।।
ततो गजकुलोन्नादास्तडिद्भिः समलंकृताः ।
उत्तिष्ठन्ति तदा व्योम्नि घोराः संवर्तका घनाः ।।
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्कुमुदसंनिभाः ।
धूम्रवर्णास्तथा केचित्केचित्पीताः पयोधराः ।।
केचिद्रासभवर्णास्तु लाक्षारसनिभाः परे ।
शङ्खकुन्दनिभाश्चान्ये जात्यञ्जननिभास्तथा ।।
मनःशिलाभास्त्वन्ये च कपोतसदृशाः परे ।
केचिद्रुद्राक्षवर्णाभास्तथान्ये क्षीरसंनिभाः ।।
तथा कर्बूरवर्णाश्च भिन्नाञ्जननिभास्तथा ।
इन्द्रगोपनिभाः केचिद्धरितालनिभास्तथा ।
इन्द्रचापनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि ।।
केचित्पर्वतसंकाशाः केचिद्गजकुलोपमाः ।
कूटागारनिभाश्चान्ये केचिन्मीनकुलोद्वहाः ।।
बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिनादिनः ।
तदा जलधराः सर्वे पूरयन्ति नभस्तलम् ।।
ततस्ते जलदा घोरा राविणो भास्करात्मजाः ।
सप्तधासंभृतात्मानं तमग्निं शमयन्त्युत ।।
ततस्ते जलदा वर्ष मुञ्चन्तीह महारवम् ।
सुघोरमशिवं सर्व नाशयन्ति च पावकम् ।।
प्रवृद्धैस्तैस्तदात्यर्थमम्भसा पूर्यते जगत् ।
अद्भिस्तेजोऽभिभूतात्मा तदाग्निः प्रविशत्यपः ।।
नष्टे चाग्नौ वर्षशतैः पयोदाः क्षयसंभवाः ।
प्लावयन्तो जगत्सर्व महाजलपरिस्रवैः ।।
धाराभिः पूरयन्तीदं नोद्यमानाः स्वयंभुवा ।
अत्यन्तसलिलौघास्तु वेला इव महोदधेः ।

साद्रिद्वीपास्ततः पृथ्वी जलैः संछाद्यते घनैः ।।
आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमभ्रेषु तिष्ठति ।
पुनः पतति तद्भूमौ पूर्यन्ते तेन चार्णवाः ।।
ततः समुद्राः स्वां वेलामतिक्रान्तास्तु कृत्स्नशः ।
पर्वताश्च विलीयन्ते मही चाप्सु निमज्जति ।।
तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
योगनिद्रां समास्थाय शेते देवो जगत्पतिः ।।
चतुर्युगसहस्रान्तं कल्पमाहुर्मनीषिणः ।
वाराहो वर्तते कल्पो यस्य विस्तर ईरितः ।।
असंख्यातास्तथा कल्पा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः ।
कथिता हि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः ।।
सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ।
तामसेषु हरस्योक्तं राजसेषु प्रजापतेः ।।
योऽयं प्रवर्तते कल्पो वाराहः सात्त्विको मतः ।
अन्ये च सात्त्विकाः कल्पा मम तेषु परिग्रहः ।।
ध्यानं तपस्तथा ज्ञानं लब्ध्वा तेष्वेव योगिनः ।
आराध्य गिरिशं मां च यान्ति तत्परमं पदम् ।।
सोऽहं तत्त्वं समास्थाय मायी मायामयं स्वयम् ।
एकार्णवे जगत्यस्मिन्योगनिद्रां व्रजामि तु ।।
मां पश्यन्ति महात्मानः सप्तकाले महर्षयः ।
जनलोके वर्तमानास्तापसा योगचक्षुषा ।।
अहं पुराणः पुरुषो भूर्भुवःप्रभवो विभुः ।
सहस्रचरणः श्रीमान्सहस्राक्षः सहस्रपात् ।।
मन्त्रोऽग्निर्दक्षिणा गावः कुशाश्च समिधो ह्यहम् ।
प्रोक्षणी च स्रुवश्चैव सोमो घृतमथास्म्यहम् ।।
संवर्तको महानात्मा पवित्रं परमं यशः ।
वेदो वेद्यं प्रभुर्गोप्ता गोपतिर्ब्राह्मणो मुखम् ।।
अनन्तस्तारको योगी गतिर्गतिमतां वरः ।
हंसः प्राणोऽथ कपिलो विश्वमूर्तिः सनातनः ।।
क्षेत्रज्ञः प्रकृतिः कालो जगद्बीजमथामृतम् ।

माता पिता महादेवो मत्तो ह्यन्यन्न विद्यते ।।
आदित्यवर्णो भुवनस्य गोप्ता
नारायणः पुरुषो योगमूर्तिः ।
मां पश्यन्ते यतयो योगनिष्ठा
ज्ञात्वात्मानं मम तत्त्वं व्रजन्ति ।।

हरललिते प्रावृट्शरत्कालयोर्वर्णनम्

(वामनपु० १–२)

पुलस्त्य उवाच ।

पुरा हैमवती देवी मन्दरस्थं महेश्वरम् ।
उवाच वचनं दृष्ट्वा ग्रीष्मकालमुपस्थितम् ॥
ग्रीष्मः प्रवृत्तो देवेश न च मे विद्यते गृहम् ।
यत्र वातातपौ भीष्मौ स्थितयोर्नौ गमिष्यतः ॥
एवमुक्तो भवान्यैतच्छंकरो वाक्यमब्रवीत् ।
निराश्रयोऽहं सुदति सदारण्यचरः शुभे ॥
इत्युक्ता शंकरेणाथ वृक्षच्छायासु नारद ।
निदाघकालमनयत्समं शर्वेण सा सती ॥
निदाघान्ते समुद्भूतो निर्जनाचरितोऽद्भुतः ।
घनान्धकारिताशो वै प्रावृट्कालोऽतिरावववान् ॥
तं दृष्ट्वा दक्षतनुजा प्रावृट्कालमुपस्थितम् ।
प्रोवाच वाक्यं देवेशं सती सप्रणयं तदा ॥

सत्युवाच ।

निवान्ति वाता हृदयावदारणा
गर्जन्त्यमी तोयधरा महेश ।
स्फुरन्ति नीलाभ्रगणेषु विद्युतो
वाशन्ति केकारवमेव बर्हिणः ॥
पतन्ति धारा गगनात्परिच्युता
बका बलाकाश्च भजन्ति तोयदान् ।
कदम्बसर्जार्जुनकेतकीनां
पुष्पाणि मुञ्चन्ति च मारुताहिना ॥
श्रुत्वैव मेघस्य दृढं तु गर्जितं
त्यजन्ति हंसाश्च सरांसि तत्क्षणात् ।

नीचोद्धतान्सत्पुरुषा यथाश्रया-
न्प्रवृद्धमूलानपि संत्यजन्ति ।।
इमानि यूथानि तथा मृगाणां
त्वरन्ति धावन्ति रमन्ति शंभो ।
धावन्ति हृष्टानि वनस्थलीषु
सर्वा भुवस्तोयदसंप्रवृद्ध्या ।।
राजन्ति शष्पावृतसस्ययुक्ता-
स्तथाचिराभाः सुतरां स्फुरन्ति ।
रम्येषु नीलेषु घनेषु देव
नूनं समृद्धिं मलिनस्य दृष्ट्वा ।।
चरन्ति शूरास्तरणोद्गमेषु
उद्वृत्तवेगाः सहसैव निम्नगाः ।
जाताः शशाङ्काङ्कितचारुमौले
किमत्र चित्रं यदनुज्ज्वलं जनम् ।।
श्रयन्ति नीचानुगता हि योषितो
नीलेषु मेघेषु समाश्रितं नभः ।
पुष्पेषु सर्जा मुकुलेषु नीपाः
फलेषु च श्रीश्च पयःस्वथापगाः ।।
पत्रेषु पद्मेषु महासरांसि
सुदुस्तरः संप्रति वर्षकालः ।
इतीदृशे शंकर दुःसहेऽद्भुते
काले सुरौद्रे ननु ते ब्रवीमि ।।
गृहं कुरुष्वात्र महाचलोत्तमे
सुनिर्वृता येन भवामि शंभो ।
इत्थं त्रिनेत्रः श्रुतिरामणीयकं
श्रुत्वा वचो वाक्यमिदं बभाषे ।।
न मेऽस्ति वित्तं गृहसंचयार्थे
मृगारिचर्मावृतदेहिनः प्रिये ।
ममोपवीतं भुजगेश्वरः फणी
कर्णेऽपि पद्मश्च तथैव पिङ्गलः ।।

केयूरमेकं मम कम्बलस्त्वहि-
र्द्वितीयमन्यो भुजगो धनंजयः ।
नागस्तथैवाश्वतरो हि कङ्कणं
सव्येतरे तक्षक उत्तरं तथा ।
नीलोऽपि नीलाञ्जनतुल्यवर्णः
श्रोणीतटे राजति सुप्रतिष्ठः ।।

पुलस्त्य उवाच ।

इति वचनमथोग्रं शंकरात्सा मृडानी
श्रुतमपि तदसत्यं श्रीमदाकर्ण्य भीता ।
अवनितलमवेक्ष्य स्वामिनो वासकृच्छ्रा-
त्परिवदति सरोषं लज्जयोच्छ्वस्य चोष्णम् ।।

देव्युवाच ।

किमेवं संश्रितायास्तु प्रावृट्कालो गमिष्यति ।
वृक्षमूले स्थितायास्तु सुनयेन वदाव्यय ।।

शंकर उवाच ।

घनावस्थितदेहायाः प्रावृट्कालः प्रयास्यति ।
यथाम्बुधारा न तव निपतिष्यन्ति विग्रहे ।।

पुलस्त्य उवाच ।

ततो हरस्तद्घनखण्डमुन्नत-
मारुह्य तस्थौ सह दक्षकन्यया ।
ततोऽभवन्नाम महेश्वरस्य
जीमूतकेतुस्त्विति विश्रुतं दिवि ।।
ततस्त्रिनेत्रस्य गतः प्रावृट्कालो घनोपरि ।
लोकानन्दकरी रम्या शरत्समभवन्मुने ।।
त्यजन्ति नीलाम्बुधरा नभस्तलं
वृक्षांश्च कङ्काः सरितस्तटानि ।

पद्मानि गन्धं निलयानि वायसा
रुरुर्विषाणं कलुषं जलाशयाः ।।
विकासमायान्ति च पङ्कजानि
चन्द्रांशवो भान्ति लताः सुपुष्पाः ।
नन्दन्ति कृष्टान्यपि गोकुलानि
सन्तश्च संतोषमनुव्रजन्ति ।।
सरःसु पद्मं गगने च तारका
जलाशयेष्वेव तथा पयांसि ।
सतां च चित्तं हि दिशां मुखैः समं
वैमल्यमायान्ति शशाङ्ककान्तयः ।।
एतादृशे हरः काले मेघपृष्ठाधिवासिनीम् ।
सतीमादाय शैलेन्द्रं मन्दरं समुपाययौ ।।
ततो मन्दरपृष्ठेऽसौ स्थितः समशिलातले ।
रेमे स शंभुर्भगवान्सत्या सह महाद्युतिः ।।

नरनारायणचरिते उर्वशीसृष्टिः

(वामनपु० ६–७)

पुलस्त्य उवाच ।

बह्वृचो ब्राह्मणो योऽसौ धर्मो दिव्यवपुः सदा ।
तस्य भार्या त्वहिंसा च तस्यामजनयत्सुतान् ।।
हरिं कृष्णं च देवर्षे नरनारायणौ तथा ।
योगाभ्यासरतौ नित्यं हरिकृष्णौ बभूवतुः ।।
नरनारायणौ चैव जगतो हितकाम्यया ।
तप्येतां च तपः सौम्यौ पुराणऋषिसत्तमौ ।।
प्रालेयाद्रिं समागम्य तीर्थे बदरिकाश्रमे ।
गृणन्तौ तत्परं ब्रह्म गङ्गाया विपुले तटे ।।
नरनारायणाभ्यां च जगदेतच्चराचरम् ।
तापितं तपसा ब्रह्मन्संक्षोभं परमं ययौ ।।
संक्षुब्धस्तपसा ताभ्यां क्षोभणाय शतक्रतुः ।
रम्भामप्सरसां श्रेष्ठां प्रैषयत्स महाश्रमम् ।।
कन्दर्पश्च सुदुर्धर्षश्चूताङ्कुरमहायुधः ।
समं सहचरेणैव वसन्तेनाशु संगतः ।।
ततो माधवकन्दर्पौ सा चैवाप्सरसां वरा ।
बदर्याश्रममागम्य विचिक्रीडुर्यथेच्छया ।।
ततो वसन्ते संप्राप्ते किंशुका ज्वलनप्रभाः ।
निष्पत्राः सततं रेजुः शोभयन्तो धरातलम् ।।
शिशिरं नाम मातङ्गं विदार्य नखरैरिव ।
वसन्तः केसरी प्राप्तः पलाशकुसुमैर्मुने ।।
मया तुषारश्च करी निर्जितः स्वेन तेजसा ।
तमेवमहसल्लोध्रैर्वसन्तः कुन्दकुड्मलैः ।।
वनानि कर्णिकाराणां पुष्पितानि विरेजिरे ।
यथा नरेन्द्रपत्राणि कनकाभरणानि वै ।।
तेषामनु तथा नीपाः किंकरा इव रेजिरे ।
स्वामिसंलब्धसंमाना भृत्या राजसुता इव ।।

रक्ताशोकवना भान्ति पुष्पिताः सहसोज्ज्वलाः ।
भृत्या वसन्तनृपतेः संग्रामासृक्क्षता इव ॥
भृङ्गवृन्दाः पिञ्जरिता राजन्ते गहने वने ।
पुलकाभिवृता यद्वत्सज्जनाः सुहृदागमे ॥
मञ्जरीभिर्विराजन्ते नदीकूलेषु वेतसाः ।
वक्तुकामा इवाङ्गुल्या कोऽस्माकं सदृशो नगः ॥
रक्ताशोककरा तन्वी देवर्षे किंशुकाङ्घ्रिका ।
नीलाशोककरा श्यामा विकासिकमलानना ॥
नीलेन्दीवरनेत्रा च ब्रह्मन्बिल्वफलस्तनी ।
प्रोत्फुल्लकुन्ददशना मञ्जरीकरशोभिता ॥
बन्धुजीवाधरा शुभ्रसिन्दुवारनवाङ्कुरा ।
पुंस्कोकिलस्वना दिव्या कङ्कोलवसना शुभा ॥
बर्हिवृन्दकलापा च सारसस्वननूपुरा ।
प्राग्वंशरसना ब्रह्मन्मत्तहंसगतिस्तथा ॥
पुत्रजीवांशुकासङ्गरोमराजिविराजिता ।
वसन्तलक्ष्मीः संप्राप्ता तस्मिन्बदरिकाश्रमे ॥
ततो नारायणो दृष्ट्वा आश्रमस्यानवद्यताम् ।
समीक्ष्य स दिशः सर्वास्ततोऽनङ्गमपश्यत ॥
ततोऽनङ्गं विभुर्दृष्ट्वा ब्रह्मन्नारायणो मुनिः ।
विहस्यैवं वचः प्राह कन्दर्प इह आस्यताम् ॥
तदक्षुब्धत्वमीक्ष्यास्य कामो विस्मयमागतः ।
वसन्तोऽपि महाचिन्तां जगामाशु महामुने ॥
ततश्चाप्सरसो दृष्ट्वा स्वागतेनाभिपूज्य च ।
वसन्तमाह भगवानेह्येहि स्थीयतामितः ॥
ततो विहस्य भगवान्मञ्जरीं कुसुमावृताम् ।
आदाय प्राक्सुवर्णाङ्गीमूर्वोर्बालां विनिर्ममे ॥
ऊरूद्भवां स कन्दर्पो दृष्ट्वा सर्वाङ्गसुन्दरीम् ।
अमन्यत तदानङ्गः किमियं सा प्रिया रतिः ॥
तदेव वचनं चारु स्वक्षिभ्रूकुटिलालकम् ।
सुनासावंशाधरोष्ठमालोकनपरायणम् ॥

तावेवाहार्यविरलौ पीवरौ मग्नचूचुकौ ।
राजेतेऽस्याः कुचौ पीनौ सज्जनाविव संहतौ ॥
तदेव तनुचार्वङ्ग्या वलित्रयविभूषितम् ।
उदरं राजते श्लक्ष्णं रोमावलिविभूषितम् ॥
रोमावली च जघनाद्याति स्तनतटद्वयम् ।
राजते भृङ्गमालेव पुलिनात्कमलाकरम् ॥
जघनं त्वतिविस्तीर्णं भात्यस्या रसनावृतम् ।
क्षीरोदमथने नद्धं भुजङ्गेनेव मन्दरम् ॥
कदलीस्तम्भसदृशैरूर्ध्वमूलैरथोरुभिः ।
विभाति सा सुचार्वङ्गी पद्मकिञ्जल्कसंनिभा ॥
जानुनी गूढगुल्फे च शुभे जङ्घे त्वरोमशे ।
विभात्यस्यास्तथा पादावलक्तकसमत्विषौ ॥
इति संचिन्तयन्कामस्तामनिन्दितलोचनाम् ।
कामातुरोऽसौ संजातः किमुतान्यो जनो मुने ॥
माधवोऽप्युर्वशीं दृष्ट्वा संचिन्तयति नारद ।
किंस्वित्कामनरेन्द्रस्य राजधानी स्वयं स्थिता ॥
अज्ञाता शशिनो नूनमियं कान्तिर्निशाक्षये ।
रविरश्मिप्रतापार्तिभीता शरणमागता ॥
इत्थं संचिन्तयन्नेव अवष्टभ्याप्सरोगणम् ।
तस्थौ मुनिरिव ध्यानमास्थितः स तु माधवः ॥
ततः स विस्मितान्सर्वान्कन्दर्पादीन्महामुने ।
दृष्ट्वा प्रोवाच वचनं स्मितं कृत्वा शुभव्रतः ॥
इयं ममोरुसंभूता कामाप्सरसमाधवी ।
नीयतां सुरलोकाय दीयतां वासवाय च ॥
इत्युक्ताः कम्पमानास्ते जग्मुर्गृह्योर्वशीं दिवम् ।
सहस्राक्षाय ते प्रोचू रूपयौवनशालिनीम् ॥
आचख्युश्चरितं ताभ्यां धर्मज्ञाभ्यां महामुने ।
देवराजाय कामाद्यास्ततोऽभूद्विस्मयः परम् ॥
एतादृशं हि चरितं ख्यातिमग्र्यां जगाम ह ।
पातालेषु तथा मर्त्ये दिक्ष्वष्टासु जगाम च ॥

पराशरजन्मकथा

(लिङ्गपु० १।६४)

ऋषय ऊचुः।

कथं हि रक्षसा शक्तिर्भक्षितः सोऽनुजैः सह।
वासिष्ठो वदतां श्रेष्ठ सूत वक्तुमिहार्हसि॥

सूत उवाच।

राक्षसो रुधिरो नाम वसिष्ठस्य सुतं पुरा।
शक्तिं स भक्षयामास शक्तेः शापात्सहानुजैः॥
वसिष्ठयाज्यं विप्रेन्द्रास्तदाविश्यैव भूपतिम्।
कल्माषपादं रुधिरो विश्वामित्रेण चोदितः॥
भक्षितः स इति श्रुत्वा वसिष्ठस्तेन रक्षसा।
शक्तिः शक्तिमतां श्रेष्ठो भ्रातृभिः सह धर्मवित्॥
हा पुत्र पुत्र पुत्रेति क्रन्दमानो मुहुर्मुहुः।
अरुन्धत्या सह मुनिः पपात भुवि दुःखितः॥
नष्टं कुलमिति श्रुत्वा मर्तुं चक्रे मतिं तदा।
स्मरन्पुत्रशतं चैव शक्तिज्येष्ठं च शक्तिमान्॥
न तं विनाहं जीविष्ये इति निश्चित्य दुःखितः॥
आरुह्य मूर्धानमजात्मजोऽसौ
तयात्मवान्सर्वविदात्मविच्च।
धराधरस्यैव तदा धरायां
पपात पत्न्या सह साश्रुदृष्टिः॥
धराधरात्तं पतितं धरा तदा
दधार तत्रापि विचित्रकण्ठी।
कराम्बुजाभ्यां करिखेलगामिनी
रुदन्तमादाय रुरोद सा च॥
तदा तस्य स्नुषा प्राह पत्नी शक्तेर्महामुनिम्।
वसिष्ठं वदतां श्रेष्ठं रुदन्ती भयविह्वला॥

भगवन्ब्राह्मणश्रेष्ठ तव देहमिदं शुभम् ।
पालयस्व विभो द्रष्टुं तव पौत्रं ममात्मजम् ।।
न त्याज्यं तव विप्रेन्द्र देहमेतत्सुशोभनम् ।
गर्भस्थो मम सर्वार्थसाधकः शक्तिजो यतः ।।
एवमुक्त्वाथ धर्मज्ञा कराभ्यां कमलेक्षणा ।
उत्थाप्य श्वशुरं नत्वा नेत्रे संमृज्य वारिणा ।।
दुःखितापि परित्रातुं श्वशुरं दुःखितं तदा ।
अरुन्धतीं च कल्याणीं प्रार्थयामास दुःखिताम् ।।
स्नुषावाक्यं ततः श्रुत्वा वसिष्ठोत्थाय भूतलात् ।
संज्ञामवाप्य चालिङ्ग्य सा पपात सुदुःखिता ।।
अरुन्धती कराभ्यां तां संस्पृश्यास्राकुलेक्षणाम् ।
रुरोद मुनिशार्दूलो भार्यया सुतवत्सलः ।।
अथ नाभ्यम्बुजे विष्णोर्यथा तस्याश्चतुर्मुखः ।
आसीनो गर्भशय्यायां कुमार ऋचमाह सः ।।
ततो निशम्य भगवान्वसिष्ठ ऋचमादरात् ।
केनोक्तामिति संचिन्त्य तदातिष्ठत्समाहितः ।।
व्योमाङ्गणस्थोऽथ हरिः पुण्डरीकनिभेक्षणः ।
वसिष्ठमाह विश्वात्मा घृणया स घृणानिधिः ।।
भो वत्स वत्स विप्रेन्द्र वसिष्ठ सुतवत्सल ।
तव पौत्रमुखाम्भोजादृगेषाद्य विनिःसृता ।।
मत्समस्तव पौत्रोऽसौ शक्तिजः शक्तिमान्मुने ।
तस्मादुत्तिष्ठ संत्यज्य शोकं ब्रह्मसुतोत्तम ।।
रुद्रभक्तश्च गर्भस्थो रुद्रपूजापरायणः ।
रुद्रदेवप्रभावेन कुलं ते संतरिष्यति ।।
एवमुक्त्वा घृणी विप्रं भगवान्पुरुषोत्तमः ।
वसिष्ठं मुनिशार्दूलं तत्रैवान्तरधीयत ।।
ततः प्रणम्य शिरसा वसिष्ठो वारिजेक्षणम् ।
अदृश्यन्त्या महातेजाः पस्पर्शोदरमादरात् ।।
हा पुत्र पुत्र पुत्रेति पपात च सुदुःखितः ।
ललापारुन्धतीं प्रेक्ष्य तदासौ रुदतीं द्विजाः ।।

स्वपुत्रं च स्मरन्दुःखात्पुनरेह्येहि पुत्रक ।
तव पुत्रमिमं दृष्ट्वा भो शक्ते कुलधारणम् ।
तवान्तिकं गमिष्यामि तव मात्रा न संशयः ।।

सूत उवाच ।

एवमुक्त्वा रुदन्विप्र आलिङ्ग्याऽरुन्धतीं तदा ।
पपात ताडयन्तीव स्वस्य कुक्षी (-क्षिं ?) करेण वै ।।
अदृश्यन्ती जघानाथ शक्तिजस्यालयं शुभा ।
स्वोदरं दुःखिता भूमौ ललाप च पपात च ।।
अरुन्धती तदा भीता वसिष्ठश्च महामतिः ।
समुत्थाप्य स्नुषां बालामूचतुर्भयविह्वलौ ।।
विचारमुग्धे तव गर्भमण्डलं
कराम्बुजाभ्यां विनिहत्य दुर्लभम् ।
कुलं वसिष्ठस्य समस्तमप्यहो
निहन्तुमार्ये कथमुद्यता वद ।।
तवात्मजं शक्तिसुतं च दृष्ट्वा
चास्वाद्य वक्त्रामृतमार्यसूनोः ।
त्रातुं यतो देहमिमं मुनीन्द्रः
सुनिश्चितः पाहि ततः शरीरम् ।।

सूत उवाच ।

एवं स्नुषामुपालभ्य मुनिं चारुन्धती स्थिता ।
अरुन्धती वसिष्ठस्य प्राह चार्तेति विह्वला ।।
त्वय्येव जीवितं चास्य मुनेर्यत्सुव्रते मम ।
जीवितं रक्ष देहस्य धात्री च कुरु यद्धितम् ।।

अदृश्यन्ती उवाच ।

मया यदि मुनिश्रेष्ठो (-ष्ठ ?) त्रातुं वै निश्चितं स्वकम् ।
ममाशुभं शुभं देहं कथंचित्पालयाम्यहम् ।।
प्रियदुःखमहं प्राप्ता ह्यसती नात्र संशयः ।
मुने दुःखादहं दग्धा यतः पुत्री मुने तव ।।

अहोऽद्भुतं मया दृष्टं दुःखपात्री ह्यहं विभो ।
दुःखत्राता भव ब्रह्मन्ब्रह्मसूनो जगद्गुरो ।।
तथापि भर्तृरहिता दीना नारी भवेदिह ।
पाहि मां तत आर्येन्द्र परिभूता भविष्यति ।।
पिता माता च पुत्राश्च पौत्राः श्वशुर एव च ।
एते न बान्धवाः स्त्रीणां भर्ता बन्धुः परा गतिः ।।
आत्मनो यद्धि कथितमप्यर्धमिति पण्डितैः ।
तदप्यत्र मृषा ह्यासीद्गतः शक्तिरहं स्थिता ।।
अहो ममात्र काठिन्यं मनसो मुनिपुङ्गव ।
पतिं प्राणसमं त्यक्त्वा स्थिताऽयत्र क्षणं यतः ।।
वसिष्ठाश्वत्थमाश्रित्य ह्यमृता तु यथा लता ।
निर्मूलाप्यमृता भर्त्रा त्यक्ता दीना स्थिताप्यहम् ।।
स्नुषावाक्यं निशम्यैवं वसिष्ठो भार्यया सह ।
तदा चक्रे मतिं धीमान्यातुं स्वाश्रममाश्रमी ।।
कृच्छ्रात्सभार्यो भगवान्वसिष्ठः स्वाश्रमं क्षणात् ।
अदृश्यन्त्या च पुण्यात्मा संविवेश स चिन्तयन् ।।
सा गर्भं पालयामास कथंचिन्मुनिपुङ्गवाः ।
कुलसंधारणार्थाय शक्तिपत्नी पतिव्रता ।।
ततः सासूत तनयं दशमे मासि सुप्रभम् ।
शक्तिपत्नी यथा शक्तिं शक्तिमन्तमरुन्धती ।।
असूत सा दितिर्विष्णुं यथा स्वाहा गुहं सुतम् ।
अग्निं यथारणिः पत्नी शक्तेः साक्षात्पराशरम् ।।
यदा तदा शक्तिसूनुरवतीर्णो महीतले ।
शक्तिस्त्यक्त्वा तदा दुःखं पितृणां समतां ययौ ।।
भ्रातृभिः सह पुण्यात्मा आदित्यैरिव भास्करः ।
रराज पितृलोकस्थो वसिष्ठो मुनिपुङ्गवाः ।।
जगुस्तदा च पितरो ननृतुश्च पितामहाः ।
प्रपितामहाश्च विप्रेन्द्रा ह्यवतीर्णे पराशरे ।।
ये ब्रह्मवादिनो भूमौ ननृतुर्दिवि देवताः ।
पुष्कराद्याश्च ससृजुः पुष्पवर्षं च खेचराः ।।

पुरेषु राक्षसानां च प्रणादं विषमं द्विजाः ।
आश्रमस्थाश्च मुनयः समूहुर्हर्षसंततिम् ॥
अवतीर्णो यथा ह्यण्डाद्भानुः सोऽपि पराशरः ।
अदृश्यन्त्याश्चतुर्वक्त्रो मेघजालाद्दिवाकरः ॥
सुखं च दुःखमभवददृश्यन्त्यास्तथा द्विजाः ।
दृष्ट्वा पुत्रं पतिं स्मृत्वा अरुन्धत्यां मुनेस्तथा ॥
दृष्ट्वा च तनयं बाला पराशरमतिद्युतिम् ।
ललाप विह्वला बाला सन्नकण्ठी पपात च ॥
सा पराशरमहो महामतिं
देवदानवगणैश्च पूजितम् ।
जातमात्रमनघं शुचिस्मिता
बुध्य साश्रुनयना ललाप च ॥
हा वसिष्ठसुत कुत्रचिद्गतः
पश्य पुत्रमनघं तवात्मजम् ।
त्यज्य दीनवदनां वनान्तरे
पुत्रदर्शनपरामिमां प्रभो ॥
शक्ते स्वं च सुतं पश्य भ्रातृभिः सह षण्मुखम् ।
यथा महेश्वरोऽपश्यत्सगणो हृषिताननः ॥
अथ तस्यास्तदालापं वसिष्ठो मुनिसत्तमः ।
श्रुत्वा स्नुषामुवाचेदं मा रोदीरिति दुःखितः ॥
आज्ञया तस्य सा शोकं वसिष्ठस्य कुलाङ्गना ।
त्यक्त्वा ह्यपालयद्बालं बाला बालमृगेक्षणा ॥

संयमननिष्ठुरकसंवादः

(वराहपु० ५)

रैभ्य उवाच ।

बृहस्पते कर्मिणा किं प्राप्यते ज्ञानिनाथवा ।
मोक्ष एतन्ममाचक्ष्व पृच्छतः संशयं प्रभो ।।

बृहस्पतिरुवाच ।

यत्किंचित्कुरुते कर्म पुरुषः साध्वसाधु वा ।
सर्वं नारायणे न्यस्य कुर्वन्नपि न लिप्यते ।।
श्रूयते च द्विजश्रेष्ठ संवादो विप्रलुब्धयोः ।
आत्रेयो ब्राह्मणः कश्चिद्वेदाभ्यासरतो मुनिः ।।
तपस्यभिरतः प्रातःस्नायी त्रिषवणे रतः ।
नाम्ना संयमनः पूर्वमेकस्मिन्दिवसे नदीम् ।
धर्मारण्ये गतः स्नातुं धन्यां भागीरथीं शुभाम् ।।
तत्रासीनं महायूथं हरिणानां विचक्षणः ।
लुब्धो निष्ठुरको नाम धनुष्पाणिः कृतान्तवत् ।
आययौ तं जिघांसुः सन्सज्यं संयुज्य सायकम् ।।
ततः संयमनो विप्रो दृष्ट्वा तं मृगयारतम् ।
वारयामास मा भद्र जीवघातमिमं कुरु ।।
एतच्छ्रुत्वा वचो व्याधः स्मितपूर्वमिदं वचः ।
उवाच नाहं हिंसामि पृथग्जीवान्द्विजोत्तम ।।
परमात्मा त्वयं भूतैः क्रीडते भगवान्स्वयम् ।
कृता मायावली मन्त्रैस्तद्वदेतन्न संशयः ।।
अहंभावः सदा ब्रह्मन्न विधेयो मुमुक्षुभिः ।
प्राणयात्रारतं सर्वं जगदेतद्विचेष्टितम् ।।
तत्राहमिति यः शब्दः स साधुत्वं न गच्छति ।
इत्याकर्ण्य स विप्रेन्द्रो द्विजः संयमनस्तदा ।

विस्मयेनाब्रवीद्वाक्यं लुब्धं निष्ठुरकं द्विजः ।।
किमेतदुच्यते भद्र प्रत्यक्षं हेतुमद्वचः ।
ततः श्रुत्वा पुनर्विप्रं लुब्धकः प्राह धर्मवित् ।
कृत्वा लोहमयं जालं तस्याधो ज्वलनं ददौ ।।
दत्तवह्निं द्विजं प्राह ज्वाल्यतां काष्ठसंचयः ।
ततो विप्रो मुखेनाग्निं प्रज्वाल्य विरराम ह ।।
ज्वलिते तु पुनर्वह्नौ तं जालं लोहसंभवम् ।
गवाक्षैर्निर्गतज्वालं बभौ कादम्बिगोलवत् ।।
पृथक्पृथक्सहस्राणि निश्चेलुर्ज्वलनार्चिषः ।
एकस्थानगतस्यापि वह्नेरायसजालकैः ।।
ततो लुब्धोऽब्रवीद्विप्रमेकां ज्वालां महामुने ।
गृहाण येन शेषाणां करिष्यामीह नाशनम् ।।
एवमुक्त्वा हुताशे तु तोयपूर्णघटं द्रुतम् ।
चिक्षेप सहसा वह्निः प्रशशामाथ पूर्ववत् ।।
ततोऽब्रवील्लुब्धकस्तु ब्राह्मणं तं तपोधनम् ।
भगवन्या त्वया ज्वाला गृहीतासीद्धुताशनात् ।
प्रयच्छ येन मार्गेण मांसान्यानाय्य भक्षये ।।
एवमुक्तस्तदा विप्रो यावदायसजालकम् ।
पश्यत्येव न तत्राग्निर्मूलनाशे गतः क्षयम् ।।
ततो विलक्षभावेन ब्राह्मणः शंसितव्रतः ।
तूष्णींभूतः स्थितस्तावल्लुब्धको वाक्यमब्रवीत् ।।
एतस्मिञ्ज्वलितो वह्निर्बहुशाखश्च सत्तम ।
मूलनाशे भवेन्नाशस्तद्वदेतदपि द्विज ।।
आत्मा स प्रकृतिस्थश्च भूतानां संश्रयो भवेत् ।
विकृतादुद्भवस्तस्य एषा वै जगतः स्थितिः ।।
पिण्डग्रहणधर्मेण यदस्य विहितं व्रतम् ।
तत्तदात्मनि संयोज्य कुर्वाणो नावसीदति ।।
एवमुक्ते तु व्याधेन ब्राह्मणो राजसत्तम ।
पुष्पवृष्टिरथाकाशात्तस्योपरि पपात ह ।।
विमानानि च दिव्यानि कामगानि महान्ति च ।

बहुरत्नानि मुख्यानि ददृशे ब्राह्मणोत्तमः ।।
तेषु निष्ठुरकं लुब्धं सर्वेषु समवस्थितम् ।
ददृशे ब्राह्मणस्तत्र कामरूपिणमुत्तमम् ।।
अद्वैतवासनासिद्धं योगाद्बहुशरीरकम् ।
दृष्ट्वा विप्रो मुदा युक्तः प्रययौ निजमाश्रमम् ।।
एवं ज्ञानं भवेत्कर्म कुर्वतोऽपि स्वजातिकम् ।।

धर्मव्याधकथा

(वराहपु० ८)

वराह उवाच ।

योऽसौ वसोः शरीरे तु व्याधो भूत्वा नृपस्य ह ।
स स्ववृत्त्या स्थितः कालं चतुर्वर्षसहस्रकम् ।।
एकैकं स्वकुटुम्बार्थे हत्वा वनचरं मृगम् ।
भृत्यातिथिहुताशानां प्रीणनं कुरुते सदा ।।
मिथिलायां वरारोहे सदा पर्वणि पर्वणि ।
पितॄणां कुरुते श्राद्धं स्वाचारेण विचक्षणः ।।
अग्निं परिचरन्नित्यं वदन्सत्यं सुभाषितम् ।
प्राणयात्रानुषक्तस्तु योऽसौ जीवं न पातयेत् ।।
एवं तु वसतस्तस्य धर्मबुद्धिर्महातपाः ।
पुत्रस्त्वर्जुनको नाम बभूव मुनिवद्वशी ।।
तस्य कालेन महता चारित्रेण च धीमतः ।
बभूवार्जुनका नाम कन्या च वरवर्णिनी ।।
तस्या यौवनकाले तु चिन्तयामास धर्मवित् ।
कस्येयं दीयते कन्या को वा योग्यश्च वै पुमान् ।।
इति चिन्तयतस्तस्य मतङ्गस्य सुतं प्रति ।
धर्मव्याधस्य सुव्यक्तं प्रसन्नाख्यं प्रतिब्रुवन् ।।
एवं संचिन्त्य मातङ्गं प्रसन्नं प्रति सोद्यतः ।
उवाच तस्य पितरं प्रसन्नायार्जुनीं भवान् ।
गृहाण तपतां श्रेष्ठ स्वयं दत्तां महात्मने ।।

मतङ्ग उवाच ।

प्रसन्नोऽयं मम सुतः सर्वशास्त्रविशारदः ।
गृह्णाम्यर्जुनकां कन्यां त्वत्सुतां व्याधसत्तम ।।
एवमुक्ते तदा कन्यां धर्मव्याधो महातपाः ।
मतङ्गपुत्राय ददौ प्रसन्नाय च धीमते ।।

दृष्ट्वा व्रीहीन्स गोधूमान्धर्मव्याधो वरासनात् ।
उत्थाय गन्तुमारेभे मतङ्गेन निवारितः ।।

मतङ्ग उवाच ।

किमर्थं गन्तुमारब्धं त्वया वद महामते ।
अभुक्तेनैव संसिद्धं मद्गृहे चान्नमुत्तमम् ।
पाचयित्वा स्वयं चैव कस्मात्त्वं नाद्य भुञ्जसे ।।

व्याध उवाच ।

सहस्रशः कोटिशश्च जीवान्हंसि दिने दिने ।
अथेदृशस्य पापस्य कोऽन्नं भुञ्जति सत्पुमान् ।।
अचैतन्यं यदि गृहे विद्यतेऽन्नं सुसंस्कृतम् ।
तदानीमस्मि संभोक्ता मत्वा तु स्वजनं तव ।।
अहमेकं कुटुम्बार्थे हन्म्यरण्ये पशुं दिने ।
तं चेत्पितृभ्यः सत्कृत्य दत्त्वा भुञ्जामि सानुगः ।।
त्वं तु जीवान्बहून्हत्वा स्वकुटुम्बेन सानुगः ।
भुञ्जसे तेन सततमभोज्यं तन्मतं मम ।।
ब्रह्मणा तु पुरा सृष्टा ओषध्यः सर्ववीरुधः ।
यज्ञार्थं तत्तु भूतानां भक्ष्यमित्येव वै श्रुतिः ।।
दिव्यो भौमस्तथा पैत्रो मानुषो ब्राह्म एव च ।
एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मणा निर्मिताः पुरा ।।
ब्राह्मणानां हितार्थाय इतरेषां च तन्मखाः ।
इतरेषां तु वर्णानां ब्राह्मणैः कारिताः शुभाः ।।
एवं कृत्वा नरो भुक्त्वा तस्माद्वान्नं विशुध्यति ।
अन्यथा व्रीहयोऽप्येते एकैके मृगपक्षिणः ।
मन्तव्या दातृभोक्तॄणां महामांसं तु तत्स्मृतम् ।।
मया ते दुहिता दत्ता पुत्रार्थे वरवर्णिनी ।
सा च त्वद्भार्यया प्रोक्ता दुहिता जन्तुघातिनः ।
अतोऽर्थमागतोऽहं ते गृहं प्रतिसमीक्षितुम् ।।
आचारं देवपूजां चऽअतिथीनां च तर्पणम् ।

एतेषामेकमप्यत्र कुर्वन्नपि न दृश्यसे ।।
तदहं गन्तुमिच्छामि पितॄणां श्राद्धकाम्यया ।
स्वगृहे नैव भुञ्जामि पितॄणां कार्यमित्युत ।
अहं व्याधो जीवघाती न तु त्वं लोकहिंसकः ।।
मत्सुता जीवघातस्य यदोढा त्वत्सुतेन च ।
तन्महत्त्वं (-त्त्वां?) च संप्राप्तं प्रायश्चित्तं तपोधन ।।
एवमुक्त्वा स चोत्थाय शप्त्वा नारीं तदाम्बरे ।
मा स्नुषाभिः समं श्वश्र्वा विश्वासो भवतु क्वचित् ।।
मा च स्नुषा कदाचित्स्याद्या श्वश्रूं जीवतीमिषेत् ।
एवमुक्त्वा गतो व्याधः स्वगृहं प्रति भामिनि ।।
ततो देवान्पितॄन्भक्त्या पूजयित्वा विचक्षणः ।
पुत्रं चार्जुनकं स्थाप्य स्वसंतानं महातपाः ।
धर्मव्याधो जगामाशु तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।।

पुष्करतीर्थवर्णनम्

(पद्मपु०, सृष्टिखण्ड १५)

पुलस्त्यै उवाच ।

यथाहं सर्वदेवेषु आदिदेवो व्यवस्थितः ।
तथेदं परमं तीर्थमादिभूतं करोमि वै ।।
अहं पद्मे समुत्पन्नः पद्मं तद्विष्णुनाभिजम् ।
पुष्करं प्रोच्यते तीर्थमृषिभिर्वेदपाठकैः ।।
तस्यैवं चिन्तयानस्य ब्रह्मणो वै प्रजापतेः ।
मतिरेषा समुत्पन्ना व्रजाम्येष धरातले ।।
प्राक्स्थलं तु समासाद्य प्रविष्टस्तद्वनोत्तमम् ।
नानाद्रुमलताकीर्णं नानापुष्पोपशोभितम् ।।
नानापक्षिरवाकीर्णं नानामृगगणाकुलम् ।
द्रुमपुष्परसामोदैर्वासितं यत्समन्ततः ।
बुद्धिपूर्वमिव न्यस्तैः पुष्पैर्भूषितभूतलम् ।।
नानागन्धरसैरन्यैः पक्वापक्वैः षडर्तुकैः ।
फलैः सुवर्णरूपाढ्यैर्घ्राणदृष्टिमनोहरैः ।।
जीर्णपत्रं तृणं यत्र शुष्ककाष्ठफलानि च ।
बहिः क्षिपति जातानि मारुतोऽनुग्रहादिव ।।
नानापुष्पसमूहानां गन्धमादाय मारुतः ।
शीतलो वाति खं भूमिं दिशो यत्राभिवासयन् ।।
हरितस्निग्धनिश्छिद्रैरकीटवनकोटरैः ।
वृक्षैरनेकसंज्ञैर्यद्भूषितं शिखरान्वितैः ।।
अरोगैर्दर्शनीयैश्च सुवृत्तैः कैश्चिदुज्ज्वलैः ।
कुटुम्बमिव विप्राणामृत्विजैर्भाति सर्वशः ।।
शोभन्ते धातुसंकाशैरङ्कुरैः प्रसृता द्रुमाः ।
कुलीनैरिव निश्छिद्रैः स्वगुणैः प्रसृता नराः ।।
पवनाविद्धशिखरैः स्पृशन्तीव परस्परम् ।

आजिघ्रन्तीव चान्योन्यं पुष्पशाखावतंसकाः ।।
नागवृक्षाः क्वचित्पुष्पैर्द्रुमवानीरकेशरैः ।
नयनैरिव शोभन्ते धवलैः कृष्णतारकैः ।।
पुष्पसंपन्नशिखराः कर्णिकारद्रुमाः क्वचित् ।
युग्मैर्युग्मैर्द्विधा चेह शोभन्ते साधुदंपती ।।
सुपुष्पप्रभवाटोपैः सिन्धुवारद्रुपङ्क्तयः ।
मूर्तिमत्य इवाभान्ति पूजिता वनदेवताः ।।
क्वचित्क्वचित्कुन्दलताः स्वपुष्पाभरणोज्ज्वलाः ।
दिक्षु वृक्षेषु शोभन्ते बालचन्द्रा इवोदिताः ।।
अतिक्रम्य द्रुमाग्राणि भासन्ते यूथिकालताः ।
पुष्पिताः पुष्पनिकरैर्वीजयन्त्य इवोत्थिताः ।।
सर्जार्जुनाः क्वचिद्भान्ति वनोद्देशेषु पुष्पिताः ।
धौतकौशेयवासोभिः प्रावृताः पुरुषा इव ।।
अतिमुक्तकवल्लीभिः पुष्पिताभिस्तथा द्रुमाः ।
उपगूढा विराजन्ते नारीभिरिव सुप्रियाः ।।
अपरस्परसंसक्तैः शालाशोकाश्च पल्लवैः ।
हस्तैर्हस्तान्स्पृशन्तीव सुहृदश्चिरसंगताः ।।
फलपुष्पभरानम्राः पनसाः सरलार्जुनाः ।
अन्योन्यमर्चयन्तीव पुष्पैश्चैव फलैस्तथा ।।
वायुना वेगसंश्लिष्टैः पादपाः शालबाहुभिः ।
अभ्याशमागते लोके प्रीतिभावैरिवोत्थिताः ।।
पुष्पाणामवरोधेन स्वशोभार्थं व्रजन्ति वै ।
वसन्तमहमासाद्य पुरुषाः स्पर्धयेव हि ।।
पुष्पशोभाभरनतैः शिखरैर्वायुकम्पितैः ।
नृत्यन्तीव नराः प्रीताः स्रगलंकृतशेखराः ।।
भृङ्गाः पर्यन्तविक्षिप्ताः पुष्पावलिलताधृताः ।
सवल्लीकाः प्रनृत्यन्ति मानवा इव संगताः ।।
स्वपुष्पोन्नतवल्लीभिः पादपाः क्वचिदावृताः ।
भान्ति तारागणैश्चित्रं शरदीव नभस्तलम् ।।
द्रुमाणामथवाग्रेषु पुष्पिता मालतीलताः ।

शेखरा इव शोभन्ते रचिता बुद्धिपूर्वकम् ॥
हरिताः काञ्चनच्छायाः फलिताः पुष्पिता द्रुमाः।
सौहृदं दर्शयन्तीव नराः साधुसमागमे ॥
पुष्पकिञ्जल्ककपिला गताः सर्वलतासु च।
कदम्बपुष्पसंकाशा घोषयन्तीव षट्पदाः॥
क्वचित्पुष्पासवक्षीबाः संपतन्ति यतस्ततः।
पुंस्कोकिलगणा वृक्षगहनेष्विव सुप्रियाः॥
शिरीषपुष्पसंकाशाः शुका मिथुनकुञ्चिताः।
कीर्तयन्ति गिरश्चित्राः पूजिता ब्राह्मणा यथा।
सहचारिसुसंयुक्ता मयूराश्चित्रबर्हिणः।
वनान्तेष्वपि नृत्यन्ति शोभन्त इव नर्तकाः॥
कूजन्तः पक्षिसंघाता नानाद्रुमविचारिणः।
कुर्वन्ति रमणीयं वै रमणीयतरं वनम् ॥
नानामृगगणाकीर्णं नित्यं प्रमुदिताण्डजम्।
तद्वनं नन्दनसमं मनोदृष्टिविवर्धनम् ॥
पद्मपाणिस्तु भगवांस्तथारूपं वनोत्तमम्।
ददर्शादर्शवद्दृष्ट्या सौम्यया पाययन्निव ॥
ता वृक्षपङ्क्तयः सर्वा दृष्ट्वा देवं तथागतम्।
निवेद्य ब्रह्मणे भक्त्या मुमुचुः पुष्पसंपदः॥

हरिश्चन्द्रोपाख्यानम्

(ब्रह्मपु० १०४)

ब्रह्मोवाच ।

हरिश्चन्द्र इति त्वासीदिक्ष्वाकुप्रभवो नृपः ।
तस्य गृहे मुनी प्राप्तौ नारदः पर्वतस्तथा ॥
कृत्वातिथ्यं तयोः सम्यग्घरिश्चन्द्रोऽब्रवीदृषी ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ।

पुत्रार्थं क्लिश्यते लोकः किं पुत्रेण भविष्यति ।
ज्ञानी वाप्यथवाज्ञानी उत्तमो मध्यमोऽथवा ॥
एतं मे संशयं नित्यं ब्रूतामृषिवरावुभौ ।

ब्रह्मोवाच ।

तावूचतुर्हरिश्चन्द्रं पर्वतो नारदस्तथा ॥

नारदपर्वतावूचतुः ।

एकधा दशधा राजञ्शतधा च सहस्रधा ।
उत्तरं विद्यते सम्यक्तथाप्येतदुदीर्यते ॥
नापुत्रस्य परो लोको विद्यते नृपसत्तम ।
जाते पुत्रे पिता स्नानं यः करोति जनाधिप ॥
दशानामश्वमेधानामभिषेकफलं लभेत् ।
आत्मप्रतिष्ठा पुत्रात्स्याज्जायते चामरोत्तमः ॥
अमृतेनामरा देवाः पुत्रेण ब्राह्मणादयः ।
त्रिऋणान्मोचयेत्पुत्रः पितरं च पितामहान् ॥
किं तु मूलं किमु जलं किं तु श्मश्रूणि किं तपः ।
विना पुत्रेण राजेन्द्र स्वर्गो मुक्तिः सुतात्स्मृताः ॥
पुत्र एव परो लोको धर्मः कामोऽर्थ एव च ।

पुत्रो मुक्तिः परं ज्योतिस्तारकः सर्वदेहिनाम् ॥
विना पुत्रेण राजेन्द्र स्वर्गमोक्षौ सुदुर्लभौ ।
पुत्र एव परो लोके धर्मकामार्थसिद्धये ॥
विना पुत्रेण यद्दत्तं विना पुत्रेण यद्धुतम् ।
विना पुत्रेण यज्जन्म व्यर्थं तदवभाति मे ॥
तस्मात्पुत्रसमं किंचित्काम्यं नास्ति जगत्त्रये ।
तच्छ्रुत्वा विस्मयवांस्तावुवाच नृपः पुनः ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ।

कथं मे स्यात्सुतो ब्रूतां यत्र क्वापि यथातथम् ।
येन केनाप्युपायेन कृत्वा किंचित्तु पौरुषम् ।
मन्त्रेण यागदानाभ्यामुत्पाद्योऽसौ सुतो मया ॥

ब्रह्मोवाच ।

तावूचतुर्नृपश्रेष्ठं हरिश्चन्द्रं सुतार्थिनम् ।
ध्यात्वा क्षणं तथा सम्यग्गौतमीं याहि मानद ॥
तत्रापांपतिरुत्कृष्टं ददाति मनसीप्सितम् ।
वरुणः सर्वदाता वै मुनिभिः परिकीर्तितः ॥
स तु प्रीतः शनैः काले तव पुत्रं प्रदास्यति ।
एतच्छ्रुत्वा नृपश्रेष्ठो मुनिवाक्यं तथाकरोत् ॥
तोषायामास वरुणं गौतमीतीरमाश्रितः ।
ततश्च तुष्टो वरुणो हरिश्चन्द्रमुवाच ह ॥

वरुण उवाच ।

पुत्रं दास्यामि ते राजँल्लोकत्रयविभूषणम् ।
यदि यक्ष्यसि तेनैव तव पुत्रो भवेद्ध्रुवम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

हरिश्चन्द्रोऽपि वरुणं यक्ष्ये तेनेत्यवोचत ।
ततो गत्वा हरिश्चन्द्रश्चरुं कृत्वा तु वारुणम् ॥

भार्यायै नृपतिः प्रादात्ततो जातः सुतो नृपात् ।
जाते पुत्रे अपामीशः प्रोवाच वदतां वरः ।।

वरुण उवाच ।

अद्यैव पुत्रो यष्टव्यः स्मरसे वचनं पुरा ।

ब्रह्मोवाच ।

हरिश्चन्द्रोऽपि वरुणं प्रोवाचेदं क्रमागतम् ।।

हरिश्चन्द्र उवाच ।

निर्दशो मेध्यतां याति पशुर्यक्ष्ये ततो ह्यहम् ।।

ब्रह्मोवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं राज्ञो वरुणोऽगात्स्वमालयम् ।
निर्दशे पुनरभ्येत्य यजस्वेत्याह तं नृपम् ।।
राजापि वरुणं प्राह निर्दन्तो निष्फलः पशुः ।
पशोर्दन्तेषु जातेषु एहि गच्छाधुनाप्पते ।।
तच्छ्रुत्वा राजवचनं पुनः प्रायादपांपतिः ।
जातेषु चैव दन्तेषु सप्तवर्षेषु नारद ।।
पुनरप्याह राजानं यजस्वेति ततोऽब्रवीत् ।
राजापि वरुणं प्राह पत्स्यन्तीमे अपांपते ।।
संपत्स्यन्ति तथा चान्ये ततो यक्ष्ये व्रजाधुना ।
पुनः प्रायात्स वरुणः पुनर्दन्तेषु नारद ।।
यजस्वेति नृपं प्राह राजा प्राह त्वपांपतिम् ।।

राजोवाच ।

यदा तु क्षत्रियो यज्ञे पशुर्भवति वारिप ।
धनुर्वेदं यदा वेत्ति तदा स्यात्पशुरुत्तमः ।।

ब्रह्मोवाच ।

तच्छ्रुत्वा राजवचनं वरुणोऽगात्स्वमालयम् ।
यदास्त्रेषु च शस्त्रेषु समर्थोऽभूत्स रोहितः ।।

सर्ववेदेषु शास्त्रेषु वेत्ताभूत्स त्वरिंदमः ।
युवराज्यमनुप्राप्ते रोहिते षोडशाब्दिके ।।
प्रीतिमानगमत्तत्र यत्र राजा सरोहितः ।
आगत्य वरुणः प्राह यजस्वाद्य सुतं स्वकम् ।।
ओमित्युक्त्वा नृपवर ऋत्विजः प्राह भूपतिः ।
रोहितं च सुतं ज्येष्ठं शृण्वतो वरुणस्य च ।।

हरिश्चन्द्र उवाच ।

एहि पुत्र महावीर यक्ष्ये त्वां वरुणाय हि ।।

ब्रह्मोवाच ।

किमेतदित्यथोवाच रोहितः पितरं प्रति ।
पितापि तद्यथावृत्तमाचचक्षे सविस्तरम् ।।
रोहितः पितरं प्राह शृण्वतो वरुणस्य च ।।

रोहित उवाच ।

अहं पूर्व महाराज ऋत्विग्भिः सपुरोहितः ।
विष्णवे लोकनाथाय यक्ष्येऽहं त्वरितं शुचिः ।।
पशुना वरुणेनाथ तदनुज्ञातुमर्हसि ।।

ब्रह्मोवाच ।

रोहितस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वारीश्वरस्तदा ।
कोपेन महताविष्टो जलोदरमथाकरोत् ।।
हरिश्चन्द्रस्य नृपते रोहितः स वनं ययौ ।
गृहीत्वा स धनुर्दिव्यं रथारूढो गतव्यथः ।।
यत्र चाराध्य वरुणं हरिश्चन्द्रो जनेश्वरः ।
गङ्गायां प्राप्तवान्पुत्रं तत्रागात्सोऽपि रोहितः ।।
व्यतीतान्यथ वर्षाणि पञ्चषष्ठे प्रवर्तति ।
तत्र स्थित्वा नृपसुतः शुश्राव नृपते रुजम् ।।
मया पुत्रेण जातेन पितुर्वै क्लेशकारिणा ।

किं फलं किं नु कृत्यं स्यादित्येवं पर्यचिन्तयत् ॥
तस्यास्तीरे ऋषीन्पुण्यानपश्यन्नृपतेः सुतः ।
गङ्गातीरे वर्तमानमपश्यदृषिसत्तमम् ॥
अजीगर्तमिति ख्यातमृषेस्तु वयसः सुतम् ।
त्रिभिः पुत्रैरनुवृतं भार्यया क्षीणवृत्तिकम् ॥
तं दृष्ट्वा नृपतेः पुत्रो नमस्येदं वचोऽब्रवीत् ।

रोहित उवाच ।

क्षीणवृत्तिः कृशः कस्माद्दुर्मना इव लक्ष्यसे ॥

ब्रह्मोवाच ।

अजीगर्तोऽपि चोवाच रोहितं नृपतेः सुतम् ।

अजीगर्त उवाच ।

वर्तनं नास्ति देहस्य भोक्तारो बहवश्च मे ।
विनान्नेन मरिष्यामो ब्रूहि किं करवामहे ॥

ब्रह्मोवाच ।

तच्छ्रुत्वा पुनरप्याह नृपपुत्र ऋषिं तदा ।

रोहित उवाच ।

तव किं वर्तते चित्ते तद्ब्रूहि वदतां वर ॥

अजीगर्त उवाच ।

हिरण्यं रजतं गावं धान्यं वस्त्रादिकं न मे ।
विद्यते नृपशार्दूल वर्तनं नास्ति मे ततः ॥
सुता मे सन्ति भार्या च अहं वै पञ्चमस्तथा ।
नैतेषां कतमस्यापि क्रैतान्नेन नृपोत्तम ॥

रोहित उवाच ।

किं क्रीणासि महाबुद्धेऽजीगर्त सत्यमेव मे ।
वद नान्यच्च वक्तव्यं विप्रा वै सत्यवादिनः ॥

अजीगर्त उवाच ।

त्रयाणामपि पुत्राणामेकं वा मां तथैव च ।
भार्या वापि गृहाणेमां क्रीत्वा जीवामहे वयम् ।।

रोहित उवाच ।

किं भार्यया महाबुद्धे किं त्वया वृद्धरूपिणा ।
युवानं देहि पुत्रं मे पुत्राणां यं त्वमिच्छसि ।।

अजीगर्त उवाच ।

ज्येष्ठपुत्रं शुनःपुच्छं नाहं क्रीणामि रोहित ।
माता कनीयसं चापि न क्रीणामि ततोऽनयोः ।।
मध्यमं तु शुनःशेपं क्रीणामि वद तद्धनम् ।।

रोहित उवाच ।

वरुणाय पशुः कल्प्यः पुरुषो गुणवत्तरः ।
यदि क्रीणासि मूल्यं त्वं वद सत्यं महामुने ।।

ब्रह्मोवाच ।

तथेत्युक्त्वा त्वजीगर्तः पुत्रमूल्यमकल्पयत् ।
गवां सहस्रं धान्यानां निष्काणां चापि वाससाम् ।।
राजपुत्र वरं देहि दास्यामि स्वसुतं तव ।।

ब्रह्मोवाच ।

तथेत्युक्त्वा रोहितोऽपि प्रादात्सवसनं धनम् ।
दत्त्वा जगाम पितरमृषिपुत्रेण रोहितः ।।
पित्रे निवेदयामास क्रयक्रीतमृषेः सुतम् ।।

रोहित उवाच ।

वरुणाय यजस्व त्वं पशुना त्वमरुग्भव ।।

ब्रह्मोवाच ।

तथोवाच हरिश्चन्द्रः पुत्रवाक्यादनन्तरम् ।।

हरिश्चन्द्र उवाच।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या राज्ञा पाल्या इति श्रुतिः।
विशेषतस्तु वर्णानां गुरवो हि द्विजोत्तमाः॥
विष्णोरपि हि ये पूज्या मादृशाः कुत एव हि।
अवज्ञयापि येषां स्यान्नृपाणां स्वकुलक्षयः॥
तान्पशून्कृत्वा कृपणं कथं रक्षितुमुत्सहे।
अहं च ब्राह्मणं कुर्यां पशुं नैतद्धि युज्यते॥
वरं हि जातु मरणं न कथंचिद्द्विजं पशुम्।
करोमि तस्मात्पुत्र त्वं ब्राह्मणेन सुखं व्रज॥

ब्रह्मोवाच।

एतस्मिन्नन्तरे तत्र वागुवाचाशरीरिणी।

आकाशवागुवाच।

गौतमीं गच्छ राजेन्द्र ऋत्विग्भिः सपुरोहितः॥
पशुना विप्रपुत्रेण रोहितेन सुतेन च।
त्वया कार्यः क्रतुश्चैव शुनःशेपवधं विना।
क्रतुः पूर्णो भवेत्तत्र तस्माद्याहि महामते॥

ब्रह्मोवाच।

तच्छ्रुत्वा वचनं शीघ्रं गङ्गामगान्नृपोत्तमः।
विश्वामित्रेण ऋषिणा वसिष्ठेन पुरोधसा॥
वामदेवेन ऋषिणा तथान्यैर्मुनिभिः सह।
प्राप्य गङ्गां गौतमीं तां नरमेधाय दीक्षितः॥
वेदिमण्डपकुण्डादि यूपपश्वादि चाकरोत्।
कृत्वा सर्वं यथान्यायं तस्मिन्यज्ञे प्रवर्तिते॥
शुनःशेपं पशुं यूपे निबध्याथ समन्त्रकम्।
वारिभिः प्रोक्षितं दृष्ट्वा विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम्॥

विश्वामित्र उवाच।

देवानृषीन्हरिश्चन्द्रं रोहितं च विशेषतः।
अनुजानन्त्विमं सर्वे शुनःशेपं द्विजोत्तमम्॥

येभ्यस्त्वयं हविर्देयो देवेभ्योऽयं पृथक्पृथक् ।
अनुजानन्तु ते सर्वे शुनःशेपं विशेषतः ।।
वसाभिर्लोमभिस्त्वग्भिर्मांसैः सन्मन्त्रितैर्मखे ।
अग्नौ होष्यः पशुश्चायं शुनःशेपो द्विजोत्तमः ।।
उपासिताः स्युर्विप्रेन्द्रास्ते सर्वे त्वनुमन्य माम् ।
गौतमीं यान्तु विप्रेन्द्राः स्नात्वा देवान्पृथक्पृथक् ।।
मन्त्रैः स्तोत्रैः स्तुवन्तस्ते मुदं यान्तु शिवे रताः ।
एनं रक्षन्तु मुनयो देवाश्च हविषो भुजः ।।

ब्रह्मोवाच ।

तथेत्यूचुश्च मुनयो मेने च नृपसत्तमः ।
ततो गत्वा शुनःशेपो गङ्गां त्रैलोक्यपावनीम् ।
स्नात्वा तुष्टाव तान्देवान्ये तत्र हविषो भुजः ।।
ततस्तुष्टाः सुरगणाः शुनःशेपं च ते मुने ।
अवदन्त सुराः सर्वे विश्वामित्रस्य शृण्वतः ।

सुरा ऊचुः ।

क्रतुः पूर्णो भवत्वेष शुनःशेपवधं विना ।।

ब्रह्मोवाच ।

विशेषेणाथ वरुणश्चावदन्नृपसत्तमम् ।
ततः पूर्णोऽभवद्राज्ञो नृमेधो लोकविश्रुतः ।।
देवानां च प्रसादेन मुनीनां च प्रसादतः ।
तीर्थस्य तु प्रसादेन राज्ञः पूर्णोऽभवत्क्रतुः ।।
विश्वामित्रः शुनःशेपं पूजयामास संसदि ।
अकरोदात्मनः पुत्रं पूजयित्वा सुरान्तिके ।।
ज्येष्ठं चकार पुत्राणामात्मनः स तु कौशिकः ।
न मेनिरे ये च पुत्रा विश्वामित्रस्य धीमतः ।।
शुनःशेपस्य च जैष्ठ्यं ताञ्शशाप स कौशिकः ।
जैष्ठ्यं ये मेनिरे पुत्राः पूजयामास तान्सुतान् ।।
वरेण मुनिशार्दूलस्तदेतत्कथितं मया ।।

कण्डुचरितम्

(ब्रह्मपु० १७८)

व्यास उवाच।

धर्मार्थकाममोक्षाणां फलदे पुरुषोत्तमे।
कण्डुर्नाम महातेजा ऋषिः परमधार्मिकः।
सत्यवादी शुचिर्दान्तः सर्वभूतहिते रतः॥
जितेन्द्रियो जितक्रोधो वेदवेदाङ्गपारगः।
अवाप परमां सिद्धिमाराध्य पुरुषोत्तमम्॥
अन्येऽपि तत्र संसिद्धा मुनयः संशितव्रताः।
सर्वभूतहिता दान्ता जितक्रोधा विमत्सराः॥

मुनय ऊचुः।

कोऽसौ कण्डुः कथं तत्र जगाम परमां गतिम्।
श्रोतुमिच्छामहे तस्य चरितं ब्रूहि सत्तम॥

व्यास उवाच।

शृणुध्वं मुनिशार्दूलाः कथां तस्य मनोहराम्।
प्रवक्ष्यामि समासेन मुनेस्तस्य विचेष्टितम्॥
पवित्रे गोमतीतीरे विजने सुमनोहरे।
कन्दमूलफलैः पूर्णे समित्पुष्पकुशान्वितैः (-ते ?)॥
नानाद्रुमलताकीर्णे नानापुष्पोपशोभिते।
नानापक्षिरुते रम्ये नानामृगगणान्विते॥
तत्राश्रमपदं कण्डोर्बभूव मुनिसत्तमाः।
सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यं कदलीखण्डमण्डितम्॥
तपस्तेपे मुनिस्तत्र सुमहत्परमाद्भुतम्।
व्रतोपवासैर्नियमैः स्नानमौनसुसंयमैः॥
ग्रीष्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षासु स्थण्डिलेशयः।

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते स तेपे सुमहत्तपः ।।
दृष्ट्वा तु तपसो वीर्यं मुनेस्तस्य सुविस्मिताः ।
बभूवुर्देवगन्धर्वाः सिद्धविद्याधरास्तथा ।।
भूमिं तथान्तरिक्षं च दिवं च मुनिसत्तमाः ।
कण्डुः संतापयामास त्रैलोक्यं तपसो बलात् ।।
अहोऽस्य परमं धैर्यमहोऽस्य परमं तपः ।
इत्यब्रुवंस्तदा दृष्ट्वा देवास्तं तपसि स्थितम् ।।
मन्त्रयामासुरव्यग्राः शक्रेण सहितास्तदा ।
भयात्तस्य समुद्विग्नास्तपोविघ्नमभीप्सवः ।।
ज्ञात्वा तेषामभिप्रायं शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः ।
प्रम्लोचाख्यां वरारोहां रूपयौवनगर्विताम् ।।
सुमध्यां चारुजङ्घां तां पीनश्रोणिपयोधराम् ।
सर्वलक्षणसंपन्नां प्रोवाच फलसूदनः ।।

शक्र उवाच ।

प्रम्लोचे गच्छ शीघ्रं त्वं यदासौ तप्यते मुनिः ।
विघ्नार्थं तस्य तपसः क्षोभयस्वाशु सुप्रभे ।।

प्रम्लोचोवाच ।

तव वाक्यं सुरश्रेष्ठ करोमि सततं प्रभो ।
किंतु शङ्का ममवात्र जीवितस्य च संशयः ।।
बिभेमि तं मुनिवरं ब्रह्मचर्यव्रते स्थितम् ।
अत्युग्रं दीप्ततपसं ज्वलनार्कसमप्रभम् ।।
ज्ञात्वा मां स मुनिः क्रोधाद्विघ्नार्थं समुपागताम् ।
कण्डुः परमतेजस्वी शापं दास्यति दुःसहम् ।।
उर्वशी मेनका रम्भा घृताची पुञ्जिकस्थला ।
विश्वाची सहजन्या च पूर्वचित्तिस्तिलोत्तमा ।।
अलम्बुषा मिश्रकेशी शशिलेखा च वामना ।
अन्याश्चाप्सरसः सन्ति रूपयौवनगर्विताः ।।
सुमध्याश्चारुवदनाः पीनोन्नतपयोधराः ।
कामप्रधानकुशलास्तास्तत्र संनियोजय ।।

ब्रह्मोवाच ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा पुनः प्राह शचीपतिः ।
तिष्ठन्तु नाम चान्यास्तास्त्वं चात्र कुशला शुभे ॥
कामं वसन्तं वायुं च सहायार्थे ददामि ते ।
तैः सार्धं गच्छ सुश्रोणि यत्रास्ते स महामुनिः ॥
शक्रस्य वचनं श्रुत्वा तदा सा चारुलोचना ।
जगामाकाशमार्गेण तैः सार्धं चाश्रमं मुनेः ॥
गत्वा सा तत्र रुचिरं ददर्श वनमुत्तमम् ।
मुनिं च दीप्ततपसमाश्रमस्थमकल्मषम् ॥
अपश्यत्सा वनं रम्यं तैः सार्धं नन्दनोपमम् ।
सर्वर्तुवरपुष्पाढ्यं शाखामृगगणाकुलम् ॥
पुण्यं पद्मबलोपेतं सपल्लवमहाबलम् ।
श्रोत्ररम्यान्सुमधुराञ्शब्दान्खगमुखेरितान् ॥
सर्वर्तुफलभाराढ्यान्सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वलान् ।
अपश्यत्पादपांश्चैव विहंगैरनुनादितान् ॥
आम्रानाम्रातकान्भव्यान्नारिकेरान्सतिन्दुकान् ।
अथ बिल्वांस्तथा जीवान्दाडिमान्बीजपूरकान् ॥
पनसाँल्लकुचान्नीपाञ्शिरीषान्सुमनोहरान् ।
पारावतांस्तथा कोलानरिमेदाम्लवेतसान् ॥
भल्लातकानामलकाञ्शतपर्णांश्च किंशुकान् ।
इङ्गुदान्करवीरांश्च हरीतकीविभीतकान् ॥
एतानन्यांश्च सा वृक्षान्ददर्श पृथुलोचना ।
तथैवाशोकपुंनागकेतकीबकुलानथ ॥
पारिजातान्कोविदारान्मन्दारेन्दीवरांस्तथा ।
पाटलाः पुष्पिता रम्या देवदारुद्रुमांस्तथा ॥
शालांस्तालांस्तमालांश्च निचुलाँल्लोमकांस्तथा ।
अन्यांश्च पादपश्रेष्ठानपश्यत्फलपुष्पितान् ॥
चकोरैः शतपत्रैश्च भृङ्गराजैस्तथा शुकैः ।
कोकिलैः कलविङ्कैश्च हारीतैर्जीवजीवकैः ॥
प्रियपुत्रैश्चातकैश्च तथान्यैर्विविधैः खगैः ।

श्रोत्ररम्यं सुमधुरं कूजद्भिश्चाप्यधिष्ठितम् ।।
सरांसि च मनोज्ञानि प्रसन्नसलिलानि च ।
कुमुदैः पुण्डरीकैश्च तथा नीलोत्पलैः शुभैः ।।
कह्लारैः कमलैश्चैव आचितानि समन्ततः ।
कादम्बैश्चक्रवाकैश्च तथैव जलकुक्कुटैः ।।
कारण्डवैर्बकैर्हंसैः कूर्मैर्मद्गुभिरेव च ।
एतैश्चान्यैश्च कीर्णानि समन्ताज्जलचारिभिः ।।
क्रमेणैव तथा सा तु वनं बभ्राम तैः सह ।
एवं दृष्ट्वा वनं रम्यं तैः सार्धं परमाद्भुतम् ।।
विस्मयोत्फुल्लनयना सा बभूव वराङ्गना ।
प्रोवाच वायुं कामं च वसन्तं च द्विजोत्तमाः ।।

प्रम्लोचोवाच ।

कुरुध्वं मम साहाय्यं यूयं सर्वे पृथक्पृथक् ।।

ब्रह्मोवाच ।

एवमुक्त्वा तदा सा तु तथेत्युक्त्वा सुरैर्द्विजाः ।
प्रत्युवाचाद्य यास्यामि यत्रासौ संस्थितो मुनिः ।।
अद्य तं देहयन्तारं प्रयुक्तेन्द्रियवाजिनम् ।
स्मरशस्त्रगलद्रश्मिं करिष्यामि कुसारथिम् ।।
ब्रह्मा जनार्दनो वापि यदि वा नीललोहितः ।
तथाप्यद्य करिष्यामि कामबाणक्षतान्तरम् ।।
इत्युक्त्वा प्रययौ साथ यत्रासौ तिष्ठते मुनिः ।
मुनेस्तपःप्रभावेण प्रशान्तश्वापदाश्रमम् ।।
सा पुंस्कोकिलमाधुर्ये नदीतीरे व्यवस्थिता ।
स्तोकमात्रं स्थिता तस्मादगायत वराप्सराः ।।
ततो वसन्तः सहसा बलं समकरोत्तदा ।
कोकिलारावमधुरमकालिकमनोहरम् ।।
ववौ गन्धवहश्चैव मलयाद्रिनिकेतनः ।
पुष्पानुच्चावचान्मेध्यान्पातयंश्च शनैः शनैः ।।

पुष्पबाणधरश्चैव गत्वा तस्य समीपतः ।
मुनेश्च क्षोभयामास कामस्तस्यापि मानसम् ।।
ततो गीतध्वनिं श्रुत्वा मुनिर्विस्मितमानसः ।
जगाम यत्र सा सुभ्रूः कामबाणप्रपीडितः ।।
दृष्ट्वा तामाह संहृष्टो विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।।
भ्रष्टोत्तरीयो विकलः पुलकाञ्चितविग्रहः ।।

ऋषिरुवाच ।

कासि कस्यासि सुश्रोणि सुभगे चारुहासिनि ।
मनो हरसि मे सुभ्रु ब्रूहि सत्यं सुमध्यमे ।।

प्रम्लोचोवाच ।

तव कर्मकरा चाहं पुष्पार्थमहमागता ।
आदेशं देहि मे क्षिप्रं किं करोमि तवाज्ञया ।।

व्यास उवाच ।

श्रुत्वैवं वचनं तस्यास्त्यक्त्वा धैर्य विमोहितः ।
आदाय हस्ते तां बालां प्रविवेश स्वमाश्रमम् ।।
ततः कामश्च वायुश्च वसन्तश्च द्विजोत्तमाः ।
जग्मुर्यथागतं सर्वे कृतकृत्यास्त्रिविष्टपम् ।।
शशंसुश्च हरिं गत्वा तस्यास्तस्य च चेष्टितम् ।
श्रुत्वा शक्रस्तदा देवाः प्रीताः सुमनसोऽभवन् ।।
स च कण्डुस्तया सार्धं प्रविशन्नेव चाश्रमम् ।
आत्मनः परमं रूपं चकार मदनाकृति ।।
रूपयौवनसंपन्नमतीव सुमनोहरम् ।
दिव्यालंकारसंयुक्तं षोडशवत्सराकृति ।।
दिव्यवस्त्रधरं कान्तं दिव्यस्रग्गन्धभूषितम् ।
सर्वोपभोगसंपन्नं सहसा तपसो बलात् ।।
दृष्ट्वा सा तस्य तद्वीर्यं परं विस्मयमागता ।
अहोऽस्य तपसो वीर्यमित्युक्त्वा मुदिताभवत् ।।

स्नानं संध्यां जपं होमं स्वाध्यायं देवतार्चनम् ।
व्रतोपवासनियमं ध्यानं च मुनिसत्तमाः ।।
त्यक्त्वा स रेमे मुदितस्तया सार्धमहर्निशम् ।
मन्मथाविष्टहृदयो न बुबोध तपःक्षयम् ।।
संध्यारात्रिदिवापक्षमासर्त्वयनहायनम् ।
न बुबोध गतं कालं विषयासक्तमानसः ।।
सा च तं कामजैर्भावैर्विदग्धा रहसि द्विजाः ।
वरयामास सुश्रोणिः प्रलापकुशला तदा ।।
एवं कण्डुस्तया सार्धं वर्षाणामधिकं शतम् ।
अतिष्ठन्मन्दरद्रोण्यां ग्राम्यधर्मरतो मुनिः ।।
सा तं प्राह महाभागं गन्तुमिच्छाम्यहं दिवम् ।
प्रसादसुमुखो ब्रह्मन्ननुज्ञातुं त्वमर्हसि ।।
तयैवमुक्तः स मुनिस्तस्यामासक्तमानसः ।
दिनानि कतिचिद्भद्रे स्थीयतामित्यभाषत ।।
एवमुक्ता ततस्तेन साग्रं वर्षशतं पुनः ।
बुभुजे विषयांस्तन्वी तेन सार्धं महात्मना ।।
अनुज्ञां देहि भगवन्व्रजामि त्रिदशालयम ।
उक्तस्तयेति स पुनः स्थीयतामित्यभाषत ।।
पुनर्गते वर्षशते साधिके सा शुभानना ।
याम्यहं त्रिदिवं ब्रह्मन्प्रणयस्मितशोभनम् ।।
उक्तस्तयैवं स मुनिः पुनराहायतेक्षणाम् ।
इहास्यतां मया सुभ्रु चिरं कालं गमिष्यसि ।।
तच्छापभीता सुश्रोणी सह तेनर्षिणा पुनः ।
शतद्वयं किंचिदूनं वर्षाणां समतिष्ठत ।।
गमनाय महाभागो देवराजनिवेशनम् ।
प्रोक्तः प्रोक्तस्तया तन्व्या स्थीयतामित्यभाषत ।।
तस्य शापभयाद्भीरुर्दाक्षिण्येन च दक्षिणा ।
प्रोक्ता प्रणयभङ्गार्तिवेदिनी न जहौ मुनिम् ।।
तया च रमतस्तस्य परमर्षेरहर्निशम् ।
नवं नवमभूत्प्रेम मन्मथासक्तचेतसः ।।

एकदा तु त्वरायुक्तो निश्चक्रामोटजान्मुनिः ।
निष्क्रामन्तं च कुत्रेति गम्यते प्राह सा शुभा ॥
इत्युक्तः स तया प्राह परिवृत्तमहः शुभे ।
संध्योपास्तिं करिष्यामि क्रियालोपोऽन्यथा भवेत् ॥
ततः प्रहस्य मुदिता सा तं प्राह महामुनिम् ।
किमद्य सर्वधर्मज्ञ परिवृत्तमहस्तव ।
गतमेतन्न कुरुते विस्मयं कस्य कथ्यते ॥

मुनिरुवाच ।

प्रातस्त्वमागता भद्रे नदीतीरमिदं शुभम् ।
मया दृष्टासि सुश्रोणि प्रविष्टा च ममाश्रमम् ॥
इयं च वर्तते संध्या परिणाममहो गतम् ।
अवहासः किमर्थोऽयं सद्भावः कथ्यतां मम ॥

प्रम्लोचोवाच ।

प्रत्यूषस्यागता ब्रह्मन्सत्यमेतन्न मे मृषा ।
किंत्वद्य तस्य कालस्य गतान्यब्दशतानि ते ॥
ततः ससाध्वसो विप्रस्तां पप्रच्छायतेक्षणाम् ।
कथ्यतां भीरु कः कालस्त्वया मे रमतः सदा ॥

प्रम्लोचोवाच ।

सप्तोत्तराण्यतीतानि नववर्षशतानि च ।
मासाश्च षट् तथैवान्यत्समतीतं दिनत्रयम् ॥

ऋषिरुवाच ।

सत्यं भीरु वदस्येतत्परिहासोऽथवा शुभे ।
दिनमेकमहं मन्ये त्वया सार्धमिहोषितम् ॥

प्रम्लोचोवाच ।

वदिष्याम्यनृतं ब्रह्मन्कथमत्र तवान्तिके ।
विशेषादद्य भवता पृष्टा मार्गानुगामिना ॥

व्यास उवाच।

निशम्य तद्वचस्तस्याः स मुनिर्द्विजसत्तमाः।
धिग्धिङ्मामित्यनाचारं विनिन्द्यात्मानमात्मना॥

मुनिरुवाच।

तपांसि मम नष्टानि हृतं ब्रह्मविदां धनम्।
हृतो विवेकः केनापि योषिन्मोहाय निर्मिता॥
ऊर्मिषट्कातिगं ब्रह्म ज्ञेयमात्मजयेन मे।
गतिरेषा कृता येन धिक्तं काममहाग्रहम्॥
व्रतानि सर्ववेदाश्च कारणान्यखिलानि च।
नरकग्राममार्गेण कामेनाद्य हृतानि मे॥
विनिन्द्येत्थं स धर्मज्ञः स्वयमात्मानमात्मना।
तामप्सरसमासीनामिदं वचनमब्रवीत्॥

ऋषिरुवाच।

गच्छ पापे यथाकामं यत्कार्यं तत्त्वया कृतम्।
देवराजस्य यत्क्षोभं कुर्वन्त्या भावचेष्टितैः॥
न त्वां करोम्यहं भस्म क्रोधतीव्रेण वह्निना।
सतां साप्तपदं मैत्र्यमुषितोऽहं त्वया सह॥
अथवा तव दोषः कः किं वा कुर्यामहं तव।
ममैव दोषो नितरां येनाहमजितेन्द्रियः॥
यथा शक्रप्रियार्थिन्या कृतो मत्तपसो व्ययः।
त्वया दृष्टिमहामोहमनुनाहं जुगुप्सितः॥

व्यास उवाच।

यावदित्थं स विप्रर्षिस्तां ब्रवीति सुमध्यमाम्।
तावत्स्खलत्स्वेदजला सा बभूवातिवेपथुः॥
प्रवेपमानां स च तां स्विन्नगात्रलतां सतीम्।
गच्छ गच्छेति सक्रोधमुवाच मुनिसत्तमः॥
सा तु निर्भर्त्सिता तेन विनिष्क्रम्य तदाश्रमात्।
आकाशगामिनी स्वेदं ममार्ज तरुपल्लवैः॥

वृक्षाद्वृक्षं ययौ बाला उदग्रारुणपल्लवैः ।
निर्ममार्ज च गात्राणि गलत्स्वेदजलानि वै ।।
ऋषिणा यस्तदा गर्भस्तस्या देहे समाहितः ।
निर्जगाम सरोमाञ्चस्वेदरूपी तदङ्गतः ।।
तं वृक्षा जगृहुर्गर्भमेकं चक्रे च मारुतः ।
सोमेनाप्यायितो गोर्भिः स तदा ववृधे शनैः ।।
मारिषा नाम कन्याभूद्वृक्षाणां चारुलोचना ।
प्राचेतसानां सा भार्या दक्षस्य जननी द्विजाः ।।
स चापि भगवान्कण्डुः क्षीणे तपसि सत्तमः ।
पुरुषोत्तमाख्यं भो विप्रा विष्णोरायतनं ययौ ।।
ददर्श परमं क्षेत्रं मुक्तिदं भुवि दुर्लभम् ।
दक्षिणस्योदधेस्तीरे सर्वकामफलप्रदम् ।।
सुरम्यं वालुकाकीर्णं केतकीवनशोभितम् ।
नानाद्रुमलताकीर्णं नानापक्षिरुतं शिवम् ।।
सर्वत्र सुखसंचारं सर्वर्तुकुसुमान्वितम् ।
सर्वसौख्यप्रदं नृणां धन्यं सर्वगुणाकरम् ।।
भृग्वाद्यैः सेवितं पूर्वं मुनिसिद्धवरैस्तथा ।
गन्धर्वैः किंनरैर्यक्षैस्तथान्यैर्मोक्षकाङ्क्षिभिः ।।
ददर्श च हरिं तत्र देवैः सर्वैरलंकृतम् ।
ब्राह्मणाद्यैस्तथा वर्णैराश्रमस्थैर्निषेवितम् ।।
दृष्ट्वैव स तदा क्षेत्रं देवं च पुरुषोत्तमम् ।
कृतकृत्यमिवात्मानं मेने स मुनिसत्तमः ।।

चिरकारिब्राह्मणवृत्तान्तः

(स्कन्दपु०, कुमारिकाखण्ड ६)

चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत्सुतः ।
चिरेण सर्वकार्याणि यो विमृश्य प्रपद्यते ।।
चिरकार्याभिसंपत्तेश्चिरकारी तथोच्यते ।
अलसग्रहणं प्राप्तो दुर्मेधावी तथोच्यते ।।
बुद्धिलाघवयुक्तेन जनेनादीर्घदर्शिना ।
व्यभिचारेण कस्मिन्स व्यतिक्रम्यापरान्सुतान् ।।
पित्रोक्तः कुपितेनाथ जहीमां जननीमिति ।
स तथेति चिरेणोक्तः स्वभावाच्चिरकारकः ।।
विमृश्य चिरकारित्वाच्चिन्तयामास वै चिरम् ।
पितुराज्ञां कथं कुर्यां न हन्यां मातरं कथम् ।
कथं धर्मच्छलेनास्मिन्निमज्जेयमसाधुवत् ।।
पितुराज्ञा परो धर्मो ह्यधर्मो मातृरक्षणम् ।
अस्वतन्त्रं च पुत्रत्वं किं तु मां नात्र पीडयेत् ।।
स्त्रियं हत्वा मातरं च को हि जातु सुखी भवेत् ।
पितरं चाप्यवज्ञाय कः प्रतिष्ठामवाप्नुयात् ।।
अनवज्ञा पितुर्युक्ता युक्तं मातुश्च रक्षणम् ।
क्षमायोग्यावुभावेतौ नातिवर्तेत वै कथम् ।।
पिता ह्यात्मानमाधत्ते जायायां जज्ञिवानिति ।
शीलचारित्रगोत्रस्य धारणार्थं कुलस्य च ।
सोऽहमात्मा स्वयं पित्रा पुत्रत्वे परिकल्पितः ।।
जातकर्मणि यत्प्राह पिता यच्चोपकर्मणि ।
पर्याप्तः स दृढीकारः पितुर्गौरवलिप्सया ।।
शरीरादीनि देयानि पिता त्वेकः प्रयच्छति ।
तस्मात्पितुर्वचः कार्यं न विचार्य कथंचन ।
पातकान्यपि चूर्यन्ते पितुर्वचनकारिणः ।।

पिता स्वर्गः पिता धर्मः पिता परमकं तपः ।
पितरि प्रीतिमापन्ने सर्वाः प्रीणन्ति देवताः ।।
आशिषस्ता भजन्त्येनं पुरुषं प्राह यः पिता ।
निष्कृतिः सर्वपापानां पिता यदभिनन्दति ।।
मुच्यते बन्धनात्पुष्पं फलं वृन्तात्प्रमुच्यते ।
क्लिश्यन्नपि सुतः स्नेहं पिता स्नेहं न मुञ्चति ।।
एतद्विचिन्त्यते तावत्पुत्रस्य पितृगौरवम् ।
पिता नाल्पतरं स्थानं चिन्तयिष्यामि मातरम् ।।
यो ह्ययं मयि संघातो मर्त्यत्वे पाञ्चभौतिकः ।
अस्य मे जननी हेतुः पावकस्य यथारणिः ।।
माता देहारणिः पुंसः सर्वस्यार्थस्य निर्वृतिः ।
मातृलाभे सनाथत्वमनाथत्वं विपर्यये ।।
न स शोचति नाप्येनं स्थाविर्यमपि कर्षति ।
श्रिया हीनोऽपि यो गेहे अम्बेति प्रतिपद्यते ।।
पुत्रपौत्रसमापन्नो जननीं यः समाश्रितः ।
अपि वर्षशतस्यान्ते स द्विहायनवच्चरेत् ।।
समर्थं वासमर्थं वा कृशं वाप्यकृशं तदा ।
रक्षयेच्च सुतं माता नान्यः पोष्यविधानतः ।।
तदा स वृद्धो भवति तदा भवति दुःखितः ।
तदा शून्यं जगत्तस्य यदा मात्रा वियुज्यते ।।
नास्ति मातृसमाच्छाया नास्ति मातृसमा गतिः ।
नास्ति मातृसमं त्राणं नास्ति मातृसमा प्रभा ।।
कुक्षिसंधारणाद्धात्री जननाज्जननी तथा ।
अङ्गानां वर्धनादम्बा वीरसूत्वे च वीरसूः ।
शिशोः शुश्रूषणाच्छुश्रूर्माता स्यान्माननात्तथा ।।
देवतानां समावापमेकत्वं पितरं विदुः ।
मर्त्यानां देवतानां च पूगो नात्येति मातरम् ।।
पतिता गुरवस्त्याज्या माता च न कथंचन ।
गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी ।।
एवं स कौशिकीतीरे बलिं राजानमीक्षतीम् ।

स्त्रीवृत्त्या चिरकालत्वाद्धन्तुं दिष्टः स्वमातरम् ।
विमृश्य चिरकालं हि चिन्तान्तं नाभ्यपद्यत ।।
एतस्मिन्नन्तरे शक्रो ब्राह्मणं रूपमास्थितः ।
गायन्गाथामुपायातः पितुस्तस्याश्रमान्तिके ।।
अनृता हि स्त्रियः सर्वाः सूत्रकारो यदब्रवीत् ।
अतस्ताभ्यः फलं ग्राह्यं न स्याद्दोषेक्षणः सुधीः ।।
इति श्रुत्वा तमानर्च मेधातिथिरुदारधीः ।
दुःखितश्चिन्तयन्प्राप्तो भृशमश्रूणि वर्तयन् ।।
अहोऽहमीर्ष्ययाक्षिप्तो मग्नोऽहं दुःखसागरे ।
हत्वा नारीं च साध्वीं च को नु मां तारयिष्यति ।।
सत्वरेण मयाज्ञप्तश्चिरकारी ह्युदारधीः ।
यद्ययं चिरकारी स्यात्स मां त्रायेत पातकात् ।।
चिरकारिक भद्रं ते भद्रं ते चिरकारिक ।
यदद्य चिरकारी त्वं ततोऽसि चिरकारिकः ।।
त्राहि मां मातरं चैव तपो यच्चार्जितं मया ।
आत्मानं पातके विष्टं शुभाह्व चिरकारिक ।।
एवं स दुःखितः प्राप्तो गौतमोऽचिन्तयत्तदा ।
चिरकारिकं ददर्शाथ पुत्रं मातुरुपान्तिके ।।
चिरकारी तु पितरं दृष्ट्वा परमदुःखितः ।
शस्त्रं त्यक्त्वा स्थितो मूर्ध्ना प्रसादायोपचक्रमे ।।
मेधातिथिः सुतं दृष्ट्वा शिरसा पतितं भुवि ।
पत्नीं चैव तु जीवन्तीं परामभ्यगमन्मुदम् ।।
हन्यादिति न सा वेद शस्त्रपाणौ स्थिते सुते ।
बुद्धिरासीत्सुतं दृष्ट्वा पितुश्चरणयोर्नतम् ।
शस्त्रग्रहणचापल्यं संवृणोति भयादिति ।।
ततः पित्रा चिरं स्मृत्वा चिरं चाघ्राय मूर्धनि ।
चिरं दोर्भ्यां परिष्वज्य चिरं जीवेत्युदाहृतः ।।
चिरं मुदान्वितः पुत्रं मेधातिथिरथाब्रवीत् ।
चिरकारिक भद्रं ते चिरकारी भवेच्चिरम् ।।
चिराय यत्कृतं सौम्य चिरमस्मिन्न दुःखितः ।

गाथाश्चाप्यब्रवीद्विद्वान्गौतमो मुनिसत्तमः ।।
चिरेण मन्त्रं संधीयाच्चिरेण च कृतं त्यजेत् ।
चिरेण विहितं मित्रं चिरं धारणमर्हति ।।
रोगे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ।
अप्रिये चैव कर्तव्ये चिरकारी प्रशस्यते ।।
बन्धूनां सुहृदां चैव भृत्यानां स्त्रीजनस्य च ।
अव्यक्तेष्वपराधेषु चिरकारी प्रशस्यते ।।
चिरं धर्मान्निषेवेत कुर्याच्चान्वेषणं चिरम् ।
चिरमन्वास्य विदुषश्चिरमिष्टानुपास्य च ।
चिरं विनीय चात्मानं चिरं यात्यनवज्ञताम् ।।
ब्रुवतश्च परस्यापि वाक्यं धर्मोपसंहितम् ।
चिरं पृच्छेच्च शृणुयाच्चिरं न परिभूयते ।।
धर्मे शत्रौ शत्रुहस्ते पात्रे च निकटस्थिते ।
भये च साधुपूजायां चिरकारी न शस्यते ।।
एवमुक्त्वा पुत्रभार्यासहितः प्राप्य चाश्रमम् ।
ततश्चिरमुपास्याथ दिवं यातश्चिरं मुनिः ।।

ब्रह्मसंपादितो राधाकृष्णविवाहः

(ब्रह्मवैवर्तपु०, कृष्णजन्मखण्ड १५)

नारायण उवाच।

एकदा कृष्णसहितो नन्दो वृन्दावनं ययौ।
तत्रोपवनभाण्डीरे चारयामास गोधनम्॥
सरःसु स्वादु तोयं च पाययामास तत्पपौ।
उवास वृक्षमूले च बालं कृत्वा स्ववक्षसि॥
एतस्मिन्नन्तरे कृष्णो मायामानुषविग्रहः।
चकार माययाकस्मान्मेघाच्छन्नं नभो मुने॥
मेघावृतं नभो दृष्ट्वा श्यामलं काननान्तरम्।
झञ्झावातं मेघशब्दं वज्रशब्दं च दारुणम्॥
वृष्टिधारामतिस्थूलां कम्पमानांश्च पादपान्।
दृष्ट्वैवं पतितस्कन्धान्नन्दो भयमवाप ह॥
कथं यास्यामि गोवत्सान्विहाय स्वाश्रमं बत।
गृहं यदि न यास्यामि भविता बालकस्य किम्॥
एवं नन्दे प्रवदति रुदोद श्रीहरिस्तदा।
पयोभिया हरिश्चैव पितुः कण्ठं दधार सः॥
एतस्मिन्नन्तरे राधा जगाम कृष्णसंनिधिम्।
गमनं कुर्वती राजहंसखञ्जनगञ्जनम्॥
शरत्पार्वणचन्द्राभामुष्टवक्त्रमनोहरा।
शरन्मध्याह्नपद्मानां शोभामोचनलोचना॥
परितस्तारकापक्ष्मविचित्रकज्जलोज्ज्वला।
खगेन्द्रचञ्चुचारुश्रीशंसानाशकनासिका॥
तन्मध्यस्थलशोभार्हस्थूलमुक्ताफलोज्ज्वला।
कबरीवेषसंयुक्ता मालतीमाल्यवेष्टिता॥
ग्रीष्ममध्याह्नमार्तण्डप्रभमुष्टिककुण्डला।
पक्वबिम्बफलानां च श्रीमुष्टाधरयुग्मका॥

मुक्तापङ्क्तिप्रभातैकदन्तपङ्क्तिसमुज्ज्वला ।
ईषत्प्रफुल्लकुन्दानां सुप्रभानाशकस्मिता ।।
कस्तूरीबिन्दुसंयुक्तसिन्दूरबिन्दुभूषिता ।
कपालं मल्लिकायुक्तं बिभ्रती श्रीयुतं सती ।।
सुचारुवर्तुलाकारकपोलपुलकान्विता ।
मणिरत्नेन्द्रसाराणां हारीरःस्थलभूषिता ।।
सुचारुश्रीफलयुगकठिनस्तनसंगता ।
पत्रावलीश्रियायुक्ता दीप्ता सद्रत्नतेजसा ।।
सुचारुवर्तुलाकारमुदरं सुमनोहरम् ।
विचित्रत्रिवलीयुक्तं निम्ननाभिं च बिभ्रती ।।
सद्रत्नसाररचितमेखलाजालभूषिता ।
कामास्त्रसारभ्रूभङ्गयोगीन्द्रचित्तमोहिनी ।।
कठिनश्रोणियुगलं धरणीधरनिन्दितम् ।
स्थलपद्मप्रभामुष्टचरणं दधती मुदा ।।
रत्नभूषणसंयुक्तं यावकद्रवसंयुतम् ।
मणीन्द्रशोभासंमुष्टसालक्तकपुनर्भवम् ।।
सद्रत्नसाररचितक्वणन्मञ्जीररञ्जितम् ।
रत्नकङ्कणकेयूरचारुशङ्खविभूषिता ।।
रत्नाङ्गुलीयनिकरवह्निशुद्धांशुकोज्ज्वला ।
चारुचम्पकपुष्पाणां प्रभामुष्टकलेवरा ।।
सहस्रदलसंयुक्तक्रीडाकमलमुज्ज्वलम् ।
श्रीमुखश्रीदर्शनार्थं बिभ्रती रत्नदर्पणम् ।।
दृष्ट्वा तां निर्जने नन्दो विस्मयं परमं ययौ ।
चन्द्रकोटिप्रभामुष्टां भासयन्तीं दिशो दश ।।
ननाम तां साश्रुनेत्रो भक्तिनम्रात्मकंधरः ।
जानामि त्वां गर्गमुखात्पद्माधिकप्रियां हरेः ।।
जानामीमं महाविष्णोः परं निर्गुणमच्युतम् ।
तथापि मोहितोऽहं च मानवो विष्णुमायया ।।
गृहाण प्राणनाथं च गच्छ भद्रे यथासुखम् ।
पश्चाद्दास्यसि मत्पुत्रं कृत्वा पूर्णमनोरथम् ।।

इत्युक्त्वा प्रददौ तस्यै रुदन्तं बालकं भिया ।
जग्राह बालकं राधा जहास मधुरं सुखात् ॥
उवाच नन्दं सा यत्नान्न प्रकाश्यं रहस्यकम् ।
अहं दृष्टा त्वया नन्द कतिजन्मफलोदयात् ॥
प्राज्ञस्त्वं गर्गवचनात्सर्वं जानासि कारणम् ।
अकथ्यमावयोर्गोप्यं चरितं गोकुले व्रज ॥
वरं वृणु व्रजेश त्वं यत्ते मनसि वाञ्छितम् ।
ददामि लीलया तुभ्यं देवानामपि दुर्लभम् ॥
राधिकावचनं श्रुत्वा तामुवाच व्रजेश्वरः ।
युवयोश्चरणे भक्तिं देहि नान्यत्र मे स्पृहा ॥
युवयोः संनिधौ वासं दास्यसि त्वं सुदुर्लभम् ।
आवाभ्यां देहि जगतामम्बिके परमेश्वरि ॥
श्रुत्वा नन्दस्य वचनमुवाच परमेश्वरी ।
दास्यामि दास्यमतुलमिदानीं भक्तिरस्तु ते ॥
आवयोश्चरणाम्भोजे युवयोश्च दिवानिशम् ।
प्रफुल्लहृदये शश्वत्स्मृतिरस्तु सुदुर्लभा ॥
माया युवां च प्रच्छन्नौ न करिष्यति मद्वरात् ।
गोलोके यास्यथान्ते च विहाय मानवीं तनुम् ॥
एवमुक्त्वा तु सानन्दं कृत्वा कृष्णं स्ववक्षसि ।
दूरं निनाय श्रीकृष्णं बाहुभ्यां च यथेप्सितम् ॥
कृत्वा वक्षसि तं कामाच्छ्लेषं श्लेषं चुचुम्ब च ।
पुलकाङ्कितसर्वाङ्गी सस्मार रासमण्डलम् ॥
एतस्मिन्नन्तरे राधा मायासद्रत्नमण्डपम् ।
ददर्श रत्नकलशशतेन च समन्वितम् ॥
नानाविचित्रचित्राढ्यं चित्रकाननशोभितम् ।
सिन्दूराकारमणिभिः स्तम्भसंघैर्विराजितम् ॥
चन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमद्रवयुक्तया ।
संयुक्तं मालतीमालासमूहपुष्पशय्यया ॥
नानाभोगसमायुक्तं दिव्यदर्पणसंयुतम् ।
मणीन्द्रमुक्तामाणिक्यमालाजालैर्विभूषितम् ॥

मणीन्द्रसाररचितकपाटेन समन्वितम् ।
भूषितं भूषितैर्वस्त्रैः पताकानिकरैर्वरैः ।।
कुङ्कुमाकारमणिभिः सप्तसोपानसंयुतम् ।
युक्तं षट्पदसंयुक्तैः पुष्पोद्यानं च पुष्पितैः ।।
सा देवी मण्डपं दृष्ट्वा जगामाभ्यन्तरं मुदा ।
ददर्श तत्र ताम्बूलं कर्पूरादिसमन्वितम् ।।
जलं च रत्नकुम्भस्थं स्वच्छं शीतं मनोहरम् ।
सुधामधुभ्यां पूर्णानि रत्नकुम्भानि नारद ।।
पुरुषं कमनीयं च किशोरं श्यामसुन्दरम् ।
कोटिकन्दर्पलीलाभं चन्दनेन विभूषितम् ।।
शयानं पुष्पशय्यायां सस्मितं सुमनोहरम् ।
पीतवस्त्रपरीधानं प्रसन्नवदनेक्षणम् ।।
मणीन्द्रसारनिर्माणं क्वणन्मञ्जीररञ्जितम् ।
सद्रत्नसारनिर्माणकेयूरवलयान्वितम् ।।
मणीन्द्रकुण्डलाभ्यां च गण्डस्थलविराजितम् ।
कौस्तुभेन मणीन्द्रेण वक्षःस्थलसमुज्ज्वलम् ।।
शरत्पार्वणचन्द्रास्यप्रभामुष्टमुखोज्ज्वलम् ।
शरत्प्रफुल्लकमलप्रभामोचनलोचनम् ।।
मालतीमाल्यसंश्लिष्टशिखिपिच्छसुशोभितम् ।
त्रिवङ्कचूडां बिभ्रन्तं पश्यन्तं रत्नमन्दिरम् ।।
क्रोडं बालकशून्यं च दृष्ट्वा तं नवयौवनम् ।
सर्वस्मृतिस्वरूपा सा तथापि विस्मयं ययौ ।।
रूपं रासेश्वरी दृष्ट्वा मुमोह सुमनोहरम् ।
कामाच्चक्षुश्चकोराभ्यां मुखचन्द्रं पपौ मुदा ।।
निमेषरहिता राधा नवसंगमलालसा ।
पुलकाङ्कितसर्वाङ्गी सस्मिता मदनातुरा ।।
तामुवाच हरिस्तत्र स्मेराननसरोरुहाम् ।
नवसंगमयोग्यां च पश्यन्तीं वक्रचक्षुषा ।।

श्रीकृष्ण उवाच ।

राधे स्मरसि गोलोकवृत्तान्तं सुरसंसदि ।
अद्य पूर्णं करिष्यामि स्वीकृतं यत्पुरा प्रिये ।।
त्वं मे प्राणाधिका राधे प्रेयसी च वरानने ।
यथा त्वं च तथाहं च भेदो हि नावयोर्ध्रुवम् ।।
यथा क्षीरे च धावल्यं यथाग्नौ दाहिका सति ।
यथा पृथिव्यां गन्धश्च तथाहं त्वयि संततम् ।।
कृष्णं वदन्ति मां लोकास्त्वयैव रहितं यदा ।
श्रीकृष्णं च तदा तेऽपि त्वयैव सहितं परम् ।।
त्वं च श्रीस्त्वं च संपत्तिस्त्वमाधारस्वरूपिणी ।
त्वं स्त्री पुमानहं राधे इति वेदेषु निर्णयः ।
सर्वशक्तिस्वरूपासि सर्वरूपोऽहमक्षरः ।।
यदा तेजःस्वरूपोऽहं तेजोरूपासि त्वं तदा ।
न शरीरी यदाहं च तदा त्वमशरीरिणी ।।
सर्वबीजस्वरूपोऽहं सदा योगेन सुन्दरि ।
त्वं च शक्तिस्वरूपा च सर्वस्त्रीरूपधारिणी ।।
ममाङ्गांशस्वरूपा त्वं मूलप्रकृतिरीश्वरी ।
शक्त्या बुद्ध्या च ज्ञानेन मया तुल्या वरानने ।।
आवयोर्भेदबुद्धिं च यः करोति नराधमः ।
तस्य वासः कालसूत्रे यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।।
पूर्वान्सप्त परान्सप्त पुरुषान्पातयत्यधः ।
कोटिजन्मार्जितं पुण्यं तस्य नश्यति निश्चितम् ।।
अज्ञानादावयोर्निन्दां ये कुर्वन्ति नराधमाः ।
पच्यन्ते नरके घोरे यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।।
राशब्दं कुर्वतस्त्रस्तो ददामि भक्तिमुत्तमाम् ।
धाशब्दं कुर्वतः पश्चाद्यामि श्रवणलोभतः ।।
ये सेवन्ते च दत्त्वा मामुपचारांश्च षोडश ।
यावज्जीवनपर्यन्तं या प्रीतिर्जायते मम ।।
सा प्रीतिर्मम जायेत राधाशब्दात्ततोऽधिका ।
प्रिया न मे तथा राधे राधावक्ता ततोऽधिकः ।।

ब्रह्मानन्तः शिवो धर्मो नरनारायणावृषी ।
कपिलश्च गणेशश्च कार्तिकेयश्च मत्प्रियः ।।
लक्ष्मीः सरस्वती दुर्गा सावित्री प्रकृतिस्तथा ।
मम प्रियाश्च देवाश्च तास्तथापि न तत्समाः ।।
ते सर्वे प्राणतुल्या मे त्वं मे प्राणाधिका सती ।
भिन्नस्थानस्थितास्ते च त्वं च वक्षःस्थले स्थिता ।।
या मे चतुर्भुजा मूर्तिर्बिभर्ति वक्षसि प्रियाम् ।
सोऽहं कृष्णस्वरूपस्त्वां विवहामि स्वयं सदा ।।
इत्येवमुक्त्वा श्रीकृष्णस्तस्थौ तल्पे मनोरमे ।
उवाच राधिका नाथं भक्तिनम्रात्मकंधरा ।।

राधिकोवाच ।

स्मरामि सर्वं जानामि विस्मरामि कथं विभो ।
यत्त्वं वदसि सर्वाहं त्वत्पादाब्जप्रसादतः ।।
ईश्वरस्याप्रियाः केचित्प्रियाश्च कुत्र केचन ।
ये यथा मां न स्मरन्ति तथा तेषु तवाकृपा ।।
तृणं च पर्वतं कर्तुं समर्थः पर्वतं तृणम् ।
तथापि योग्यायोग्ये च संपत्तौ च समा कृपा ।।
तिष्ठन्त्यहं शयानस्त्वं कथाभिर्यत्क्षणं गतम् ।
तत्क्षणं च युगसमं नाहं प्रापयितुं क्षमा ।।
वक्षःस्थले च शिरसि देहि ते चरणाम्बुजम् ।
दुनोति मन्मनः सद्यस्त्वदीयविरहानलात् ।।
पुरः पपात मे दृष्टिस्त्वदीयचरणाम्बुजे ।
नीता मया न हि क्लेशाद्द्रष्टुमन्यत्कलेवरम् ।।
प्रत्येकमङ्गं दृष्ट्वैव दत्ता शान्ते मुखाम्बुजे ।
दृष्ट्वा मुखारविन्दं च नान्यं गन्तुं च सा क्षमा ।।
राधिकावचनं श्रुत्वा जहास पुरुषोत्तमः ।
तामुवाच हितं तथ्यं श्रुतिस्मृतिनिरूपितम् ।।

श्रीकृष्ण उवाच ।

यदेवाचरणं यत्र देशे जन्मनि वा प्रिये ।
न खण्डनीयं तत्तत्र मया पूर्वं निरूपितम् ।।
तिष्ठ भद्रे क्षणं भद्रं करिष्यामि तव प्रिये ।
त्वन्मनोरथपूर्णस्य स्वयं कालः समागतः ।।
यस्य यल्लिखितं पूर्वं यत्र काले निरूपितम् ।
तदेव खण्डितुं राधे क्षमो नाहं च को विधिः ।।
विधातुश्च विधाताहं येषां यल्लेखनं कृतम् ।
ब्रह्मादीनां च क्षुद्राणां न तत्खण्डचं कदाचन ।।
एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्माजगाम पुरतो हरेः ।
मालाकमण्डलुकर ईषत्स्मेरचतुर्मुखः ।।
गत्वा ननाम तं कृष्णं प्रतुष्टाव यथागमम् ।
साश्रुनेत्रः पुलकितो भक्तिनम्रात्मकंधरः ।।
स्तुत्वा नत्वा जगद्धाता जगाम हरिसंनिधिम् ।
पुनर्नत्वा प्रभुं भक्त्या जगाम राधिकान्तिकम् ।।
मूर्ध्ना ननाम भक्त्या च मातुस्तच्चरणाम्बुजे ।
चकार संभ्रमेणैव जटाजालेन वेष्टितम् ।।
कमण्डलुजलेनैव शीघ्रं प्रक्षालितं मुदा ।
यथागमं प्रतुष्टाव पुटाञ्जलियुतः पुनः ।।

ब्रह्मोवाच ।

हे मातस्त्वत्पदाम्भोजं दृष्टं कृष्णप्रसादतः ।
सुदुर्लभं च सर्वेषां भारते च विशेषतः ।।
षष्टिवर्षसहस्राणि तपस्तप्तं पुरा मया ।
भास्करे पुष्करे तीर्थे कृष्णस्य परमात्मनः ।।
आजगाम वरं दातुं वरदाता हरिः स्वयम् ।
वरं वृणीष्वेत्युक्ते च स्वाभीष्टं च वृतं मुदा ।।
राधिकाचरणाम्भोजं सर्वेषामपि दुर्लभम् ।
हे गुणातीत मे शीघ्रमधुनैव प्रदर्शय ।।

मयेत्युक्तो हरिरयमुवाच मां तपस्विनम् ।
दर्शयिष्यामि काले च वत्सेदानीं क्षमेति च ।।
न हीश्वराज्ञा विफला तेन दृष्टं पदाम्बुजम् ।
सर्वेषां वाञ्छितं मातर्गोलोके भारतेऽधुना ।।
सर्वा देव्यः प्रकृत्यंशा जन्याः प्राकृतिका ध्रुवम् ।
त्वं कृष्णाङ्गार्धसंभूता तुल्या कृष्णेन सर्वतः ।।
श्रीकृष्णस्त्वमयं राधा त्वं राधा वा हरिः स्वयम् ।
न हि वेदेषु मे दृष्ट इति केन निरूपितम् ।।
ब्रह्माण्डाद्बहिरूर्ध्वं च गोलोकोऽस्ति यथाम्बिके ।
वैकुण्ठश्चाप्यजन्यश्च त्वमजन्या तथाम्बिके ।।
यथा समस्तब्रह्माण्डे श्रीकृष्णांशांशजीविनः ।
तथा शक्तिस्वरूपा त्वं तेषु सर्वेषु संस्थिता ।।
पुरुषाश्च हरेरंशास्त्वदंशा निखिलाः स्त्रियः ।
आत्मायं देहरूपा त्वमस्याधारस्त्वमेव हि ।।
अस्यानुप्राणैस्त्वं मातस्त्वत्प्राणैरयमीश्वरः ।
किमहो निर्मितः केन हेतुना शिल्पकारिणा ।।
नित्योऽयं च तथा कृष्णस्त्वं च नित्या तथाम्बिके ।
अस्यांशा त्वं त्वदंशो वाप्ययं केन निरूपितः ।।
अहं विधाता जगतां देवानां जनकः स्वयम् ।
तं पठित्वा गुरुमुखाद्भवन्त्येव बुधा जनाः ।।
गुणानां वास्तवानां ते शतांशं वक्तुमक्षमः ।
वेदो वा पण्डितो वान्यः को वा त्वां स्तोतुमीश्वरः ।।
स्तवानां जनकं ज्ञानं बुद्धिर्ज्ञानाम्बिका सदा ।
त्वं बुद्धेर्जननी मातः को वा त्वां स्तोतुमीश्वरः ।।
यद्वस्तु दृष्टं सर्वेषां तद्धि वक्तुं बुधः क्षमः ।
यददृष्टाश्रुतं वस्तु तन्निर्वक्तुं च कः क्षमः ।।
अहं महेशोऽनन्तश्च स्तोतुं त्वां कोऽपि न क्षमः ।
सरस्वती च वेदाश्च क्षमः कः स्तोतुमीश्वरः ।।
यथागमं तथोक्तं च न मां निन्दितुमर्हसि ।
ईश्वराणामीश्वरस्य योग्यायोग्ये समा कृपा ।।

जनस्य प्रतिपाल्यस्य क्षणे दोषः क्षणे गुणः ।
जननी जनको यो वा सर्वं क्षमति स्नेहतः ।।
इत्युक्त्वा जगतां धाता तस्थौ च पुरतस्तयोः ।
प्रणम्य चरणाम्भोजं सर्वेषां वन्द्यमीप्सितम् ।।
ब्रह्मणा च कृतं स्तोत्रं त्रिसंध्यं यः पठेन्नरः ।
राधामाधवयोः पादे भक्तिर्दास्यं लभेद्ध्रुवम् ।।
कर्मनिर्मूलनं कृत्वा मृत्युं जित्वा सुदुर्जयम् ।
विलङ्घ्य सर्वलोकांश्च याति गोलोकमुत्तमम् ।।

नारायण उवाच ।

ब्रह्मणः स्तवनं श्रुत्वा तमुवाच ह राधिका ।
वरं वृणु विधातस्त्वं यत्ते मनसि वर्तते ।।
राधिकावचनं श्रुत्वा तामुवाच जगद्विधिः ।
वरं च युवयोः पादपद्मभक्तिं च देहि मे ।।
इत्युक्ते विधिना राधा तूर्णमोमित्युवाच ह ।
पुनर्ननाम तां भक्त्या विधाता जगतां पतिः ।।
तदा ब्रह्मा तयोर्मध्ये प्रज्वाल्य च हुताशनम् ।
हरिं संस्मृत्य हवनं चकार विधिना विधिः ।।
उत्थाय शयनात्कृष्ण उवास वह्निसंनिधौ ।
ब्रह्मणोक्तेन विधिना चकार हवनं स्वयम् ।।
प्रणमय्य पुनः कृष्णं राधां तां जनकः स्वयम् ।
कौतुकं कारयामास सप्तधा च प्रदक्षिणम् ।।
पुनः प्रदक्षिणं राधां कारयित्वा हुताशनम् ।
प्रणमय्य ततः कृष्णं वासयामास तं विधिः ।।
तस्या हस्तं च श्रीकृष्णं ग्राहयामास तं विधिः ।
वेदोक्तसप्तमन्त्रांश्च पाठयामास माधवम् ।।
संस्थाप्य राधिकाहस्तं हरेर्वक्षसि वेदवित् ।
श्रीकृष्णहस्तं राधायाः पृष्ठदेशे प्रजापतिः ।
स्थापयामास मन्त्रांस्त्रीन्पाठयामास राधिकाम् ।।
पारिजातप्रसूनानां मालां जानुविलम्बिताम् ।

श्रीकृष्णस्य गले ब्रह्मा राधाद्वारा ददौ मुदा ।।
प्रणमय्य पुनः कृष्णं राधां च कमलोद्भवः ।
राधागले हरिद्वारा ददौ मालां मनोहराम् ।।
पुनश्च वासयामास श्रीकृष्णं कमलोद्भवः ।
तद्वामपार्श्वे राधां च सुस्मितां कृष्णचेतसम् ।।
पुटाञ्जलिं कारयित्वा माधवं राधिकां विधिः ।
पाठयामास वेदोक्तान्पञ्च मन्त्रांश्च नारद ।।
प्रणमय्य पुनः कृष्णं समर्प्य राधिकां विधिः ।
कन्यकां च यथा तातो भक्त्या तस्थौ हरेः पुरः ।।
एतस्मिन्नन्तरे देवाः सानन्दपुलकोद्गमाः ।
दुन्दुभिं वादयामासुश्चानकं मुरजादिकम् ।।
पारिजातप्रसूनानां पुष्पवृष्टिर्बभूव ह ।
जगुर्गन्धर्वप्रवरा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।।
तुष्टाव श्रीहरिं ब्रह्मा तमुवाच ह सस्मितः ।
युवयोश्चरणाम्भोजे भक्तिं मे देहि दक्षिणाम् ।।
ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा तमुवाच हरिः स्वयम् ।
मदीयचरणाम्भोजे सुदृढा भक्तिरस्तु ते ।।
स्वस्थानं गच्छ भद्रं ते भविता नात्र संशयः ।
मया नियोजितं कर्म कुरु वत्स ममाज्ञया ।।

नृत्यस्योत्पत्तिः प्रशंसा च

(विष्णुधर्मोत्तर ३।३४)

वज्र उवाच ।

नृत्तमुत्पादितं केन ऋषिणा दैवतेन वा ।
एतन्मे संशयं छिन्धि त्वं हि सर्वविदुच्यसे ।।

मार्कण्डेय उवाच ।

एकार्णवे पुरा लोके नष्टस्थावरजङ्गमे ।
शेषपर्यङ्कशयने सुप्ते मधुनिषूदने ।।
संवाह्यमानचरणे लक्ष्म्या यदुकुलोद्वह ।
नाभ्यां त्वस्य समुत्पन्नं पद्मं पद्मनिभेक्षण ।।
तत्र जातः स्वयं ब्रह्मा देवः शुभचतुर्मुखः ।
देवैः सह महाभाग सशरीरैर्नराधिप ।।
पद्मोदबिन्दुसंभूतौ तत्रैव मधुकैटभौ ।
रजस्तमोमयौ चोरौ दानवौ तौ भयानकौ ।।
ततो जगृहतुर्वेदान्ब्रह्मणस्तौ नराधिप ।
हृतवेदस्ततो ब्रह्मा तुष्टाव मधुसूदनम् ।।
वेदा मे परमं चक्षुर्वेदा मे परमं बलम् ।
दानवापहृता वेदा अन्धो जातोऽस्मि शत्रुहन् ।।
एवमुक्तस्तदा विष्णुर्ब्रह्मणा पुरुषोत्तमः ।
उत्थाय सलिलात्तस्माद्बभ्राम सलिलाशये ।।
अङ्गहारैः सुललितैस्तथा पदपरिक्रमैः ।
तथा भ्रमन्तं तं देवं ददर्शायतलोचना ।।
अतीव ललितं लक्ष्मीर्जातरागा विशेषतः ।
देवोऽप्यश्वशिरो भूत्वा पातालतलगः क्षणात् ।।
स दैत्यान्दृष्टवान्वेदांस्त्यक्त्वाश्वशिरसस्तनुम् ।
जघान तौ महाकायौ दानवौ मधुकैटभौ ।।

एतदेव हि देवत्वं दीव्यतां सततं दिवि।
पुष्पनैवेद्यदानेभ्यो नृत्तदानं विशिष्यते ॥
स्वयं नृत्तेन यः कुर्याद्देवदेवस्य पूजनम्।
विशेषेण महाभाग तस्य तुष्यति केशवः ॥
नृत्तं गीतं तथा वाद्यं दत्त्वा देवाय विष्णवे।
सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ॥
नृत्तेन वृत्तिं यः कुर्यात्स तु वर्ज्यः प्रयत्नतः।
कुशीलवाद्यैर्यः कुर्यान्नृत्तविक्रयकारकः ॥
देवताराधनं कुर्याद्यस्तु नृत्तेन धर्मवित्।
स सर्वकामानाप्नोति मोक्षोपायं च विन्दति ॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्गलोकप्रदं तथा।
ईश्वराणां विलासं तु चार्तानां दुःखनाशनम् ॥
मूढानामुपदेशं ततस्त्रीणां सौभाग्यवर्धनम्।
शान्तिकं पौष्टिकं काम्यं वासुदेवेन निर्मितम् ॥
एतावदुक्तं तव नृत्तशास्त्रं
समासतो लोकहिताय राजन्।
नृत्तेन यत्नः पुरुषेण कार्यो
लोकद्वयं जेतुमभीप्सता वै ॥

जनकशुकसंवादे गृहस्थधर्मप्रशंसा

(देवीभागवतपु० १।१५–१९)

व्यास उवाच।

पठ पुत्र महाभाग मया भागवतं कृतम्।
शुभं न चातिविस्तीर्णं पुराणं ब्रह्मसंमितम्॥
स्कन्धा द्वादश तत्रैव पञ्चलक्षणसंयुतम्।
सर्वेषां च पुराणानां भूषणं मम संमतम्॥
सदसज्ज्ञानविज्ञानं श्रुतमात्रेण जायते।
येन भागवतेनेह तत्पठ त्वं महामते॥

सूत उवाच।

शुकोऽधीत्य पुराणं तु स्थितो व्यासाश्रमे शुभे।
न लेभे शर्म कर्मात्मा ब्रह्मात्मज इवापरः॥
एकान्तसेवी विकलः स शून्य इव लक्ष्यते।
नात्यन्तभोजनासक्तो नोपवासरतस्तथा॥
चिन्ताविष्टं शुकं दृष्ट्वा व्यासः प्राह सुतं प्रति।
किं पुत्र चिन्त्यते नित्यं कस्माद्व्यग्रोऽसि मानद॥
आस्से ध्यानपरो नित्यमृणग्रस्त इवाधनः।
का चिन्ता वर्तते पुत्र मयि ताते तु तिष्ठति॥
सुखं भुङ्क्ष्व यथाकामं मुञ्च शोकं मनोगतम्।
ज्ञानं चिन्तय शास्त्रोक्तं विज्ञाने च मतिं कुरु॥
न चेन्मनसि ते शान्तिर्वचसा मम सुव्रत।
गच्छ त्वं मिथिलां पुत्र पालितां जनकेन ह॥
स ते मोहं महाभाग नाशयिष्यति भूपतिः।
जनको नाम धर्मात्मा विदेहः सत्यसागरः॥
तं गत्वा नृपतिं पुत्र संदेहं स्वं निवर्तय।
वर्णाश्रमाणां धर्मांस्त्वं पृच्छ पुत्र यथातथम्॥

जीवन्मुक्तः स राजर्षिर्ब्रह्मज्ञानमतिः शुचिः ।
तथ्यवक्तातिशान्तश्च योगी योगप्रियः सदा ।।
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य व्यासस्यामिततेजसः ।
प्रत्युवाच महातेजाः शुकश्चारणिसंभवः ।।
दम्भोऽयं किल धर्मात्मन्भाति चित्ते ममाधुना ।
जीवन्मुक्तो विदेहश्च राज्यं शास्ति मुदान्वितः ।।
वन्ध्यापुत्र इवाभाति राजासौ जनकः पितः ।
कुर्वन् राज्यं विदेहः किं संदेहोऽयं ममाद्भुतः ।।
द्रष्टुमिच्छाम्यहं भूपं विदेहं नृपसत्तमम् ।
कथं तिष्ठति संसारे पद्मपत्रमिवाम्भसि ।।
संदेहोऽयं महांस्तात विदेहे परिवर्तते ।
मोक्षः किं वदतां श्रेष्ठ सौगतानामिवापरः ।।
कथं भुक्तमभुक्तं स्यादकृतं च कृतं कथम् ।
व्यवहारः कथं त्याज्य इन्द्रियाणां महामते ।।
माता पुत्रस्तथा भार्या भगिनी कुलटा तथा ।
भेदाभेदः कथं न स्याद्यद्येतन्मुक्तता कथम् ।।
कटु क्षारं तथा तीक्ष्णं कषायं मिष्टमेव च ।
रसना यदि जानाति भुङ्क्ते भोगाननुत्तमान् ।।
शीतोष्णसुखदुःखादिपरिज्ञानं यदा भवेत् ।
मुक्तता कीदृशी तात संदेहोऽयं ममाद्भुतः ।।
शत्रुमित्रपरिज्ञानं वैरं प्रीतिकरं सदा ।
व्यवहारे परे तिष्ठन्कथं न कुरुते नृपः ।।
चौरं वा तापसं वापि समानं मन्यते कथम् ।
असमा यदि बुद्धिः स्यान्मुक्तता तर्हि कीदृशी ।।
दृष्टपूर्वो न मे कश्चिज्जीवन्मुक्तश्च भूपतिः ।
शङ्केयं महती तात गृहे मुक्तः कथं नृपः ।।
दिदृक्षा महती जाता श्रुत्वा तं भूपतिं तथा ।
संदेहविनिवृत्त्यर्थं गच्छामि मिथिलां प्रति ।।
इत्युक्त्वा पितरं पुत्रः पादयोः पतितः शुकः ।
बद्धाञ्जलिरुवाचेदं गन्तुकामो महामनाः ।।

आपृच्छे त्वां महाभाग ग्राह्यं ते वचनं मया ।
विदेहान्द्रष्टुमिच्छामि पालिताञ्जनकेन तु ।।
विना दण्डं कथं राज्यं करोति जनकः किल ।
धर्मे न वर्तते लोको दण्डश्चेन्न भवेद्यदि ।।
धर्मस्य कारणं दण्डो मन्वादिप्रहितः सदा ।
स कथं वर्तते तात संशयोऽयं महान्मम ।।
मम माता त्वियं वन्ध्या तद्वद्भाति विचेष्टितम् ।
पृच्छामि त्वां महाभाग गच्छामि च परंतप ।।
तं दृष्ट्वा गन्तुकामं च शुकं सत्यवतीसुतः ।
आलिङ्ग्योवाच पुत्रं तं ज्ञानिनं निःस्पृहं दृढम् ।।

व्यास उवाच ।

स्वस्त्यस्तु शुक दीर्घायुर्भव पुत्र महामते ।
सत्यां वाचं प्रदत्त्वा मे गच्छ तात यथासुखम् ।।
आगन्तव्यं पुनर्गत्वा ममाश्रममनुत्तमम् ।
न कुत्रापि च गन्तव्यं त्वया पुत्र कथंचन ।।
सुखं जीवामि पुत्राहं दृष्ट्वा ते मुखपङ्कजम् ।
अपश्यन्दुःखमाप्नोमि प्राणस्त्वमसि मे सुत ।।
दृष्ट्वा त्वं जनकं पुत्र संदेहं विनिवर्त्य च ।
अत्रागत्य सुखं तिष्ठ वेदाध्ययनतत्परः ।।

सूत उवाच ।

इत्युक्तः सोऽभिवाद्यार्यं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
चलितस्तरसातीव धनुर्मुक्तः शरो यथा ।।
संपश्यन्विविधान्देशाँल्लोकांश्च वित्तधर्मिणः ।
वनानि पादपांश्चैव क्षेत्राणि फलितानि च ।।
तापसांस्तप्यमानांश्च याजकान्दीक्षयान्वितान् ।
योगाभ्यासरतान्योगिवानप्रस्थान्वनौकसः ।।
शैवान्पाशुपतांश्चैव सौराञ्छाक्तांश्च वैष्णवान् ।
वीक्ष्य नानाविधान्धर्माञ्जगामातिस्मयन्मुनिः ।।

वर्षद्वयेन मेरुं च समुल्लङ्घ्य महामतिः ।
हिमाचलं च वर्षेण जगाम मिथिलां प्रति ॥
प्रविष्टो मिथिलां मध्ये पश्यन्सर्वर्द्धिमुत्तमाम् ।
प्रजाश्च सुखिताः सर्वाः सदाचाराः सुसंस्थिताः ॥
क्षत्त्रा निवारितस्तत्र कस्त्वमत्र समागतः ।
किं ते कार्यं वदस्वेति पृष्टस्तेन न चाब्रवीत् ॥
निःसृत्य नगरद्वारात्स्थितः स्थाणुरिवाचलः ।
विस्मितोऽतिहसंस्तस्थौ वचो नोवाच किंचन ॥

प्रतीहार उवाच ।

ब्रूहि मूकोऽसि किं ब्रह्मन्किमर्थं त्वमिहागतः ।
चलनं च विना कार्यं न भवेदिति मे मतिः ॥
राजाज्ञया प्रवेष्टव्यं नगरेऽस्मिन्सदा द्विज ।
अज्ञातकुलशीलस्य प्रवेशो नात्र सर्वथा ॥
तेजस्वी भासि नूनं त्वं ब्राह्मणो वेदवित्तमः ।
कुलं कार्यं च मे ब्रूहि यथेष्टं गच्छ मानद ॥

शुक उवाच ।

यदर्थमागतोऽस्म्यत्र तत्प्राप्तं वचनात्तव ।
विदेहनगरं द्रष्टुं प्रवेशो यत्र दुर्लभः ॥
मोहोऽयं मम दुर्बुद्धेः समुल्लङ्घ्य गिरिद्वयम् ।
राजानं द्रष्टुकामोऽहं पर्यटन्समुपागतः ॥
वञ्चितोऽहं स्वयं पित्रा दूषणं कस्य दीयते ।
भ्रामितोऽहं महाभाग कर्मणा वा महीतले ॥
धनाशा पुरुषस्येह परिभ्रमणकारणम् ।
सा मे नास्ति तथाप्यत्र संप्राप्तोऽस्मि भ्रमात्किल ॥
निराशस्य सुखं नित्यं यदि मोहे न मज्जति ।
निराशोऽहं महाभाग मग्नोऽस्मिन्मोहसागरे ॥
क्व मेरुर्मिथिला क्वेयं पद्भ्यां च समुपागतः ।
परिभ्रमफलं किं मे वञ्चितो विधिना किल ॥

प्रारब्धं किल भोक्तव्यं शुभं वाप्यथवाशुभम् ।
उद्यमस्तद्वशे नित्यं कारयत्येव सर्वथा ।।
न तीर्थं न च वेदोऽत्र यदर्थमिह मे श्रमः ।
अप्रवेशः पुरे जातो विदेहो नाम भूपतिः ।।
इत्युक्त्वा विररामाशु मौनीभूत इव स्थितः ।
ज्ञातो हि प्रतिहारेण ज्ञानी कश्चिद्द्विजोत्तमः ।।
सामपूर्वमुवाचासौ तं क्षत्ता संस्थितं मुनिम् ।
गच्छ भो यत्र ते कार्यं यथेष्टं द्विजसत्तम ।।
अपराधो मम ब्रह्मन्यन्निवारितवानहम् ।
तत्क्षन्तव्यं महाभाग विमुक्तानां क्षमा बलम् ।।

शुक उवाच ।

किं तेऽत्र दूषणं क्षत्तः परतन्त्रोऽसि सर्वदा ।
प्रभुकार्यं प्रकर्तव्यं सेवकेन यथोचितम् ।।
न भूपदूषणं चात्र यदहं रक्षितस्त्वया ।
चौरशत्रुपरिज्ञानं कर्तव्यं सर्वथा बुधैः ।।
ममैव सर्वथा दोषो यदहं समुपागतः ।
गमनं परगेहे यल्लघुतायाश्च कारणम् ।।

प्रतीहार उवाच ।

किं सुखं द्विज किं दुःखं किं कार्यं शुभमिच्छता ।
कः शत्रुर्हितकर्ता को ब्रूहि सर्वं ममाद्य वै ।।

शुक उवाच ।

द्वैविध्यं सर्वलोकेषु सर्वत्र द्विविधो जनः ।
रागी चैव विरागी च तयोश्चित्तं द्विधा पुनः ।।
विरागी त्रिविधः कामं ज्ञातोऽज्ञातश्च मध्यमः ।
रागी च द्विविधः प्रोक्तो मूर्खश्च चतुरस्तथा ।।
चातुर्यं द्विविधं प्रोक्तं शास्त्रजं मतिजं तथा ।
मतिस्तु द्विविधा लोके युक्तायुक्तेति सर्वथा ।।

प्रतीहार उवाच।

यदुक्तं भवता विद्वन्नार्थज्ञोऽहं द्विजोत्तम।
तत्सर्वं विस्तरेणाद्य यथार्थं वद सत्तम॥

शुक उवाच।

रागो यस्यास्ति संसारे स रागीत्युच्यते ध्रुवम्।
दुःखं बहुविधं तस्य सुखं च विविधं पुनः॥
धनं प्राप्य सुतान्दारान्मानं च विजयं तथा।
तदप्राप्य महद्दुःखं भवत्येव क्षणे क्षणे॥
कार्यं तस्य सुखोपायः कर्तव्यं सुखसाधनम्।
तस्यारातिः स विज्ञेयः सुखविघ्नं करोति यः॥
सुखोत्पादयिता मित्रं रागयुक्तस्य सर्वदा।
चतुरो नैव मुह्येत मूर्खः सर्वत्र मुह्यति॥
विरक्तस्यात्मरक्तस्य सुखमेकान्तसेवनम्।
आत्मानुचिन्तनं चैव वेदान्तस्य च चिन्तनम्॥
दुःखं तदेतत्सर्वं हि संसारकथनादिकम्।
शत्रवो बहवस्तस्य विज्ञस्य शुभमिच्छतः॥
कामः क्रोधः प्रमादश्च शत्रवो विविधाः स्मृताः।
बन्धुः सन्तोष एवास्य नान्योऽस्ति भुवनत्रये॥

सूत उवाच।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य मत्वा तं ज्ञानिनं द्विजम्।
क्षत्ता प्रवेशयामास कक्षां चातिमरमनोाम्॥
नगरं वीक्षमाणः संस्त्रैविध्यजनसंकुलम्।
नानाविपणिद्रव्याढ्यं क्रयविक्रयकारकम्॥
रागद्वेषयुतं कामलोभमोहाकुलं तथा।
विवदत्सु जनाकीर्णं वसुपूर्णं महत्तरम्॥
पश्यन्स त्रिविधाँल्लोकान्प्रासरद्राजमन्दिरम्।
प्राप्तः परमतेजस्वी द्वितीय इव भास्करः॥

निवारितश्च तत्रैव प्रतिहारेण काष्ठवत् ।
तत्रैव च स्थितो द्वारि मोक्षमेवानुचिन्तयन् ।।
छायायामातपे चैव समदर्शी महातपाः ।
ध्यानं कृत्वा तथैकान्ते स्थितः स्थाणुरिवाचलः ।।
तं मुहूर्तादुपागत्य राज्ञोऽमात्यः कृताञ्जलिः ।
प्रावेशयत्ततः कक्षां द्वितीयां राजवेश्मनः ।।
तत्र दिव्यं मनोरम्यं पुष्पितं दिव्यपादपम् ।
तद्वनं दर्शयित्वा तु कृत्वा चातिथिसत्क्रियाम् ।।
वारमुख्याः स्त्रियस्तत्र राजसेवापरायणाः ।
गीतवादित्रकुशलाः कामशास्त्रविशारदाः ।।
ता आदिश्य च सेवार्थं शुकस्य मन्त्रिसत्तमः ।
निर्गतः सदनात्तस्माद्व्यासपुत्रः स्थितः सदा ।।
पूजितः परया भक्त्या ताभिः स्त्रीभिर्यथाविधि ।
देशकालोपपन्नेन नानान्नेनातितोषितः ।।
ततोऽन्तःपुरवासिन्यस्तस्यान्तःपुरकाननम् ।
रम्यं संदर्शयामासुरङ्गनाः काममोहिताः ।।
स युवा रूपवान्कान्तो मृदुभाषी मनोरमः ।
दृष्ट्वा ता मुमुहुः सर्वास्तं च काममिवापरम् ।।
जितेन्द्रियमुनिं मत्वा सर्वाः पर्यचरंस्तदा ।
आरणेयस्तु शुद्धात्मा मातृभावमकल्पयत् ।।
आत्मारामो जितक्रोधो न हृष्यति न तप्यति ।
पश्यंस्तासां विकारांश्च स्वस्थ एव स तस्थिवान् ।।
तस्मै शय्यां सुरम्यां च ददुर्नार्यः सुसंस्कृताम् ।
परार्ध्यास्तरणोपेतां नानोपस्करसंवृताम् ।।
स कृत्वा पादशौचं च कुशपाणिरतन्द्रितः ।
उपास्य पश्चिमां संध्यां ध्यानमेवान्वपद्यत ।।
याममेकं स्थितो ध्याने सुष्वाप तदनन्तरम् ।
सुप्त्वा यामद्वयं तत्र चोदतिष्ठत्ततः शुकः ।।
पाश्चात्यं यामिनीयामं ध्यानमेवान्वपद्यत ।
स्नात्वा प्रातःक्रियाः कृत्वा पुनरास्ते समाहितः ।।

श्रुत्वा तमागतं राजा मन्त्रिभिः सहितः शुचिः ।
पुरः पुरोहितं कृत्वा गुरुपुत्रं समभ्ययात् ॥
कृत्वार्हणां नृपः सम्यग्दत्त्वासनमनुत्तमम् ।
पप्रच्छ कुशलं गां च विनिवेद्य पयस्विनीम् ॥
स च तां नृपपूजां वै प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ।
पप्रच्छ कुशलं राज्ञे स्वं निवेद्य निरामयम् ॥
कृत्वा कुशलसंप्रश्नमुपविष्टं सुखासने ।
शुकं व्याससुतं शान्तं पर्यपृच्छत पार्थिवः ॥
किंनिमित्तं महाभाग निःस्पृहस्य च मां प्रति ॥
जातं ह्यागमनं ब्रूहि कार्यं तन्मुनिसत्तम ॥

शुक उवाच ।

व्यासेनोक्तो महाराज कुरु दारपरिग्रहम् ।
सर्वेषामाश्रमाणां च गृहस्थाश्रम उत्तमः ॥
मया नाङ्गीकृतं वाक्यं मत्वा बन्धं गुरोरपि ।
न बन्धोऽस्तीति तेनोक्तो नाहं तत्कृतवान्पुनः ॥
इति संदिग्धमनसं मत्वा स मुनिसत्तमः ।
उवाच वचनं तथ्यं मिथिलां गच्छ मा शुचः ॥
याज्योऽस्ति जनकस्तत्र जीवन्मुक्तो नराधिपः ।
विदेहो लोकविदितः पाति राज्यमकण्टकम् ॥
कुर्वन् राज्यं तथा राजा मायापाशैर्न बध्यते ।
त्वं बिभेषि कथं पुत्र वनवृत्तिः परंतप ॥
पश्य तं नृपशार्दूलं त्यज मोहं मनोगतम् ।
कुरु दारान्महाभाग पृच्छ वा भूपतिं च तम् ॥
संदेहं ते मनोजातं कथयिष्यति पार्थिवः ।
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य मामेहि तरसा सुत ॥
संप्रोक्तोऽहं महाराज तत्पुरे च तदाज्ञया ।
मोक्षकामोऽस्मि राजेन्द्र ब्रूहि कृत्यं ममानघ ॥
तपस्तीर्थव्रतेज्याश्च स्वाध्यायस्तीर्थसेवनम् ।
ज्ञानं वा वद राजेन्द्र मोक्षं प्रति च कारणम् ॥

जनक उवाच ।

शृणु विप्रेण कर्तव्यं मोक्षमार्गाश्रितेन यत् ।
उपनीतो वसेदादौ वेदाभ्यासाय वै गुरौ ॥
अधीत्य वेदवेदान्तान्दत्त्वा च गुरुदक्षिणाम् ।
समावृत्तस्तु गार्हस्थ्ये सदारो निवसेन्मुनिः ॥
न्यायवृत्तिस्तु सन्तोषी निराशी गतकल्मषः ।
अग्निहोत्रादिकर्माणि कुर्वाणः सत्यवाक्शुचिः ॥
पुत्रं पौत्रं समासाद्य वानप्रस्थाश्रमे वसेत् ।
तपसा षड्रिपूञ्जित्वा भार्यां पुत्रे निवेश्य च ॥
सर्वानग्नीन्यथान्यायमात्मन्यारोप्य धर्मवित् ।
वसेत्तुर्याश्रमे श्रान्तः शुद्धे वैराग्यसंभवे ॥
विरक्तस्याधिकारोऽस्ति संन्यासे नान्यथा क्वचित् ।
वेदवाक्यमिदं तथ्यं नान्यथेति मतिर्मम ॥
शुकाष्टचत्वारिंशद्वै संस्कारा वेदबोधिताः ।
चत्वारिंशद्गृहस्थस्य प्रोक्तास्तत्र महात्मभिः ॥
अष्टौ च मुक्तिकामस्य प्रोक्ताः शमदमादयः ।
आश्रमादाश्रमं गच्छेदिति शिष्टानुशासनम् ॥

शुक उवाच ।

उत्पन्ने हृदि वैराग्ये ज्ञानविज्ञानसंभवे ।
अवश्यमेव वस्तव्यमाश्रमेषु वनेषु वा ॥

जनक उवाच ।

इन्द्रियाणि बलिष्टानि न नियुक्तानि मानद ।
अपक्वस्य प्रकुर्वन्ति विकारांस्ताननेकशः ॥
भोजनेच्छां सुखेच्छां च शय्येच्छामात्मजस्य च ।
यती भूत्वा कथं कुर्याद्विकारे समुपस्थिते ॥
दुर्जरं वासनाजालं न शान्तिमुपयाति वै ।
अतस्तच्छमनार्थाय क्रमेण च परित्यजेत् ॥

ऊर्ध्वं सुप्तः पतत्येव न शयानः पतत्यधः ।
परिव्रज्य परिभ्रष्टो न मार्गं लभते पुनः ।।
यथा पिपीलिका मूलाच्छाखायामधिरोहति ।
शनैः शनैः फलं याति सुखेन पदगामिनी ।।
विहंगस्तरसा याति विघ्नशङ्कामुदस्य वै ।
श्रान्तो भवति विश्रम्य सुखं याति पिपीलिका ।।
मनस्तु प्रबलं काममजेयमकृतात्मभिः ।
अतः क्रमेण जेतव्यमाश्रमानुक्रमेण च ।।
गृहस्थाश्रमसंस्थोऽपि शान्तः सुमतिरात्मवान् ।
न च हृष्येन्न च तपेल्लाभालाभे समो भवेत् ।।
विहितं कर्म कुर्वाणस्त्यजंश्चिन्तान्वितं च यत् ।
आत्मलाभेन संतुष्टो मुच्यते नात्र संशयः ।।
पश्याहं राज्यसंस्थोऽपि जीवन्मुक्तो यथानघ ।
विचरामि यथाकामं न मे किंचित्प्रजायते ।।
भुञ्जानो विविधान्भोगान्कुर्वन्कार्याण्यनेकशः ।
भविष्यामि यथाहं त्वं तथा मुक्तो भवानघ ।।
कथ्यते खलु यद्दृश्यमदृश्यं बध्यते कुतः ।
दृश्यानि पञ्चभूतानि गुणास्तेषां तथा पुनः ।।
आत्मा गम्योऽनुमानेन प्रत्यक्षो न कदाचन ।
स कथं बध्यते ब्रह्मन्निर्विकारो निरञ्जनः ।।
मनस्तु सुखदुःखानां महतां कारणं द्विज ।
जाते तु निर्मले ह्यस्मिन्सर्वं भवति निर्मलम् ।।
भ्रमन्सर्वेषु तीर्थेषु स्नात्वा स्नात्वा पुनः पुनः ।
निर्मलं न मनो यावत्तावत्सर्वं निरर्थकम् ।।
न देहो न च जीवात्मा नेन्द्रियाणि परंतप ।
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।।
शुद्धो मुक्तः सदैवात्मा न वै बध्येत कर्हिचित् ।।
बन्धमोक्षौ मनःसंस्थौ तस्मिञ्छान्ते प्रशाम्यति ।।
शत्रुर्मित्रमुदासीनो भेदाः सर्वे मनोगताः ।
एकात्मत्वे कथं भेदः संभवेद् द्वैतदर्शनात् ।।-

जीवो ब्रह्म सदैवाहं नात्र कार्या विचारणा ।
भेदबुद्धिस्तु संसारे वर्तमाना प्रवर्तते ।।
अविद्येयं महाभाग विद्या चैतन्निवर्तनम् ।
विद्याविद्ये च विज्ञेये सर्वदैव विचक्षणैः ।।
विनातपं हि छायाया ज्ञायते च कथं सुखम् ।
अविद्यया विना तद्वत्कथं विद्यां च वेत्ति वै ।।
गुणा गुणेषु वर्तन्ते भूतानि च तथैव च ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु को दोषस्तत्र चात्मनः ।।
मर्यादा सर्वरक्षार्थं कृता वेदेषु सर्वशः ।
अन्यथा धर्मनाशः स्यात्सौगतानामिवानघ ।।
धर्मनाशे विनष्टः स्याद्वर्णाचारोऽतिवर्तितः ।
अतो वेदप्रदिष्टेन मार्गेण गच्छतां शुभम् ।।

शुक उवाच ।

संदेहो वर्तते राजन्न निवर्तति मे क्वचित् ।
भवता कथितं यत्तच्छृण्वतो मे नराधिप ।।
वेदधर्मेषु हिंसा स्यादधर्मबहुला हि सा ।
कथं मुक्तिप्रदो धर्मो वेदोक्तो बत भूपते ।।
प्रत्यक्षेण त्वनाचारः सोमपानं नराधिप ।
पशूनां हिंसनं तद्वद्भक्षणं त्वामिषस्य च ।।
सौत्रामणौ तथा प्रोक्तः प्रत्यक्षेण सुराग्रहः ।
द्यूतक्रीडा तथा प्रोक्ता व्रतानि विविधानि च ।।
श्रूयते स्म पुरा ह्यासीच्छशबिन्दुर्नृपोत्तमः ।
यज्वा धर्मपरो नित्यं वदान्यः सत्यसागरः ।।
गोप्ता च धर्मसेतूनां शास्ता चोत्पथगामिनाम् ।
यज्ञाश्च विहितास्तेन बहवो भूरिदक्षिणाः ।।
चर्मणां पर्वतो जातो विन्ध्याचलसमः पुनः ।
मेघाम्बुप्लावनाज्जाता नदी चर्मण्वती शुभा ।।
सोऽपि राजा दिवं यातः कीर्तिरस्याचला भुवि ।
एवं धर्मेषु वेदेषु न मे बुद्धिः प्रवर्तते ।।

स्त्रीसङ्गेन सदा भोगे सुखमाप्नोति मानवः ।
अलाभे दुःखमत्यन्तं जीवन्मुक्तः कथं भवेत् ॥

जनक उवाच ।

हिंसा यज्ञेषु प्रत्यक्षा साहिंसा परिकीर्तिता ।
उपाधियोगतो हिंसा नान्यथेति विनिर्णयः ॥
यथा चेन्धनसंयोगादग्नौ धूमः प्रवर्तते ।
तद्वियोगात्तथा तस्मिन्निर्धूमत्वं विभाति वै ॥
अहिंसा च तथा विद्धि वेदोक्तां मुनिसत्तम ।
रागिणां सापि हिंसैव निस्पृहाणां न सा मता ॥
अरागेण च यत्कर्म तथाहंकारवर्जितम् ।
अकृतं वेदविद्वांसः प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
गृहस्थानां तु हिंसैव या यज्ञे द्विजसत्तम ।
अरागेण च यत्कर्म तथाहंकारवर्जितम् ।
साहिंसैव महाभाग मुमुक्षूणां जितात्मनाम् ॥

शुक उवाच ।

संदेहोऽयं महाराज वर्तते हृदये मम ।
मायामध्ये वर्तमानः स कथं निस्पृहो भवेत् ॥
शास्त्रज्ञानं च संप्राप्य नित्यानित्यविचारणम् ।
त्यजते न मनो मोहं स कथं मुच्यते नरः ॥
अन्तर्गतं तमश्छेत्तुं शास्त्राद्बोधो हि न क्षमः ।
यथा न नश्यति तमः कृतया दीपवार्त्तया ॥
अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्तव्यः सर्वदा बुधैः ।
स कथं राजशार्दूल गृहस्थस्य भवेत्तथा ॥
वित्तैषणा न ते शान्ता तथा राजसुखैषणा ।
जयैषणा च संग्रामे जीवन्मुक्तः कथं भवेः ॥
चोरेषु चौरबुद्धिस्ते साधुबुद्धिस्तु तापसे ।
स्वपरत्वं तवाप्यस्ति विदेहस्त्वं कथं नृप ॥
कटुतीक्ष्णकषायाम्लरसान्वेत्सि शुभाशुभान् ।

शुभेषु रमते चित्तं नाशुभेषु तथा नृप ।।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिश्च तव राजन्भवन्ति हि ।
अवस्थास्तु यथाकालं तुरीया तु कथं नृप ।।
पदात्यश्वरथेभाश्च सर्वे वै वशगा मम ।
स्वाम्यहं चैव सर्वेषां मन्यसे त्वं न मन्यसे ।।
मिष्टमत्सि सदा राजन्मुदितो विमनास्तथा ।
मालायां च तथा सर्पे समदृक्क्व नृपोत्तम ।।
विमुक्तस्तु भवेद्राजन्समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
एकात्मबुद्धिः सर्वत्र हितकृत्सर्वजन्तुषु ।।
न मेऽद्य रमते चित्तं गृहदारादिषु क्वचित् ।
एकाकी निस्पृहोऽत्यर्थं चरेयमिति मे मतिः ।।
निःसङ्गो निर्ममः शान्तः पत्रमूलफलाशनः ।
मृगवद्विचरिष्यामि निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ।।
किं मे गृहेण वित्तेन भार्यया च सुरूपया ।
विरागमनसः कामं गुणातीतस्य पार्थिव ।।
चिन्त्यसे विविधाकारं नानारागसमाकुलम् ।
दम्भोऽयं किल ते भाति विमुक्तोऽस्मीति भाषसे ।।
कदाचिच्छत्रुजा चिन्ता धनजा च कदाचन ।
कदाचित्सैन्यजा चिन्ता निश्चिन्तोऽसि कदा नृप ।।
वैखानसा ये मुनयो मिताहारा जितव्रताः ।
तेऽपि मुह्यन्ति संसारे जानन्तोऽपि ह्यसत्यताम् ।।
तव वंशसमुत्थानां विदेहा इति भूपते ।
कुटिलं नाम जानीहि नान्यथेति कदाचन ।।
विद्याधरो यथा मूर्खो जन्मान्धस्तु दिवाकरः ।
लक्ष्मीधरो दरिद्रश्च नाम तेषां निरर्थकम् ।।
तव वंशोद्भवा ये ये श्रुताः पूर्वे मया नृपाः ।
विदेहा इति विख्याता नामतः कर्मतो न ते ।।
निमिनामाभवद्राजा पूर्वं तव कुले नृप ।
यज्ञार्थं स तु राजर्षिर्वसिष्ठं स्वगुरुं मुनिम् ।।
निमन्त्रयामास तदा तमुवाच नृपं मुनिः ।

निमन्त्रितोऽस्मि यज्ञार्थं देवेन्द्रेणाधुना किल ।।
कृत्वा तस्य मखं पूर्णं करिष्यामि तवापि वै ।
तावत्कुरुष्व राजेन्द्र संभारं तु शनैः शनैः ।।
इत्युक्त्वा निर्ययौ सोऽथ महेन्द्रयजने मुनिः ।
निमिरन्यं गुरुं कृत्वा चकार मखमुत्तमम् ।।
तच्छ्रुत्वा कुपितोऽत्यर्थं वसिष्ठो नृपतिं पुनः ।
शशाप च पतत्वद्य देहस्ते गुरुलोपक ।।
राजापि तं शशापाथ तवापि च पतत्वयम् ।
अन्योन्यशापात्पतितौ तावेव च मया श्रुतम् ।।
विदेहेन च राजेन्द्र कथं शप्तो गुरुः स्वयम् ।
विनोद इव मे चित्ते विभाति नृपसत्तम ।।

जनक उवाच ।

सत्यमुक्तं त्वया नात्र मिथ्या किंचिदिदं मतम् ।
तथापि शृणु विप्रेन्द्र गुरुर्मम सुपूजितः ।।
पितुः सङ्गं परित्यज्य त्वं वनं गन्तुमिच्छसि ।
मृगैः सह सुसंबन्धो भविता ते न संशयः ।।
महाभूतानि सर्वत्र निःसङ्गः क्व भविष्यसि ।
आहारार्थं सदा चिन्ता निश्चिन्तः स्याः कथं मुने ।।
दण्डाजिनकृता चिन्ता यथा तव वनेऽपि च ।
तथैव राज्यचिन्ता मे चिन्तयानस्य वा न वा ।।
विकल्पोपहतस्त्वं वै दूरदेशमुपागतः ।
न मे विकल्पसंदेहो निर्विकल्पोऽस्मि सर्वथा ।।
सुखं स्वपिमि विप्राहं सुखं भुञ्जामि सर्वदा ।
न बद्धोऽस्मीति बुद्ध्याहं सर्वदैव सुखी मुने ।।
त्वं तु दुःखी सदैवासि बद्धोऽहमिति शंकया ।
इति शंकां परित्यज्य सुखी भव समाहित ः ।।
देहोऽयं मम बन्धोऽयं न ममेति च मुक्तता ।
तथा धनं गृहं राज्यं न ममेति च निश्चयः ।।

सूत उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य शुकः प्रीतमनाभवत् ।
आपृच्छ्य तं जगामाशु व्यासस्याश्रममुत्तमम् ।।
आगच्छन्तं सुतं दृष्ट्वा व्यासोऽपि सुखमाप्तवान् ।
आलिङ्ग्याघ्राय मूर्धानं पप्रच्छ कुशलं पुनः ।।
स्थितस्तत्राश्रमे रम्ये पितुः पार्श्वे समाहितः ।
वेदाध्ययनसंपन्नः सर्वशास्त्रविशारदः ।।
जनकस्य दशां दृष्ट्वा राज्यस्थस्य महात्मनः ।
स निर्वृतिं परां प्राप्य पितुराश्रमसंस्थितः ।।
पितॄणां सुभगा कन्या पीवरीं नाम सुन्दरी ।
शुकश्चकार पत्नीं तां योगमार्गस्थितोऽपि हि ।।

नरकासुरजन्म

(कालिकापु० ३७)

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ काले बहुतिथे व्यतीते द्विजसत्तमाः ।
विदेहविषये राजा जनको नाम वीर्यवान् ।।
सर्वराजगुणैर्युक्तो राजनीतिविवर्धितः ।
सत्यवाक्शीलवान्दक्षो ब्रह्मण्यः प्रयतः शुचिः ।।
देवद्विजगुरूणां च पूजासु निरतः सदा ।
बभूव सर्वलोकानां पितेव परिपालकः ।।
तस्य राज्ञः सुतो नाभूत्प्राप्ते कालेऽपि वै यदा ।
तदा स विमना भूत्वा चिन्ताध्यानपरोऽभवत् ।।
एकदा सोऽथ शुश्राव नारदस्य मुखान्नृपः ।
अपुत्रो नृपतिर्वृद्धो नाम्ना दशरथो महान् ।
पुत्राँल्लेभे महासत्त्वानध्वरेण महामतिः ।।
अयोध्यायां नगर्यां तु ऋष्यशृङ्गपुरोगमैः ।
मुनिभिर्विहितैर्यज्ञैर्लब्धवान्स नृपः सुतान् ।।
रामं च भरतं चैव शत्रुघ्नं लक्ष्मणं तथा ।
महासत्त्वान्महावीरान्देवगर्भोपमाञ्छुभान् ।।
तच्छ्रुत्वा जनको राजा प्रविश्यान्तःपुरं स्वकम् ।
भार्याभिर्मन्त्रयामास यज्ञार्थं पुत्रजन्मने ।।
मन्त्रयित्वा तदा राजा महिषीप्रमुखैः स्वयम् ।
चतसृभिस्तु भार्याभिर्यज्ञार्थं दीक्षितोऽभवत् ।।
ततः पुरोधसं राजा गौतमं मुनिसत्तमम् ।
तत्पुत्रं च शतानन्दं पुरोधायाकरोन्मखम् ।।
द्वौ पुत्रौ तस्य संजातौ यज्ञभूमौ मनोहरौ ।
एका च दुहिता साध्वी भूम्यन्तरगता शुभा ।।
नारदस्योपदेशेन यज्ञभूमिं ततो नृपः ।

हलेन दारयामास यज्ञवाटावधि स्वयम् ॥
तद्भूमिजातसीतार्थां शुभां कन्यां समुत्थिताम् ।
लेभे राजा मुदा युक्तः सर्वलक्षणसंयुताम् ॥
तस्यां तु जातमात्रायां पृथिव्यन्तर्हिता स्वयम् ।
जगाद वचनं चेदं गौतमं नारदं नृपम् ॥

पृथिव्युवाच ।

एषा सुता मया दत्ता तव राजन्मनोहरा ।
एनां गृहाण सुभगां कुलद्वयशुभावहाम् ॥
अनया मे महाभारस्तत्त्वतो हेतुभूतया ।
क्षयं यास्यति भारार्तिं मोचयिष्यामि दारुणाम् ॥
रावणाद्या महावीराः कुम्भकर्णादयोऽपरे ।
नाशं यास्यन्नि दुर्धर्षाः कृतेऽस्या राक्षसाः परे ॥
त्वं च मोदं दुराधर्षं दुहितृकृतिजं नृप ।
अवाप्स्यसि सुराणां च पितॄणामृणशोधनम् ॥
किंत्वेकः समयः कार्यस्त्वया मम नरोत्तम ।
तमहं ते प्रवक्ष्यामि पुरो नारदगौतमे ॥
निहते रावणे वीरे भारार्तिरहिता सुखम् ।
सुपुत्रं जनयिष्यामि यज्ञभूमावहं तव ॥
तं पुत्रवत्पालयिता भवान्नृपतिसत्तम ।
यावद्व्यतीतबाल्यः सन्भविता तनयो मम ॥
व्यतीतबाल्यं तमहं पालयिष्ये स्वयं नृप ।
तस्य स्यान्मानुषो भावो यथा त्वं तत्करिष्यसि ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

इति पृथिव्या वचनं श्रुत्वा राजा तदा मुदा ।
प्रणम्य पृथिवीं प्राह साम्ना स जनकाह्वयः ॥

राजोवाच ।

यत्त्वं ब्रूषे जगद्धात्रि करिष्ये तद्वचस्तव ।
ममापीष्टं प्रयच्छस्व प्रसीद परमेश्वरि ॥

देवि प्रत्यक्षतो रूपं द्रष्टुमिच्छाम्यहं तव ।
शक्तिस्त्वं लोकजननी त्वां नमामि प्रसीद मे ।।
इति तस्य वचः श्रुत्वा जनकस्य तदा क्षितिः ।।
मुनीनां संनिधौ रूपं दर्शयामास भूभृते ।।
नीलोत्पलदलश्यामामक्षमालाब्जधारिणीम् ।
बाहुयुग्मेन शुभ्रेण मृणालायतशोभिना ।
सुन्दरीं लोकधात्रीं तां दृष्ट्वा शश्वन्नृपोऽनमत् ।।
ततः सा पृथिवी देवी सीतां जातां नृपात्मजाम् ।
करेण शश्वत्संस्पृश्य वचनं चेदमब्रवीत् ।।
इयं ते मानुषं भावमवाप्स्यति जगत्प्रसूः ।
तव पुत्री नृपश्रेष्ठ समयं प्रतिपालय ।।

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वा पृथिवी देवी राजानं जनकाह्वयम् ।
संभाष्य नारदादींस्तांस्तत्रैवान्तरधीयत ।।
जनकोऽपि सुतां लब्ध्वा सर्वलक्षणशालिनीम् ।
सुतद्वयं तथा प्राप्य मुदितः स्वगृहं ययौ ।।
ततः काले तु संप्राप्ते रावणे राक्षसे हते ।
मानुषेण स्वरूपेण विष्णुना प्रभविष्णुना ।।
गत्वा विदेहाराजस्य यज्ञभूमिं तदा क्षितिः ।
सुषुवे तनयं वीरं यत्र सीता पुराभवत् ।।
जाते पुत्रे तदा देवी जगद्धात्री जगत्प्रभुम् ।
सस्मार समये विष्णुं स्मरन्ती समयं पुरा ।।
स्मृतमात्रस्तदा देवः समयं प्रत्यपालयत् ।
क्षितेर्यत्र सुतो जातस्तत्र प्रादुर्बभूव ह ।।
प्रादुर्भूतं तदा देवी प्रणम्य परमेश्वरम् ।
संस्तूय सुनृतं शश्वदिदमाह जगत्प्रभुम् ।।

पृथिव्युवाच ।

एष ते तनयो जातः सुकुमारो महाप्रभः ।
संस्मरन्समयं पूर्वं त्वमेनं प्रतिपालय ।।

श्रीभगवानुवाच ।

अयं ते तनयो देवी महाबलपराक्रमः ।
भविता मानुषं भावं तन्वानः सुचिरं बुधः ।।
यावन्मानुषभावं ते तनयो भावयिष्यति ।
तावत्कल्याणभाग्भूत्वा चिरं राज्यं करिष्यति ।।
त्यक्तमानुषभावस्तु यदा चार्थं विचेष्टते ।
तदा तु नास्य सुचिरं जीवितं संभविष्यति ।।
संप्राप्ते षोडशे वर्षे राज्यमासादयिष्यति ।
धनरत्नगजैश्वर्ययुक्तोऽयं रथसंचयैः ।
आसाद्य महतीं नित्यां श्रियं भोक्ष्यति वीर्यवान् ।।
यस्मिन्यस्मिन्युगे भावो यो वा भवति वै नृणाम् ।
तं तं भावं तथैवायं करिष्यति तथा कुरु ।।
एतस्य निभृतं राज्यं यत्प्राग्ज्योतिषसंज्ञकम् ।
पुरं तत्र चिरं शास्ता राज्यमेष सुतस्तव ।।
इत्युक्त्वा पृथिवीं विष्णुः समाभाष्य जगत्पतिः ।
दृश्यमानस्तया क्षिप्रं तत्रैवान्तर्दधे प्रभुः ।।
प्रसूय पृथिवी पुत्रं मध्यरात्रे महाद्युतिम् ।
जनकं ज्ञापयामास रहस्यं पूर्वमीरितम् ।।
विदेहराजो ज्ञात्वैव पृथिवीजनितं सुतम् ।
तत्रैव यज्ञवाटं स रात्रावागात्कृतक्रियः ।।
गच्छन्तं यज्ञवाटं तं दृष्ट्वा सर्वसहा तदा ।
नोक्त्वा किंचन तं शश्वदन्तर्धानं गता नृपम् ।।
अथ गत्वा तदा तत्र विदेहाधिपतिः सुतम् ।
धरायां ददृशे कान्त्या चन्द्रार्कज्वलनोपमम् ।।
रुदन्तं बहुशः स्निग्धं चलद्धस्तपदद्वयम् ।
वपुष्मन्तं श्रिया दीप्तं कार्तिकेयमिवापरम् ।।
उद्गच्छन्स रुदन्बालो यज्ञभूमिं व्यतीत्य च ।
कियद्दूरं जगामाशूत्तानशायी महाद्युतिः ।।
मनुष्यस्य शिरस्तत्र मृतस्य प्राप्य बालकः ।
स्वशिरस्तत्र विन्यस्य रुदंस्तस्थौ क्षणं तदा ।।

ततो विदेहराजोऽपि मार्गमाणः क्षितेः सुतम् ।
व्यतीत्य यज्ञभूमिं तमाससादाञ्जसा बहिः ॥
आसाद्य बालकं दीप्तं प्रदीप्तमिव पावकम् ।
कान्त्या चन्द्रमसस्तुल्यं तेजोभिर्भास्करोपमम् ॥
शरमध्यगतं पूर्वं पावकिं पावको यथा ।
स्वयं जग्राह तं राजा पृथिव्याः समयं स्मरन् ॥
उद्गृह्णंस्तच्छिरोदेशे ददृशे मानुषं शिरः ।
शशंस चाचिरं शीर्षं मानुषं गौतमाय सः ॥
अथ बालं समादाय प्रविश्यान्तःपुरं स्वकम् ।
महिष्यै कथयामास प्राप्तं पुत्रं गुहोपमम् ॥
सा तं दृष्ट्वा विशालाक्षं सिंहस्कन्धं महाभुजम् ।
विस्तीर्णहृदयं कान्तं नीलोत्पलदलच्छविम् ।
मुमोद पालनीयोऽयं मयेति न्यवदन्नृपम् ॥
तां राजापि ततः प्राह पुत्रोऽयं मम सुन्दरि ।
यज्ञभूमौ समुत्पन्नः स्वच्छन्दं पाल्यतामयम् ॥
यत्पृथिव्या रहः प्रोक्तं न तद्देव्यै न्यवेदयत् ।
सत्यसंधो नृपश्रेष्ठः प्रियाया अपि भाषितम्
मम सुतसुतवंशान्पालयित्री धरेय-
मिति नरपतिवर्यो मोदवांस्तद्दिने च ।
सुरतनयसमानं पुत्रमासाद्य देवी
जितरिपुरतिधीमान्स्यादयं चेत्यमोदत् ॥

